Ганна Хлібовська, Марія Крижановська,
Оксана Наумчук

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ганна Хлібовська, Марія Крижановська, Оксана Наумчук

Історія України

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Тернопіль
Астон
2025

УДК 94(477)(075.3)
Х56

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 21.02.2025 № 347)

Підручник підготовлено відповідно до модельної навчальної програми «Історія України. 7-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори: Бурлака О. В., Желіба О. В., Павловська-Кравчук В. А., Худобець О. А., Черкас Б. В., Щупак І. Я.)

Ганна Хлібовська, Марія Крижановська, Оксана Наумчук

Х56 Історія України : навчальний посібник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / Г. М. Хлібовська, М. Є. Крижановська, О. В. Наумчук. Тернопіль: Астон, 2025. 264 с.: іл.
ISBN 978-966-308-948-5

Підручник з історії України для 8 класу містить навчальний матеріал, присвячений подіям, явищам і процесам української ранньомодерної історії XVI–XVIII століть. Завдання для учня / учениць, а також способи групування та подачі навчального матеріалу в підручнику передбачають можливість індивідуального підходу до організації навчального процесу на уроці. До кожного розділу розроблено практичну роботу за одією з тем, зазначених у програмі. Методичний апарат підручника враховує можливість поетапного закріплення опрацьованого матеріалу, дозволяє сформувати вміння аналізувати різноманітні джерела, висловлювати судження і спрямований на полегшення взаємодії вчителя / вчительки та учня / учениць на уроці.

УДК 94(477)(075.3)

Наукові консультації та редагування
Ігоря Гирича, доктора історичних наук

ISBN 978-966-308-948-5

© Хлібовська Г. М.,
Крижановська М. Є.
Наумчук О. В., 2025
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2025

ЗМІСТ

§ 1. Передмова 5

Розділ 1.
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТОЛІТТЯ)

§ 1. Вступ. Ранній Новий час в історії України 8
§ 2. Українські землі у складі держав Європи і Азії у першій половині XVI століття .. 13
§ 3. Соціальна структура суспільства 19
§ 4. Люблінська унія 1569 року та її вплив на українське суспільство 24
§ 5. Економічний розвиток українських земель у XVI столітті 30
§ 6. Церковні та релігійні проблеми в Україні XVI століття 35
§ 7. Берестейська церковна унія 40
§ 8. Церковне життя на українських теренах першої половини XVII століття 45
§ 9. Освіта, книгодрукування, театр, музика 50
§ 10. Містобудування. Архітектура. Театр. Музика. Живопис. Скульптура 55
§ 11. *Практична робота № 1.* Повсякденне життя і світогляд різних станів та етнічних спільнот українського суспільства 61
§ 12. *Узагальнення за розділом* «Українські землі у складі Речі Посполитої у другій половині XVI–першій половині XVII століття» 64

Розділ 2.
СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА (XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТОЛІТТЯ)

§ 13. Походження українського козацтва 68
§ 14. Запорозька Січ — козацька республіка 73
§ 15. *Практична робота № 2.* Соціальна організація, побут і військова майстерність українського козацтва 78
§ 16. Реєстрове козацтво 81
§ 17. Козацькі повстання кінця XVI століття 86
§ 18. Походи козаків першої чверті XVII століття 92
§ 19. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Хотинська війна 97
§ 20. Козацько-селянські повстання 20-х – 30-х років XVII століття. «Ординація реєстрового Війська Запорозького» 102
§ 21. *Узагальнення за розділом* «Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII століття» 107

Розділ 3.
КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

§ 22. Передумови і причини козацької революції середини XVII століття. Богдан Хмельницький 110
§ 23. Події 1648–1649 років. Зборівський договір 115
§ 24. Військово-політична ситуація 1650-1651 років. Білоцерківський договір 120
§ 25. Події 1652–1653 років. Молдовські походи 126

§ 26. Українська козацька держава – Військо Запорозьке 131
§ 27. Зовнішня політика Війська Запорозького. У пошуку союзників 136
§ 28. Воєнно-політичні події 1654–1657 років. Наслідки козацької революції 141
§ 29. *Практична робота № 3.* Богдан Хмельницький — Адам Кисіль: порівняльна характеристика 146
§ 30. *Узагальнення за розділом* «Козацька революція середини XVII століття» 149

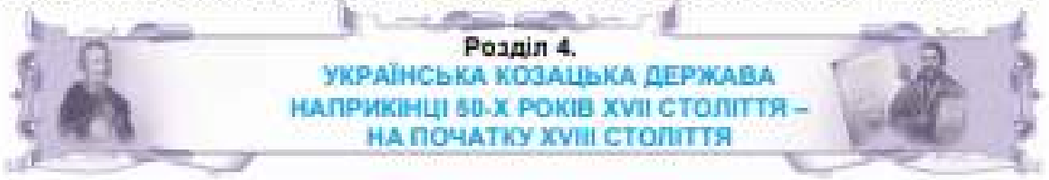

Розділ 4.
УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА НАПРИКІНЦІ 50-Х РОКІВ XVII СТОЛІТТЯ – НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ

§ 31. Внутрішня і зовнішня політика козацької держави за гетьмана Івана Виговського 152
§ 32. Початок Руїни на українських землях. Андрусівське перемир'я 157
§ 33. Гетьман Петро Дорошенко. Спроби об'єднання Лівобережної та Правобережної Гетьманщини 163
§ 34. Правобережне козацтво в останній чверті XVII століття 170
§ 35. Заселення і розвиток Слобідської України 175
§ 36. Запорозьке козацтво. Іван Сірко 179
§ 37. Гетьманщина в часи Івана Мазепи 184
§ 38. Гетьман Пилип Орлик. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні 189
§ 39. Культура та церковне життя 194
§ 40. *Практична робота № 4.* Конституція Пилипа Орлика 199
§ 41. *Узагальнення за розділом* «Українська козацька держава наприкінці 50-х років XVII– на початку XVIII століття» 202

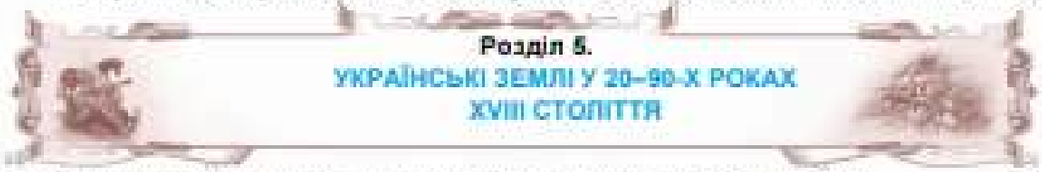

Розділ 5.
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 20–90-Х РОКАХ XVIII СТОЛІТТЯ

§ 42. Імперський наступ на автономію Гетьманщини. Павло Полуботок 205
§ 43. Відновлення гетьманства. Данило Апостол. Кирило Розумовський 210
§ 44. Ліквідація Гетьманщини і козацького устрою на Лівобережжі і Слобожанщині 216
§ 45. Підкорення Російською імперією Кримського ханства та його ліквідація 222
§ 46. Правобережна Україна у XVIII столітті. Коліївщина 227
§ 47. Західноукраїнські землі у 20–90-х роках XVIII століття. Рух опришків 233
§ 48. Освіта і наука в ранньомодерному українському суспільстві 239
§ 49. Архітектура. Образотворче мистецтво. Музика 245
§ 50. *Практична робота № 5.* Козацькі літописи як історичне джерело 250
§ 51. *Узагальнення за розділом* «Українські землі у 20–90-х роках XVIII століття» 253

§ 52. *Узагальнення до курсу* «Історія України в контексті епохи Раннього Нового часу» 255
Хронологічна таблиця 260
Добірка джерел цікавої інформації 263
Короткий словник основних понять і термінів ..... форзац

ПЕРЕДМОВА

Вітаю вас, восьмикласники і восьмикласниці! Пригадуєте? Мене звати Кліо. Сподіваюся, що наші зустрічі у попередніх класах були для вас цікавими й пізнавальними. Зокрема, у сьомому класі ви зануралися в добу середньовічної історії України. Дізналися, які племена й народи жили на її теренах. Довідалися, як відбувалося становлення Русі-України, які правителі/правительки сприяли її піднесенню та чому настав період політичної роздробленості. Вивчали історію Волинсько-Галицького князівства — наступника Київської держави. Досліджували процес входження українських земель до складу Великого князівства Литовського, Польського та Угорського королівств, Московського та Молдовського князівств. Ознайомилися з різноманітними історичними джерелами та унікальними історичними пам'ятками того часу. В цьому підручнику на вас знову чекає захоплива подорож в історію України за доби Раннього Нового часу, що тривала упродовж XVI–XVIII століть.

Щиро вірю, що ця дивовижна і цікава зустріч з історією нашої держави запам'ятається вам назавжди!

Під час мандрівки вашими орієнтирами будуть рубрики:

Барвограй ідей

Світ схожий на веселку. Тільки від вас залежить, якими барвами розмальовувати сьогоднішній день. Усі ви є унікальними особистостями, кожна ваша думка заслуговує на повагу. Висловлюйте свої міркування та ідеї, працюйте з історичними термінами і поняттями, складайте кросворди, наводьте аргументи й факти, досліджуйте історичну карту, формулюйте запитання до історичної інформації, поділіться власним досвідом з однокласниками й однокласницями, дискутуйте та дебатуйте — і разом ви пізнаєте істину.

Острів цікавинок

На цьому острові ви ніколи не занудьгуєте. Тут дізнаєтеся маловідомі факти про козацтво; довідаєтеся цікаві подробиці про укладені в той час угоди; пізнаєте знаменні події, що змінили звичне життя людей; відкриєте для себе нові можливості інтернет-ресурсів.

Відлуння минулого

Відчути дух епохи, поміркувати над тим, як жили, творили й мислили люди в той час, допоможуть історичні джерела. Минулого не зміниш і не повернеш. Але в минулого можна багато чого навчитися. Читайте, думайте, аналізуйте — і вам відкриються таємниці історії.

Лабіринт часу

Доба Раннього Нового часу подібна до високої гори, яка оповита туманом. Щоб піднятися на її вершину, слід пройти лабіринт з численними ходами. Успішно подолати цей лабіринт та не потрапити в глухий кут вам допоможе спеціальна історична дисципліна — хронологія. За допомогою лінії часу та обчислень ви зумієте впорядкувати послідовність історичних подій — і туман над лабіринтом розсіється.

Галявина творчості

Коли сумлінно працюєш, інколи хочеться відпочити. Але пам'ятайте: відпочинок — це лише зміна діяльності. Відпочити з користю ви зможете на галявині творчості. Тут ви зможна виявите свої здібності й таланти, тож створюйте лепбуки, складайте оповідки, розігруйте сценки, беріть інтерв'ю, виготовляйте поробки, моделюйте історичні процеси, проводьте віртуальні екскурсії, готуйте дослідницькі, творчі, STEM-проєкти.

Життєтека

Петро Могила (1596 – 1647)

Для повноцінного розвитку особистості важливий приклад успішного досвіду відомих людей. Рубрика **«Життєтека»** ознайомить вас із життєвими історіями видатних постатей того часу. Ви зрозумієте, як дії цих людей вплинули на суспільство, довідаєтеся, як особистість може змінювати світ навколо себе.

Важливо вивчати історію України, але й цікаво дізнатися, що ж відбувалося в цей час у світі. Ви зануритесь у минуле українських і світових подій. Зможете вивчати і співставляти розвиток людності в різних державах. Мандруйте світом, не виходячи з класу!

У той час, коли…		*Тоді…*
на теренах України		***у світі***
в Русі-Україні правила династія Рюриковичів		у Візантійській імперії володарювала Македонська династія

Коли знання систематизовані, вони стають більш доступними й зрозумілими. Узагальнити та систематизувати здобуті знання вам допоможе підсумковий урок вивченої теми — «Узагальнення за розділом». Тут містяться завдання різного рівня складності. Виконати завдання ви зможете в зошиті, використовуючи підручник, або у своїх ґаджетах, відсканувавши QR-код. Пам'ятайте: узагальнені й систематизовані знання є міцною основою для подальшого вивчення історії.

Узагальнення за розділом: «Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII століття)»

Зупинка 7. Поріг Вільний

Складіть збірний портрет козака/козачки на основі інформації, здобутої під час опрацювання 2 розділу, за критеріями: зовнішність, одяг, озброєння, риси характеру, моральні цінності та ідеали. Поміркуйте, кого серед сучасників ви б назвали справжніми козаками/козачками. Чому? Результати роботи представте на загал.

Цікавої й незабутньої подорожі!

Розділ I Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII століття)

Мандруючи Україною, Кліо щоразу відкриває для себе нові дивовижні місця. Нещодавно вона побувала у мальовничому селі Пересопниця на Рівненщині. Саме тут у середині XVI століття було створено книгу, яка є національною святинею українського народу, — Пересопницьке Євангеліє. За допомогою інернет-ресурсів дізнайтеся, який музей у Пересопниці відвідала Кліо. Висловте припущення, як пов'язані світлина та поштова марка. З'ясуйте, на чому складає присягу українському народу Президент України, вступаючи на посаду.

§ 1. ВСТУП. РАННІЙ НОВИЙ ЧАС В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Поміркуйте, як вони пов'язані зі змістом уроку. Упродовж уроку складіть шість запитань до теми: «Українські землі в контексті раннього Нового часу».

«Штурм Константинополя»
Французька мініатюра XV століття.

«Висадження Колумба в Америці».
Картина художника Джона Варденліна.
XVIII століття

Мартін Лютер прикріплює свої 95 тез на дверях церкви у місті Віттенберзі.
Барельєф з Меморіалу Мартіна Лютера у місті Вормсі. Світлина

1. Особливості ранньомодерного періоду

Початок **Нового часу** або **модерної доби** в історії людства пов'язують з рубежем XV–XVI століть. Визначальними подіями, які завершують добу Середньовіччя і характеризують перехід до Нового часу, вважають кілька: припинення існування Візантійської імперії в результаті захоплення Константинополя османами в 1453 році, Великими географічними відкриттями, початок яким поклало відкриття Америки Христофором Колумбом, появою Реформації, започаткованої «95 тезами» німецького теолога Мартіна Лютера. Завершується Новий час початком XX століття. Визначальною рисою розвитку людства стала **модернізація (осучаснення)**, що охопила всі сторони буття суспільства.

Перший період Нового часу — **Ранньомодерна доба.** Вона тривала упродовж кінця **XV – XVIII століть.** Її прихід відчувався в різних сферах життя людини — політичній, господарській, культурній. Переходу до ранньомодерного періоду сприяли об'єктивні причини, які мало залежали від волі окремих осіб. Цей час вирізнявся значним економічним піднесенням. Його зміст становив перехід від ремісничого до мануфактурного виробництва та технічний прогрес. Прискорення розвитку виробництва відбувалося на основі вдосконалення знарядь праці, використання нових інструментів, верстатів, механізмів. Досить широко почали застосовувати давно відомі джерела енергії — силу води і вітру. Зросли обсяги внутрішньої і зовнішньої торгівлі, чому сприяли також і Великі географічні відкриття.

Мислителі ранньомодерної епохи продемонстрували нове бачення розвитку суспільства і місця людини в ньому. Зокрема, в **політичному житті** відбулося створення централізованих держав, вдосконалення системи управління; у **духовній сфері** — послаблення віри людини у Боже провидіння, утвердження Гуманізму. Зміни в становищі **науки** пов'язані з поступовим її вивільненням з-під впливу церкви, зміною уявлень про місце Землі у Всесвіті, обґрунтуванням ідеї про рух Землі і планет навколо Сонця. В результаті Великих географічних відкриттів були знайдені нові материки, острови, невідомі раніше океани і моря, здійснені кругосвітні подорожі. Все це докорінно змінило уявлення людини про Землю. Власне гуманісти пов'язували головну відмінність Нового часу від попереднього періоду розквітом світської науки і культури. Проте попри очевидні досягнення і зміни, становлення нового життя відбувалося суперечливо, супроводжувалося протистоянням між усталеними традиціями і формуванням нових цінностей.

1. Назвіть події, які відмежовують Середньовіччя від Нового часу.
2. Що сприяло господарському розвитку у ранньомодерний період.
3. Які зміни відбулися в духовному і науковому житті людини у Ранній Новий час.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що винахідником телескопа вважають Ганса Ліпперсгея, голандського майстра окулярів, котрий у жовтні 1608 року в палаці штатгальтера Нідерландів Моріца Оранського продемонстрував оптичну трубу, за допомогою якої можна було роздивитися покази годинника на церкві міста Делфт, розташованого за 15 кілометрів

Телескоп Галілео Галілея в музеї Галілея в місті Флоренції. Світлина

від міста Гаагі. У серпні 1609 року Галілео Галілей продемонстрував правителю Венеції телескоп, який давав трикратне збільшення. Удосконалений ним наступного року телескоп міг збільшувати до 33 разів. Це дозволило італійському вченому відкрити супутники планети Юпітера і виявити, що галактика Чумацький Шлях складається з безлічі зірок. Упродовж наступних років телескоп вдосконалювали ще багато разів.

1. Поміркуйте, які наслідки для розвитку науки мало винайдення телескопа.
2. Використовуючи інтернет, дослідіть, хто ще з відомих учених Ранньомодерної доби вдосконалив цей прилад.
3. Обговоріть результати свого пошуку з однокласниками / однокласницями.

2. Українські землі в контексті ранньомодерної епохи

На межі Середньовіччя і Ранньомодерної доби українські землі входили до складу кількох держав. Вони мали різне політичне становище та можливості місцевої знаті впливати на перебіг суспільно-політичного та економічного життя в цих країнах. Урізноманітнилася станова організація суспільства. Крім традиційних, з'явився новий суспільний стан — **козацтво.** З його діяльністю пов'язано творення Української козацької держави — **Війська Запорозького.**

«Революція цін» спричинила пожвавлення господарського життя в Європі. Українські терени стали частиною європейського господарського простору, що формувався на основі ринкових капіталістичних відносин. Вони були одними з головних постачальників **продовольства** і **сировини** на західноєвропейський ринок. Виникнення фільварків — господарств землевласників, орієнтованих на ринок, — призвело до збільшення панщини та особистої залежності селян від землевласника. Водночас українські селяни і козаки здійснювали господарське освоєння земель Дикого Поля, Слобідської України, Північного Причорномор'я, Кубані.

У ранньомодерний період на українські землі проникають ідеї Гуманізму, Реформації та Контрреформації. Під їхнім впливом відбувалася видатна реформаторська діяльність митрополита Петра Могили. Його стараннями **Українська православна церква** постала добре зорганізованою, сучасною, більш близькою і зрозумілою для народу. Також у цей період постала ще одна церква — **греко-католицька,** якій згодом випаде доля стати провідником у справі становлення української нації на західноукраїнських землях наприкінці XIX–XX століть . Прикметною рисою ранньомодерної доби є загальне поширення **грамотності.** З XVI століття формувалася власна система освіти, що поєднала місцеві традиції та західноєвропейські. Нові риси в освітньому процесі започаткували **Острозька слов'яно-греко-латинська школа та Києво-Могилянський колегіум,** де навчалися вихідці з територій не лише сучасної України, а й з інших країн Східної Європи. Іноземні мандрівники відзначали високий рівень грамотності населення, зокрема і жінок, дітей, на території Гетьманщини. Українці могли навчатися в європейських університетах і, повертаючись додому, поширювали свої знання та досвід на Батьківщині. Зароджується книговидавнича справа, пов'язана з діяльністю Івана Федоровича, який 1574 року видрукував у Львові «Апостол» і «Буквар». Одним із центрів книговидавничої справи стала друкарня Києво-Печерського монастиря, заснована Єлисеєм Плетенецьким 1615 року. Отже, в XVI–XVIII століттях українські терени стали частиною процесів загальноєвропейської модернізації (в перекладі з французької — оновлення).

1. Які зміни відбулися у становій структурі суспільства?
2. Визначте спеціалізацію українських територій у європейському господарському просторі?
3. Хто започаткував видавничу справу у Львові?

Відлуння минулого

Із твору Станіслава Оріховського «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу». 1543 рік

«Йдеться про школи й гімназії, оселі правдивої мудрості у державі. Де їх нема — засновуй, де занепали — відновлюй. Хай навчається там зростаюча молодь тієї держави гуманності й мудрості. Таким чином, твої підлеглі ще з дитинства навчаться й справу добре вести, і тебе, мудрого правителя, слухатись».

Станіслав Оріховський. Уявний портрет

1. Поміркуйте, чому школи і гімназії автор назвав «оселями правдивої мудрості в державі».
2. Поясніть своє бачення ролі освіти у суспільстві.

3. Джерела з історії українських земель Ранньомодерної доби

Ранньомодерний період в історії українських територій залишив нащадкам значну кількість різноманітних джерел. Розглянемо окремі їхні види. Основну роль у вивченні означеної епохи відіграють **писемні джерела.** Це — тексти друковані або рукописні на папері чи інших матеріалах. Збільшенню їхньої кількості в той час значною мірою сприяв розвиток освіти. Серед таких джерел — законодавчі акти, які видавали центральні і місцеві органи влади, договори між державами, енциклопедії, історичні, полемічні та літературні твори, спогади, щоденники, сповіді, автобіографії та інші. Вони дають можливість відчути дух епохи, ознайомитися з повсякденним життям мешканців, зрозуміти мотиви їхньої діяльності. З багатьма писемними пам'ятками ви зможете познайомитися в рубриці підручника «Відлуння минулого».

Раньомодерна доба в історії українських земель представлена значним комплексом **речових пам'яток**: знаряддями виробництва, предметами побуту, архітектурними спорудами, творами мистецтва: іконописом, портретним живописом, книжковою мініатюрою, гравюрою. Важливими джерелами для вивчення цього часу є **етнографічні**, які зберігають відомості про побут, культуру, звичаї, обряди, традиції населення. Історичні пісні, думи, балади, перекази, казки, легенди, народні прислів'я — це **усні джерела**, які розповідають про різні сторони життя тогочасного суспільства. Наприклад, жанр думи притаманний тільки українській народній культурі. Його появу вчені пов'язують з козаччиною. Боротьба козаків із завойовниками-османами, татарами, життя бранців в османській неволі, морські походи козаків, козацькі повстання проти Речі Посполитої — всі ці події були мотивами українських дум. До найбільш знаних з них належать «Дума про козака Голоту», «Дума про Марусю Богуславку», «Дума про Самійла Кішку», «Дума про Івана Богуна» та інші.

Герб Війська Запорозького. Реконструкція

1. Використайте інтернет, дізнайтеся, коли з'явився герб Війська Запорозького.

Певну інформацію про цей час дають джерела, які вивчають **спеціальні історичні дисципліни**. Зокрема, нумізматика і боністика досліджують гроші та грошовий обіг, геральдика — знаки, герби, символи, емблеми, історична географія — історичний простір у взаємодії з людиною, топоніміка — історію назв географічних об'єктів.

1. Назвіть види писемних джерел з історії українських земель у ранньомодерний період.
2. Якими видами речових джерел представлена Ранньомодерна доба.
3. З яких спеціальних історичних дисциплін дізнаємося про життя і діяльність мешканців українських теренів ранньомодерного часу?

Галявина творчості

Як ви знаєте, Кліо любить відвідувати музеї. Разом з нею здійсніть віртуальну мандрівку в етнографічний музей. Довідайтеся про вбрання і побут різних груп українського суспільства. Об'єднайтеся в мінігрупи та підготуйте репортаж із місця події. Дайте назву репортажу і запишіть у зошит питання, які ви маєте розкрити, готуючи репортаж.

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
було засновано Києво-Могилянський колегіум (1632 рік), ...		у Північній Америці чотири роки по тому створено коледж, названий на честь свого головного спонсора англійського місіонера Джона Гарварда (1636 рік).

§ 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ДЕРЖАВ ЄВРОПИ Й АЗІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТОЛІТТЯ

Разом з Кліо розгляньте ілюстрації. Допоможіть Кліо з'ясувати, чому пам'ятник був створений саме в місті Острозі; із яких скульптурних композицій він складений; коли з'явився герб князів Острозьких; що на ньому зображено. Скористайтеся для цього пошуковими сайтами мережі «Інтернет», або додатковою літературою.

Пам'ятник князям Острозьким у місті Острог. 2000 рік. Світлина

Герб князів Острозьких з гербовника Бартоша Папроцького «Panoszа». 1575 рік

1. Українські землі у Великому князівстві Литовському

На початок XVI століття українські землі перебували у складі кількох держав Європи й Азії: **Великого князівства Литовського, Польського королівства, Священної Римської та Османської імперій, Московської держави**. Таке становище українських територій неоднозначно позначилося на їхньому економічному, політичному, культурному розвитку, ускладнювало спілкування населення різних регіонів. Водночас мешканці українських теренів мали змогу познайомитися з надбаннями інших народів, які тут проживали.

Найбільше українських територій увійшло до Великого князівства Литовського. Вони були приєднані поступово, упродовж тривалого періоду, переважно дипломатичними зусиллями литовських князів. Найраніше литовська династія Гедиміновичів утвердилася на **Волині**. Згодом були приєднані **Київщина, Брацлавщина (Східне Поділля)**, та **Підляшшя**. Велике князівство Литовське фактично було союзом земель, які зберігали внутрішні особливості та власну правову систему. Однак вже наприкінці XV – у першій половині XVI століття україн-

ські території втратили ознаки автономії. Литовські правителі почали здебільшого підтримувати римо-католицьку церкву й польську культуру. Зближення Великого князівства Литовського з Польським королівством призвело до поширення католицизму серед вищих станів, бо це розширювало їхні права, давало змогу займати державні посади.

Проте й надалі значну роль у Великому князівстві Литовському відігравали великі землевласники, нащадки давньоукраїнських князівських родів: **Острозькі, Збаразькі, Заславські, Вишневецькі, Корецькі, Четвертинські, Чарторийські, Сангушки.** Вони займали посади намісників великого князя та воєвод, а відтак зберігали місцеві порядки. В їхніх володіннях діяло княже право з власними податками й судом, були свої митниця і військо. Як і більшість населення, вони залишалися православними, використовували руську (старо-українську) мову, що створило надалі підґрунти для розвитку української культури. Особливо помітною постаттю був полководець і політичний діяч князь Костянтин Острозький — меценат, захисник православної церкви, «некоронований король Русі-України».

1. До яких держав Європи й Азії входили українські землі на початку XVI століття?
2. Які зміни відбулися на українських територіях, що входили до Великого князівства Литовського?
3. Визначте становище українських князівських родів у Великому князівстві Литовському.

Життєтека

Костянтин Острозький
1460 – 1530

Портрет Костянтина Острозького.
Автор невідомий.
XVII століття

Ім'я (повне). Костянтин Іванович Острозький.
Народження. Народився 1460 року в місті Острог на Волині.
Походження. З князівського роду.
Ключові події життя.

Змолоду брав участь у військових походах свого батька.

У 1486 році розпочав службу при дворі польського короля і великого князя литовського Казимира XIV Ягеллончика. 1497 року отримав посаду великого гетьмана литовського — головнокомандувача військами. Славу полководця здобув у битвах з кримськими татарами під Вишнівцем (1512 рік), Сокалем (1519 рік), біля річки Ольшаниця на Київщині (1527 рік) і московсько-литовських війнах, зокрема у переможній битві з московським військом під Оршею (1514 рік). Сучасники порівнювали його зі знаменитим карфагенським полководцем Ганнібалом.

Костянтин Острозький був одним із найзаможніших людей Великого князівства Литовського. Володів 91 містом, містечком і селом, такими як: Дорогобуж, Городок, Здолбунів, Луцьк, Острог, Дубно, Рівне, Світязь, Турів, Ярослав. Іноземці називали його землі «Країною князя Острозького». Він став щедрим меценатом Києво-Печерського монастиря. Попри існуючу заборону для православних, займав вищі державні посади у Великому князівстві Литовському. Мав право запечатувати документи червоним воском, як це робили польські королі.

1. Які, на вашу думку, факти біографії Костянтина Острозького найбільше відображають його діяльність? Поясніть свій вибір.

2. Українські території у Польському королівстві

До Польського королівства входили **Галичина, Західна Волинь (Белзщина, Холмщина)** й **Західне Поділля.** На ці території поширили законодавство Польського королівства та запровадили його адміністративно-територіальний устрій. Було створено **Руське, Белзьке та Подільське воєводства.** Їхніми центрами стали міста Львів, Бела, Кам'янець. Політика Польського королівства щодо русько-українських земель суттєво відрізнялася від тієї, яка існувала у Великому князівстві Литовському. Влада не особливо намагалась порозумітися з місцевою елітою, що негативно позначалося на її становищі.

Система управління на українських землях перебувала переважно в руках польської знаті. Влада посилювала привілеї польської шляхти, яка більше, ніж в інших країнах могла впливати на королівську владу, та **католицької церкви.** В 1505 році сейм, контрольований шляхтою, прийняв конституцію, яка обмежувала право короля встановлювати нові закони без згоди шляхти. В міста запрошували німецьких, єврейських, вірменських переселенців, котрим надавали пільги для заняття ремеслом і торгівлею. Відтак частка українського населення тут поступово зменшувалася.

Щоб зрівнятися в правах з польською шляхтою, частина місцевої української знаті **полонізувалася** (ополячилася). Вона приймала традиції, закони, віру та культуру Польської держави і вважала її своєю політичною батьківщиною. Натомість частина українців залишалася православною і пам'ятала про своє походження.

1. Назвіть адміністративно-територіальні одиниці, створені на українських землях у складі Польського королівства.
2. Яку політику провадила польська влада в українських землях?
3. Що було характерним для української знаті у Польському королівстві?

Відлуння минулого

Із грамоти польського короля Сигізмунда I місту Львову (1525 рік)

«Під час нашого перебування в минулому році у місті Львові до нас звернулися зі скаргою громадяни того ж нашого міста Львова, руської віри... Порадившись із нашими радниками, ухвалили... Громадяни міста Львова грецької та руської віри задоволені своїм місцеперебуванням і вулицями, з давніх-давен визначеними для їх житла тут у Львові; інше ж житло, що знаходиться по інших місцях і вулицях... не мають права купувати, будувати та мати у володінні, не можна приймати до цехів та допускати до ремесел, ми залишаємо назавжди в попередньому стані».

1. Чи мали жителі міста Львова, громадяни руської віри, перспективу для ведення власної справи? Відповідь обґрунтуйте.

3. Українські землі в складі Священної Римської та Османської імперій, Московської держави

У XVI столітті Османська імперія досягла вершини своєї політичної та військової могутності, а її кордони — територій Європи. У васальну залежність до Османської імперії потрапили й українські землі як частинки держав, до яких вони належали. **Буковина** з XIV століття входила до Молдовського князівства. В 1538 році його підкорила Османська імперія, отож і Буковина опинилася під її владою. Тут було утворено окрему провінцію. Місцева знать втратила той вплив, який раніше мала в Молдовському князівстві. Населення сплачувало великі податки османам, що негативно позначилося на його становищі. До того ж, в цей час Молдовське князівство стало ареною гострого протистояння між Османською імперією та Польським королівством. Відтак територія Буковини нерідко опинялася в епіцентрі протистояння. Хотинську фортецю перетворено на один з важливих військових форпостів османів. Позбувшись залежності від Золотої Орди, **Кримське ханство** в 1478 році потрапило у васальну залежність від Османської імперії. З того часу його правителі змушені були брати участь у військових походах султана. Османський правитель міг самочинно призначати підвладних йому ханів. Наприкінці XV століття провінцією Османської імперії стали портові **міста північного узбережжя Чорного моря**.

До Угорського королівства ще з XIII століття входило **Закарпаття**, яке поділялося на комітати — адміністративно-територіальні одиниці. Значні його землі заселяли українці, котрі сусідили в цьому регіоні зі словаками, угорцями, молдованами. Наприкінці XV століття в краї нараховувалося близько 20 міст, більшість з яких мали магдебурзьке право. Серед ремісничих професій були найбільш поширені каменярі, шевці, кравці, столярі, гончарі, золотарі, ковалі. Населення займалося також садівництвом, городництвом, виногра-

дарством. Проте у **1526 році** Угорське королівство припинило існування. Його армія була вщент розбита в битві під Мохачем 50-тисячним османським військом султана Сулеймана I Пишного. Відтоді **західна частина Закарпаття** відійшла до **Священної Римської імперії**, в якій правили імператори австрійської династії Габсбургів, а **східна** — до **Трансильванського князівства**, васала Османської імперії.

Наприкінці доби Середньовіччя Велике князівство Московське перетворилося на централізовану державу. Його правителі почали проводити активну зовнішню політику, намагаючись приєднати до своїх володінь території, що входили раніше до Русі-України. Внаслідок затяжних московсько-литовських воєн упродовж першої половини XVI століття **Чернігівщина** та **Новгород-Сіверщина** відійшли до Московської держави. Українські землі, розташовані на литовсько-московському прикордонні, часто ставали ареною воєнних дій, що негативно позначилося на житті місцевого населення.

1. Які українські землі опинилися під зверхністю Османської імперії?
2. До складу яких держав увійшло Закарпаття в результаті битви біля міста Мохач?
3. Чому на початку XVI століття до Московської держави відійшли Чернігівщина та Новгород-Сіверщина?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що дружиною і політичною радницею одного з найвпливовіших правителів Османської імперії Сулеймана I Пишного (правив у 1520–1566 роках) була бранка з українських земель, донька священника з міста Рогатина Настя Лісовська, відома також як Роксолана? Так її нарекли європейські посли у столиці імперії Стамбулі. Роксоланією або Рутенією в тому часі називали землі Польського королівства, заселені українцями. В султанському гаремі її именували Гюррем — у перекладі з перської та, що сміється, дарує радість. За версією сучасника Роксолани дипломата Михайла Литвина, її полонили кримські татари і ймовірно продали на невільницькому ринку в Стамбулі до гарему султана.

Портрет Роксолани невідомого венеційського художника XVII століття

Роксолана фінансувала будівництво найкращих зразків османської архітектури, шкіл, їдалень для бідних, лікарень. Художня традиція приписує їй наміри стримати напади османів та кримських татар на українські землі. Постать Роксолани до сьогодні приваблює літераторів, кінорежисерів

1. Вкажіть за яких обставин Настя Лісовська могла потрапити до гарему Сулеймана I Пишного.
2. Оберіть із рубрики факт, який, на вашу думку, найкраще характеризує Роксолану. Повсніть свій вибір.
3. Поцікавтеся, в яких літературних творах і кінофільмах йдеться про її долю.

Барвограй ідей

Попрацюйте в парах з історичною картою «Українські землі в першій половині XVI століття».

Українські землі
в першій половині XVI століття

1. Складіть запитання, використовуючи карту і легенду карти.
2. Запропонуйте їх іншій парі. Послухайте відповіді, узагальніть інформацію.

У той час, коли...	***Тоді...***
на теренах України	***у світі***
Закарпаття після битви під Мохачем було поділене між Священною Римською та Османською імперіями, ...	міста Делі й Агра були захоплені падишахом Бабуром, нащадком Чингісхана й Тимура; Агра стала столицею Імперії Великих Моголів.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/defskQXz або за QR-кодом.

§ 3. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації реконструкцій. Що на них зображено? Зробіть припущення, хто міг жити в цих населених пунктах. Представниками яких соціальних станів вони були?

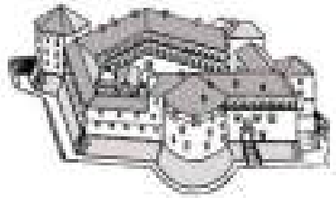

Замок в Бережанах. Реконструкція

Маломолинці — село у XVI – XVII століттях Реконструкція

Львів XVI століття Реконструкція

1. Соціальна структура українського суспільства

Українське суспільство в XVI столітті було неоднорідним, поділялося на великі групи людей — **соціальні стани**. Вони мали закріплені законом права й обов'язки, відрізнялися своїм становищем. Основними станами були **шляхта, духовенство, селяни і містяни**. З представників різних станів населення поступово формувався новий стан — **козацтво**. Козаки займалися степовим промислом і протистояли нападам османів і кримських татар. До панівних, найбільш привілейованих станів належали шляхта та вище духовенство. Містяни користувалися особистою свободою й правом участі в міському самоврядуванні й разом з парафіяльними священниками становили напівпривілейований соціальний стан. Непривілейованим станом були селяни. Вони складали більшість українського суспільства, але мали найменше прав і частково залежали від власників землі, на якій проживали.

Бернард Мацейовський (Луцький католицький біскуп XVI століття). Портрет невідомого художника

В українських землях, які належали Королівству Польському та Великому князівству Литовському, знатні люди в XVI столітті були об'єднані в єдиний привілейований панівний стан — **шляхту**. Шляхтичі мали право володіти землею, носити зброю і брати участь в управлінні державою. Натомість за покликом короля вони повинні були увійти до **посполитого рушення** — загального ополчення шляхти.

Значними багатствами і владою володіло **духовенство** — відповідно **католицьке** або **православне**. Духовенство поділялося на «біле», представники якого жили поміж мирян і найчастіше були священниками, та «чорне» — котре приймало чернечий постриг. Вищою ланкою і католицького, і православного духовенства були **єпископи**. Католицькі єпископи називалися біскупами. Всі українські православні єпископи підпорядковувалися **київському митрополиту**, а католицькі — **гнезненському архієпископу**.

1. Назвіть основні стани українського суспільства XVI століття.
2. Який суспільний стан у XVI столітті об'єднував знатних людей? Що таке посполите рушення?
3. Якими привілеями користувалося католицьке та православне духовенство?

Барвограй ідей

Разом із Клю розгляньте уважно одяг шляхтянки та селянки.

1. Опишіть зовнішній вигляд шляхтянки та селянки, використовуючи такі слова: головний убір, прикраси, тканина.

2. Скористайтеся інтернет-ресурсами й дізнайтеся, які тканини для пошиття одягу використовували шляхтянки та селянки. Чи були вони екологічними?

3. Які тканини й елементи одягу жінок XVI століття використовують сучасні жінки?

Одяг шляхтянки та селянки XVI століття. Документальна реконструкція Сергія Шаменкова

2. Литовські статути

У XVI столітті були визначені права й обов'язки соціальних станів. Зафіксовані вони були в збірнику законів — **Литовському статуті**. Цей документ видавався в трьох редакціях: у **1529, 1566** і **1588 роках**. До Литовського статуту були включені положення «Руської правди», місцеве звичаєве право, поширене на українських, білоруських, литовських землях, польські судебники та кодекси інших держав. Литовські статути в XVI столітті вважалися найвпливовішим збірником законів у Європі, містили правові й політичні ідеї епохи Відродження: рівні права представників різних станів, віросповідань, захист особистих і майнових прав жінок, особисту відповідальність правопорушника (а не його родини), відповідальність суддів перед законом, право особи на адвокатський захист.

Перший Литовський статут 1529 року забезпечував охорону прав і привілеїв шляхти, обмежував права простих людей, зобов'язував кожного землевласника відбувати військову повинність, поділяв шляхту на служилу й магнатів. **Другий Литовський статут 1566 року** визначав порядок утворення й діяльності державних органів, права та привілеї землевласників. Зокрема, запроваджував виборні суди, створював систему сеймиків — органів територіального станового самоврядування з регулярними загальними сеймами, на які з'їжджалася шляхта для вирішення важливих питань.

Третій Литовський статут 1588 року регламентував норми судочинства, визначав права і привілеї шляхти, оформив особисту залежність сільського населення від шляхти. Селяни, які прожили на землі шляхтича понад 10 років, ставали залежними від нього, тобто кріпаками — прикріпленими до землі. Кріпаки мусили відробляти панщину в маєтках землевласників. До того ж шляхтичі могли карати всіх непокірних селян. Натомість селяни втратили право самостійно виступати в судах. Водночас упродовж 20 років шляхтич мав право на пошук і повернення селян-утікачів.

1. Визначте джерела, на основі яких був створений Литовський статут.
2. Назвіть права й обов'язки шляхти за Першим та Другим Литовськими статутами.
3. Охарактеризуйте основні положення Третього Литовського статуту.

Відлуння минулого

Із «Литовського статуту 1529 року» про права населення

«Зобов'язуємося своїм ім'ям господарським зберігати за всією шляхтою, княжатами, панами хоругвиними (світська шляхта, яка могла виставити власні військові формування на випадок війни) і всіма боярами, міщанами і іншими людьми свободи і вольності, що дані їм як нашими предками, так і нами…»

1. Яким суспільним верствам гарантувалося дотримання їхніх прав? Ким ці права надавалися?

3. Шляхта — привілейована верства суспільства

Проте насправді **шляхта була неоднорідною**. Найбільше багатства і впливу мали князі. Цей титул могли носити лише нащадки старо-руських володарів — Рюриковичі та литовських — Гедиміновичі. Вони користувались особливим авторитетом у суспільстві. В своїх володіннях чинили суд, вводили і стягували податки, утримували власне військо, надавали землю за службу. Найбільш багатим і впливовим був **князівський рід Острозьких**.

Представники вищого прошарку шляхти без князівського титулу звалися **панами**. До панів належали шляхтичі, які мали давнє шляхетське коріння. Багаті пани разом з князями були найбільшими землевласниками — **магнатами**. До середньої і дрібної шляхти належали **господарські шляхтичі-зем'яни**, які на різних умовах

Аматорський малюнок XVI століття «Шляхтичі»

володіли маєтками на державних землях, та **шляхтичі-зем'яни князів і панів**, котрі жили на землі багатшого власника і йому підкорялися. **Шляхта-голота** — це шляхтичі без землеволодіння.

У 1528 році, згідно «попису земського» (перепису шляхти), у Великому князівстві Литовському утворено єдиний привілейований стан — **шляхту**. Права шляхтичів були розширені і закріплені у збірниках законів — Першому (Старому, 1529 рік), Другому (Волинському, 1566 рік) та Третьому (Новому, 1588 рік) Литовських статутах. **Шляхтичі Галичини і Західного Поділля** вже мали такі ж широкі права, як і польська шляхта. Переважна більшість їх прийняла римо-католицьку віру і своєю політичною батьківщиною вважала Королівство Польське. **Українські шляхтичі Великого князівства Литовського** ще тільки мріяли про вольності польської шляхти, але були переважно православними, спілкувалися рідною мовою і пишалися своїм руським корінням.

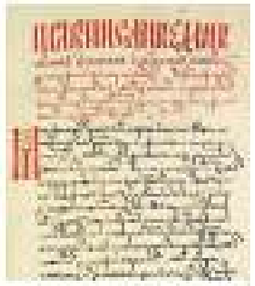

Титульний аркуш Литовського статуту 1529 року. Світлина

1. Якими особливими правами користувалися князі?
2. Кого називали магнатами?
3. Назвіть відмінності між українською шляхтою Королівства Польського та українською шляхтою Великого князівства Литовського.

Життєтека

Василь-Костянтин Острозький (1526 – 1608)

Ім'я (повне). Василь-Костянтин Острозький. Батьковим ім'ям Костянтин князь почав користуватися з 1540-х років.

Народження. Народився 1526 року в родовому маєтку у місті Дубно на Волині (нині Рівненська область).

Походження. З українського князівського роду.

Ключові події життя.

З 1559 року — київський воєвода та володар і захисник українського прикордоння. Міг виставляти до бою власне 15–20-тисячне військо. За його сприяння збудовано замки на межі з Диким Полем — у Білій Церкві, Переяславі. Видатний культурно-освітній діяч. Заснував близько 1576 року Острозьку академію. Відкрив друкарні в Острозі, Дерманському і Києво-Печерському монастирях. У 1581 році на кошти князя було видрукувано Острозьку Біблію — перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою. Брав участь у придушенні козацького повстання під проводом Криштофа Косинського. Меценат, захисник православної церкви. Наприкінці XVI століття — найбільший після короля землевласник Речі Посполитої.

1. Користуючись біографією Василя-Костянтина Острозького, визначте, які можливості мав магнат Речі Посполитої.
2. Чи згідні ви з твердженням: «Василь-Костянтин Острозький заклав підвалини розквіту української культури в XVI–XVII століттях? Відповідь обґрунтуйте.

Галявина творчості

Ви знаєте, що Кліо полюбляє участь у наукових ток-шоу. Вона пропонує вам взяти участь в ток-шоу, тема якого: «Привілейовані та непривілейовані суспільні стани українського суспільства у XVI столітті». Уважно розгляньте схему «Українське суспільство у XVI столітті». Назвіть, хто з українського суспільства відносився до привілейованого, а хто до непривілейованого станів.

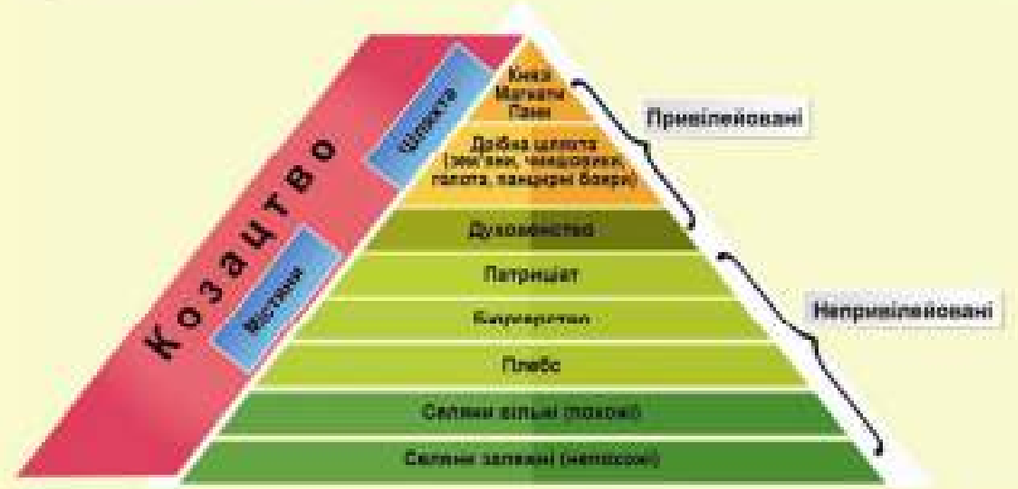

Підготуйтеся до ток-шоу: об'єднайтеся в дві команди: перша шукає інформацію про можливості та заняття привілейованих станів, а друга — про заняття й обов'язки непривілейованих.

Представте результати своїх досліджень.

У той час, коли...	*Тоді...*
на теренах України	***у світі***
почав діяти Перший Литовський статут, ...	в Іспанії конкістадор Франциско Пісарро отримав королівські гарантії губернаторства в землях, які він завоює в Америці.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/sefs2xyV або за QR-кодом.

§ 4. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 РОКУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Що на них зображено? Висловте припущення, як вони пов'язані з темою уроку. Наприкінці уроку перевірте правильність свого припущення.

Пам'ятник Владиславу II Ягайлу і королеві Ядвізі встановлений у Кракові. Світлина

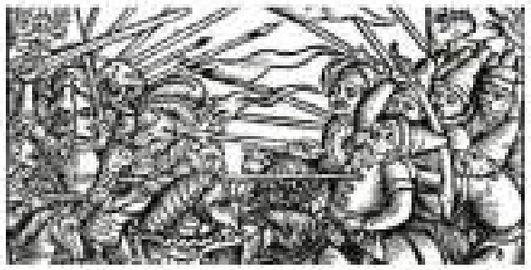

Гравюра. «Битва між поляками й татарами». Титульна сторінка «Опис Сарматії Азійської та Європейської». 1521 рік

Фрагмент картини «Битва під Оршею» невідомого автора XVI сторіччя

1. Передумови та причини Люблінської унії

Наявність спільних ворогів здавна підштовхувала Велике князівство Литовське і Королівство Польське до союзу. Започаткувала цей процес **Кревська унія 1385 року**. Тому в першій половині XVI століття дві держави вже були об'єднані особою **спільного монарха**: великий литовський князь одночасно був і польським королем. Без підтримки Великого князівства Литовського Королівство Польське не могло протидіяти постійній військовій агресії з боку Тевтонського ордену, що красномовно підтвердила Грюнвальдська битва 1410 року. Укладені в 1401 році Віленська, а згодом 1413 року Городельська унії, визначили автономний статус Великого князівства Литовського в складі Королівства Польського. Згідно з їхніми умовами реформовано державний устрій за польським взірцем, обмежено права некатоликів. Українсько-білоруське православне населення позбавлялося можливості брати участь в управлінні державою.

Із середини XVI століття низка **зовнішніх та внутрішніх чинників** зумовили **Велике князівство Литовське** шукати більш тісний союз із Польським королівством. Насамперед, південні рубежі князівства потерпали від постійних набігів кримських татар, які знищували і грабували українські села, забирали людей у ясир (полон). Окрім того, у виснажливих війнах із Московською державою за право на володіння українськими землями Велике князівство Литовське **втратило значну частку своєї території**, а поразки на початку Лівонської війни (1558–1583 роки) поставили його перед загрозою бути поглиненим Московським царством. Отож потреба в ефективному захисті від набігів кримських і ногайських татар та довготривалі й виснажливі війни з Московським царством спонукали Велике князівство Литовське до унії із сильнішим Королівством Польським.

Польська шляхта прагнула досягнути унії шляхом **інкорпорації**, тобто через входження Великого князівства Литовського до складу Королівства Польського. Шляхтичів приваблювали перспективи розширення своїх земельних володінь та нових прибутків від фільваркової системи господарювання в українських землях. У Великому князівстві Литовському настрої щодо унії були різними. **Литовські, білоруські та українські магнати** (князі і пани) побоювалися втратити владу, землю та привілеї, тому розглядали можливість унії лише на федеративних засадах — як союз двох рівноправних держав з окремими сеймами, управлінням, законодавством тощо. Натомість **українські, білоруські і литовські шляхтичі** сподівалися на укладення унії, оскільки прагнули, перш за все, звільнитися від влади магнатів, позбутися або принаймні полегшити військову повинність (у Королівстві Польському зазвичай використовували кварцяне, тобто наймане військо), поліпшити умови торгівлі та зрівнятися у правах з польською шляхтою. **Українська шляхта** прагнула об'єднання, оскільки вони, як православні і як мешканці провінцій, були обмежені у Великому князівстві Литовському в праві займати урядові посади й впливати на політику держави. Унія давала можливість українській шляхті брати участь у політичному житті країни, отримати нові посади й землі. З такими зацікавленнями і протиріччями обидві країни вступили у 1569 рік.

1. Назвіть передумови, які склалися в XIV–XV століттях, для об'єднання Великого князівства Литовського і Королівства Польського.
2. Які зовнішні загрози постали перед Королівством Польським і Великим князівством Литовським у першій половині XVI століття?
3. Що очікували від об'єднання польські, литовські та українські шляхтичі?

2. Люблінський сейм 1569 року

У січні 1569 року представники знаті обох держав зібралися на **спільний сейм у місті Любліні**. На цьому сеймі, який тривав майже пів року, з усією силою проявилися суперечності між прихильниками різних підходів до об'єднання двох держав. Коли переговори зайшли в глухий кут, представники Великого князівства Литовського —

князі Василь-Костянтин Острозький, Григорій Ходкевич, Миколай Радзивілл, Костянтин Вишневецький — залишили сейм і роз'їхалися по домівках готуватися до війни з королем.

Тоді король **Сигізмунд II Август**, опираючись на підтримку польської та литовської шляхти, видав універсали про приєднання до польської корони Підляського і Волинського воєводств, а дещо згодом — Брацлавського і Київського. За такої ситуації литовські магнати, усвідомивши слабкість своїх позицій, були змушені повернутися на сейм, щоб відстояти якусь частку своїх прав. Відтак **1 липня 1569 року було підписано Люблінську унію.**

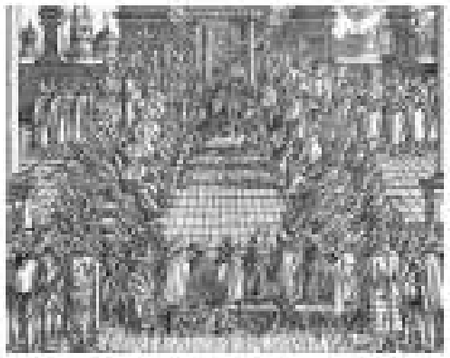

Укладення Люблінської унії. Гравюра XVI століття

Так утворилася нова двоєдина держава — **Річ Посполита** (з перекладі з латинської мова «спільна справа»), яка складалася з Королівства Польського і Великого князівства Литовського. **Підляське, Волинське, Київське і Брацлавське воєводства** увійшли в новій державі до складу Королівства Польського. Польща та Литва об'єднувалися в державу Річ Посполиту. Очолював Річ Посполиту правитель, який отримував титул короля польського та великого князя литовського. Король обирався польсько-литовським сеймом і коронувався у Кракові. Створювалися спільні польсько-литовські сейм і сенат. Польща і Литва мали дотримуватися спільної зовнішньої політики. В обіг вводилася спільна грошова одиниця і водночас ліквідовувалися внутрішні митні кордони в Речі Посполитій. Польська шляхта одержувала право володіти землями в Литві, а литовська — в Польщі. Польща і Литва зберігали окремі: адміністративну, судову системи, законодавство, військо, фінанси. Визнавалася свобода віросповідання і для римо-католиків, і для православних: будувати храми і школи, обіймати державні посади могли представники обох конфесій.

1. Чому початково не вдалося досягнути порозуміння на Люблінському сеймі?
2. Коли було підписано Люблінську унію?
3. Яку назву отримала новоутворена держава?

Барвограй ідей

Попрацюйте з картою.

1. Укажіть на карті українські території, які ввійшли до складу Речі Посполитої.
2. Віднайдіть на карті воєводства, створені на українських землях.
3. Складіть розповідь на основі історичної карти на тему: «Українські землі після Люблінської унії».

Українські землі в другій половині XVI століття

Відлуння минулого

Із промови Адама Кисіля про умови Люблінської унії

«Ми приєдналися до нашої спільної Вітчизни не як до країни, але з країною, не до релігії, але з релігією, не до титулів і почестей, але з титулами й почестями».

1. Скористайтеся Інтернет-ресурсами й дізнайтеся коли жив і ким був Адам Кисіль.
2. На яких умовах, на думку Адама Кисіля, були приєднані українські землі?

Портрет Адама Кисіля з Максаківського монастиря. Копія 1803 року

3. Суспільно-політичні зміни в українських землях після Люблінської унії

З укладенням Люблінської унії закінчився литовсько-руський період в історії українського народу і розпочалося неоднозначне перебування українських земель під владою Речі Посполитої. Об'єднання в межах Речі Посполитої врятувало як литовські, так і українські землі від московської агресії, стримувало експансію кримських татар. Відбулася ціла **низка змін**: на приєднані території поширився адміністративно-територіальний устрій за польським взірцем. У новоут-

вореній державі — Речі Посполитій — на українських землях існувало **шість воєводств: Київське** з центром у Києві, **Руське** (Львів), **Волинське** (Луцьк), **Подільське** (Кам'янець), **Брацлавське** (Брацлав) і **Белзьке** (Белз). Воєводствами керували призначені королем **воєводи**, в яких зосереджувалася місцева адміністративна (управлінська), військова і частково судова влада. Воєводства поділялися на **повіти**, в яких адміністративна, військова та судова влада належала **старостам**.

Шляхта Великого князівства Литовського була зрівняна з польською й отримала право на місцеве самоврядування: **проведення повітових сеймиків** для вирішення місцевих справ та формування місцевих виборних шляхетських судів: **підкоморського**, який розглядав межові суперечки (стосовно землеволодіння), та **земського**, який розглядав інші цивільні справи. Одночасно діяв від імені королівського уряду **гродський** (замковий) суд на чолі зі старостою повіту, який розглядав кримінальні справи. Люблінська унія активізувала переселенський потік із західних воєводств до східних, і шляхта і простолюд освоювали знелюднені Брацлавщину й Київщину. Засновувалися нові містечка і міста, на південно-східному прикордонні будувалися оборонні замки.

Значення Люблінської унії для подальшого життя українського суспільства **було суперечливим**. З одного боку, в межах однієї держави зібрано більшість українських земель. Об'єднання позитивно вплинуло на розвиток сільськогосподарських практик, ремесла, торгівлі, сприяло підйому освіти. Українці долучилися до західноєвропейської ренесансної культури. Негативні наслідки унії проявилися не відразу, але вони спричинили болісні зміни в українському суспільстві. До прикладу, поширення фільварково-панської системи господарювання з кріпацтвом (особиста та майнова залежність селян) і панщиною погіршувало становище селян. Активний наступ підтриманої державою римо-католицької церкви призвів до утисків православних і ворожнечі між українцями на релігійній основі, відбувався процес **ополячення** — насаджування польської мови та культури. Частина українських князів і шляхти, які досі були опорою українства, прагнучи здобути хорошу освіту, віддаючи данину моді, зрікалися рідної мови, віри, культури. Все це разом посилювало соціальне напруження в українських землях. Домінування шляхти в політичному житті, відхід від релігійної толерантності призвели до політичної кризи, об'єднання українців у боротьбі за свою ідентичність (мову, релігію, культуру, свободу), які знайдуть вихід у повстаннях і козацькій революції XVII століття.

1. Назвіть воєводства, які існували в українських землях у складі Речі Посполитої.
2. Які додаткові привілеї отримала українська шляхта з прийняттям унії?
3. Визначте позитивні та негативні наслідки унії для українського суспільства.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що на Люблінському сеймі руська (українська) шляхта Волині, Київщини, Брацлавщини уклали угоду з Короною — це забезпечило певну автономію українським воєводствам? Передбачало визнання князівських титулів, офіційний статус руської (староукраїнської) мови, Литовського права (чинність Литовських статутів), окреме судочинство, спеціальні гарантії для православ'я. У Волинському, Київському, Брацлавському, а з 1618 року в Чернігівському воєводствах функціонування руської (староукраїнської) мови було закріплене правом. У Руському, Подільському, Белзькому воєводствах мовою суду була польська або латинська мови.

1. Чи можна застосувати до руської (української) шляхти прислів'я «хто стукає, тому відчиняють». Як ви гадаєте?
2. Подумайте, чому шляхтичам Волині, Київщини, Брацлавщини вдалося відстояти на Люблінському сеймі свої права, а шляхтичам Руського, Подільського, Белзького воєводства — ні?

Галявина творчості

Кліо дуже полюбляє наукові дослідження. Їй до рук потрапила схема, й вона вирішила зрозуміти, який устрій був у новоствореній державі Речі Посполитій: демократичний чи деспотичний. Допоможіть їй у цьому, підберіть аргументи й факти на підтвердження обраної позиції. Об'єднайтеся в групи й створіть комісії на теми: «Нові можливості для українців у Речі Посполитій», «Становище соціальних верств українського суспільства в Речі Посполитій», «Передумови, причини й наслідки Люблінської унії».

У той час, коли...	***Тоді...***
на теренах України	***у світі***
увійшла в дію Люблінська унія, ...	У Франції підписано Сен-Жерменський договір, за яким було припинено релігійну війну, гугенотам (протестантам) гарантовано свободу віросповідання

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/aefsIAX1 або за QR-кодом.

§ 5. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XVI СТОЛІТТІ

Разом із Кліо розгляньте малюнок. Що на ньому зображено? Зробіть припущення, хто проживав у замку, чим займалися жителі замку й прилеглих територій. Наприкінці уроку перевірте правильність своїх припущень.

Луцький замок XVI століття. Малюнок Петра Троневича

1. Фільварки і селяни

На початку XVI століття всі українські землі вже належали державі, шляхті або церкві. Незаселені території називали **пустинями**, а залишені людьми поселення — **селищами**. Безпосередньо на землі працювали селяни, більшість із яких на початку XVI століття ще були **похожими** (від слова «ходити»), тобто особисто вільними. За користування землею вони сплачували **ренту** (натуральний податок) — продуктами харчування чи якимись речами — і кілька днів на рік зі своїм реманентом відпрацьовували на користь землевласника: ремонтували мости чи дороги, збирали врожай у жнива тощо. Селяни жили громадами. Громаду очолював **виборний староста**, але найважливіші справи вирішували на загальних зборах громади. Селяни також користувалися правом **копного суду** — суду громади.

Упродовж XVI століття економіка українських земель зазнала змін. Виникли **фільварки** — багатогалузеві господарства, розраховані на виготовлення різноманітної сільськогосподарської продукції на продаж, засновані на праці закріпачених селян. Їхню появу зумовили кілька причин: по-перше, зростання міст і міського населення підвищувало попит на продукти харчування; по-друге, великі географічні відкриття спричиняли приплив до Європи золота і срібла, і, як наслідок, інтенсивний розвиток ринкових відносин. Відтак зростала потреба європейських міст у хлібі, сільськогосподарській продукції, сировині для мануфактур. Із збільшенням кількості українського зерна на європейських ринках – посилилася колонізація українських земель. На родючих ґрунтах заохочувалося створення нових фільварків. Розвиткові фільварків сприяла прийнята **1557 року** королем Сигізмундом II Августом **«Устава на волоки»**. За нею, землі сільських громад переділялися на волоки (ділянки по 16–21 га). Вони стали одиницею оподаткування селян.

Щоб отримати від сільського господарства прибуток, землевласники залишали селянам таку кількість наділу (землі), щоб вони могли прогодувати лише самих себе. За земельний наділ селянин тепер мусив зі своїм реманентом безоплатно працювати кілька днів на пана, тобто відбувати **панщину**. Землевласники конкурували за робочу силу, тому намагалися обмежити перехід селян з одного місця на інше. Відтак з **похожих** частина селян ставала **непохожими** або **кріпаками** (бо прикріплені до землі). Водночас збільшувалися повинності селян. Але на Київщині і Брацлавщині, знелюднених через набіги османів і татар, фільварків майже не було. Селяни масово втікали до Наддніпрянщини від кріпацтва, мігрували до степових околиць України. Щоб заселити так звані пустині, їхні власники звільняли новопоселенців на 15–25 років від сплати податків та відробітку повинностей. Такі поселення називали **слободами** або волями.

1. Якими правами користувалися похожі (вільні) селяни на початку XVI століття?
2. Визначте причини появи фільварків в економіці українських земель.
3. Які фактори спричинили появу селян-кріпаків?

Барвограй ідей

До рук Кліо потрапив малюнок-реконструкція фільварку. Допоможіть Кліо зрозуміти, чим селяни займалися у фільварку.

1. Розгляньте малюнок-реконструкцію.
2. Визначте, якими видами сільського господарства займалися селяни.
3. Складіть розповідь від імені власника фільварку або від імені селянина на тему: «Моє життя у фільварку».
4. У другій половині XVI століття – на початку XVII століття розміри оранки, що належала окремим фільварковим господарствам, коливалися від кількох десятків до кількох сотень моргів (1 морг дорівнював приблизно 0,6 га). Обчисліть скільки гектарів землі могли обробляти у фільварках?

Фільварок. Малюнок-реконструкція
(1 — панський ліс; 2 — панський будинок; 3 — перше поле; 4 — друге поле; 5 — пасовисько; 6 — панська піч; 7 — панський млин; 8 — сади; 9 — городи; 10 — третє поле)

Відлуння минулого

Із «Полонії» Шимона Старовольського про шляхту і селян

«За старих часів вважалося обов'язком селянина обробляти землю, а купця — займатися мирськими справами. Шляхтич же віддавався лицарській справі. ... Тепер у нас нема воїнів, ... зате є корчмарі, гендлярі й посередники. ... Найбільшим подвигом вважається знати дорогу, якою женуть биків із маєтку до Ґданська, бо всі заможніші торгують волами, кіньми, вином, медом, ... всяким хлібом. ... Усе, що їх піддані мають у себе для продажу, вони наказують нести на панський двір, скуповують по найнижчих цінах і відправляють до міста... Туди ж вони посилають і свої продукти».

1. Як змінилися заняття шляхтичів внаслідок розвитку товарного (на продаж) виробництва?

2. Міста і містяни

У XVI столітті інтенсивно зростали і розвивалися міста, особливо в західноукраїнських землях. Міста стали центрами: **адміністрування:** в них розміщували замки з резиденціями державних урядників (воєвод, старост тощо) та їхніми військовими загонами, діяли шляхетські суди; **політичного життя:** проходили повітові сеймики; **розвитку ремесел:** зосереджувалися ремісничі майстерні; **торгівлі:** проводилися торги, ярмарки; **духовно-культурного життя:** діяли старі і будувалися нові храми, монастирі, відкривалися друкарні та школи.

Міста могли бути **державними (королівськими)** або **приватними:** магнатськими, церковними тощо. Вони приносили значні прибутки їхнім власникам, тому останні, щоб стимулювати ріст і розвиток міст, упродовж XVI століття сприяли наданню їм **магдебурзького права** — права на міське самоврядування. Привілей на магдебурзьке право міста могли отримати від польського короля, великого литовського князя, магната тощо. Але на українських землях магдебурзьке право часто діяло в обмеженому вигляді: **війт** (виборний керівник міста), котрий мав головну владу в місті, міг призначатися власником міста; бурмістр очолював виконавчу владу в місті. Містяни, окрім того, що сплачували податки, могли виконувати інші повинності.

Жителі міст користувалися **привілеями:** були особисто вільними, брали участь у міському самоврядуванні, мали право на земельні наділи поза містом, користувались окремим становим судом, займалися промислами. Ремісники об'єднувалися в **цехи**. Найбільші цехи створювали кушніри, шевці, золотарі, малярі, цирульники та інші. Однак були такі ремісники, які не входили до цеху. Їх називали партачами. Мешканці міст жили по-різному: найбільш заможною частиною був **патриціат** — багаті торговці, лихварі, міські урядники; повноправну громаду міста складав найчисельніший прошарок **посполство** — майстри-ремісники, середні та дрібні торговці, особи, котрі займалися промислами і сільським господарством; найменш забезпеченою частиною була міська біднота — підмайстри, учні цехів, партачі — **плебс**. Населення міст було **поліетнічним**, що зумовлювало їхню полі-

культурність. Кожна етнічна спільнота мала свій магістрат. Зокрема у Кам'янці було аж три ратуші: вірменська, польська та українська.

1. Продовжте речення. Міста були центрами...
2. Кому належали міста?
3. Якими привілеями користувалися містяни?

Барвограй ідей

Разом із Кліо розгляньте схему «Українське місто, яке користувалося магдебурзьким правом». Попрацюйте в парах.

Складіть запитання один до одного, опираючись на схему, використайте метод евристичних запитань (Хто?, Де?, Чим?, Що?). Задайте їх сусідові / сусідці по парті.

Схема «Українське місто, яке користувалося магдебурзьким правом»

Магістрат

Війт
один з керівників міського самоврядування, який зазвичай засідав разом з лавниками

Бурмістр
один з керівників міського самоврядування, який зазвичай засідав разом з райцями

Лава
суд у кримінальних справах, членами якого були засідателі — лавники

Рада
адміністративний орган і суд у цивільних справах, членами якого були райці

Посполство і громада міста
були повноправними громадянами міста з правом участі у міському самоврядуванні

Міська біднота
не належала до повноправних громадян міста і участі в міському самоврядуванні не брала

3. Торгівля

Торговельний обмін між українськими землями відбувався, незважаючи на те, що вони входили до різних держав. **Дрібною торгівлею** займалися цехові майстри та дрібні торговці, майже щоденно пропонуючи свій товар у власних ятках (крамничках). Зазвичай **щотижня був торг**, на якому селяни продавали товари сільського виробництва, а містяни — ремісничі вироби.

Великою торгівлею займалися заможні купці і шляхта. Центрами такої торгівлі ставали **ярмарки**, які дозволялося проводити лише за королівськими чи великокняжими грамотами і лише у традиційно визначені дні та у визначених містах. Іноді вони проходили кілька разів на рік. **Найбільші ярмарки були в Києві, Львові, Кам'янці (тепер Кам'янець-Подільський), Луцьку.** Купці не лише торгували різноманітними товарами, а й укладали угоди на виробництво або постачання тих чи інших товарів з різних кінців світу.

Від середини XVI століття торгівля переорієнтовувалася з Півдня: Криму, Чорного моря, країн Середземномор'я на Західну Європу.

З українських земель **експортували** (вивозили на продаж за межі країни) в основному сировину: зерно, ліс, сіль, віск; гнали волів. Натомість з європейських країн **імпортували** (завозили): металеві вироби, скло і папір, а зі Сходу — прянощі, дорогі тканини, килими, зброю тощо.

1. Де селяни й містяни здійснювали товарообмін?
2. Визначте особливості проведення ярмарків.
3. Які товари були предметом експорту та імпорту?

Відлуння минулого

Зі спогадів німецького купця і мандрівника Мартіна Ґруневеґа про торгівлю у Львові на межі XVI–XVII століть

«У цьому місті, як у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх одягах. Угорців у їхніх малих магерках (шапках), козаків у великих кучмах, московитів у білих шапках, турків у білих чалмах. Ці всі — у довгому одязі, а німці, італійці, іспанці — у короткому. Місто віддалене від моря понад 100 миль. Але коли побачиш, як на ринку вирує натовп кріпян, турків, греків, італійців, зодягнених ще по корабельному, видається, неначе тут порт за брамою міста».

1. Кого можна було зустріти на ринку у Львові на межі XVI–XVII століть? Про що це свідчило?

Галявина творчості

Кліо прочитала уривок із дослідження історика Валерія Степанкова, що «на рубежі XVI–XVII століть найвідомішим був Кам'янецький ярмарок, куди прибували купці з Польщі, Угорщини, Молдови, Волощини, Греції тощо. Крім торгів і ярмарок, розвивалась і постійна торгівля. В 1570 році у Кам'янці (Подільському) нараховувалося 40 лавок, серед яких 9 спеціалізованих по продажу м'яса».

1. Допоможіть Кліо зрозуміти в чому була унікальність Кам'янецького ярмарку. Як сприяло торгівлі географічне розташування міста?

2. Створіть малюнок-реконструкцію Кам'янецького ярмарку, опираючись на дослідження історика.

Ратуша Кам'янця-Подільського, побудована в XVI столітті. Світлина

У той час, коли...		*Тоді...*
на теренах України почав діяти Третій Литовський статут, ...		***у світі*** у протоці Ла-Манш англійський флот, керований Френсісом Дрейком, здобув перемогу над іспанською «Непереможною армадою».

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/2efsxkBl або за QR-кодом.

§ 6. ЦЕРКОВНІ ТА РЕЛІГІЙНІ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНІ XVI СТОЛІТТЯ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Що на них зображено? Висловте припущення, як вони пов'язані з темою уроку. Наприкінці уроку перевірте правильність свого припущення.

Римо-католицький храм Петра і Павла, XVI – XVII століття. Місто Кам'янець-Подільський. Світлина

Православна церква Різдва Пресвятої Богородиці. XVII століття. Місто Хмельницький Світлина XX століття

1. Становище Української православної церкви у XVI столітті

І до, і після Люблінської унії **більшість українських князів та іншої шляхти у XVI столітті** залишалися прихильниками православної конфесії. Інколи тим вони підкреслювали свою окремішність та приналежність до старожитнього руського світу. Завдяки цьому **православна церква** в українських землях тривалий час отримувала надійні матеріальну підтримку та політичний захист.

Та, попри допомогу князів, становище Української православної церкви (Київської митрополії) в XVI столітті поступово погіршувалося через низку зовнішніх і внутрішніх чинників. До **зовнішніх факторів** відносять кілька причин. Зокрема, послаблення впливу Вселенського (Константинопольського) патріарха через захоплення османами Константинополя в 1453 році, після чого він вже не мав достатньо можливостей, щоб відігравати провідну роль у розвитку православ'я. В 1448 році була самопроголошена окремо від Київської Московська митрополія, яка намагалася посилити свій вплив на православне населення. Водночас більшість українських земель перебували у складі держав, які підтримували римо-католицьку церкву, — Королівства Польського, Великого князівства Литовського та Священної Римської імперії.

Послаблювали Київську митрополію зсередини кілька факторів. Насамперед поширення патронату — права світської шляхти призначати церковнослужителів у своїх володіннях — призвело до ослаблення церковного управління, падіння дисципліни і моральності духовенства, а отже, й авторитету церкви загалом. Після Люблінської унії польський король отримав право призначати православних єпископів на українських землях, які входили до Речі Посполитої. Окрім того, Річ Посполита створювала умови для зростання впливу римо-католицької віри, яка вважалася більш престижною; в католиків на той час були кращі навчальні заклади; католику легше було здобути прихильність короля. Відтак частина української шляхти переходила в римо-католицтво, що погіршувало матеріальне та політичне становище православної церкви. Не сприяла порозумінню між православними і католиками календарна реформа Папи Римського Григорія XIII, за якою **1582 року** було запроваджено новий **григоріанський календар** у літочисленні, на відміну від старого **юліанського**. Реформа мала на меті подолати відставання календарного часу від астрономічного, яке у XVI столітті становило десять днів (у XX столітті — тринадцять днів). Однак деякі православні церкви і надалі використовували юліанський календар.

1. Хто був опорою православної церкви в українських землях у XVI столітті?
2. Якими були головні чинники погіршення становища Київської митрополії в XVI столітті?
3. Визначте внутрішні фактори погіршення становища Київської митрополії в XVI столітті.

Барвограй ідей

Разом із Кліо проведіть дослідження на тему «Католицька й православні конфесії: спільне й відмінне», використавши онлайн-ресурси. Результати роботи офоміть у порівняльну таблицю.

Лабіринт часу

До рук Кліо потрапила стаття в газеті «Українська правда» про перехід Православної церкви України на новий календар свят.

«З 1 вересня 2023 року Православна церква України відзначатиме всі нерухомі свята за новим церковним стилем.

Перехід означає, що дати нерухомих свят (які щороку відзначаються в одну і ту ж дату) зміняться, а саме – зміститься на 13 днів.

Дати рухомих свят, тобто Великодня і залежних від нього, залишаються поки незмінними».

1. Прочитайте уривок статті та допоможіть Кліо зрозуміти з якого на який календар перейшла Православна церква України?
2. Порахуйте скільки років Православна церква України жила за старим стилем?

2. Особливості реформаційних та контрреформаційних рухів

У XVI столітті Європу охопив рух за реформування римо-католицької церкви — **Реформація**. Він породив кілька нових церков, які називали протестантськими (бо протестували проти католицизму). До українських земель протестантизм проник із Королівства Польського та Трансильванії, але масового поширення не набув. Протестантами стали лише незначна частина заможних містян і шляхти. Здебільшого вони були соцініанами — прихильниками ідей теолога італійця Фаусто Соццині (Фаусто Социн), — котрі визнавали лише Бога-Отця з трьох осіб Святої Трійці; вважали смертну кару й війни гріховним посяганням на людину — образ Божий. Підтримані українськими шляхетськими родинами Немиричів, Гойських та інших, соцініани заснували школи, культурно-освітні центри на Волині і Київщині.

На українських теренах реформаційні ідеї проявилися також у перекладі Святого Письма та богослужбових книг українською мовою. Переписувачами зазвичай були ченці або інші духовні особи, котрі мали задовільні знання і навики для книгописання, і, водночас, заняття і час для такого кропіткого заняття. Першим таким перекладом, здійсненим **упродовж 1556–1561 років**, було **Пересопницьке Євангеліє**. Появою книги опікувалася волинська княгиня Анастасія Заславська, її зять і донька – Іван та Ганна Чарторийські. Поряд з цим з'явилися інші переклади Святого Письма, як то Волинське Євангеліє 1571 року, писане в місті Володимирі, Літківське Євангеліє 1595 року, писане в місті Луцьку.

З другої половини XVI століття набрала обертів **Контрреформація**, яка мала на меті зупинити Реформацію й оновити католицьку церкву. У Речі Посполитій Контрреформація проявлялася в забороні протестантам займати державні посади. Водночас влада сприяла діяльності ордену єзуїтів — найбільш активного провідника Контрреформації, члени якого створили мережу шкіл — єзуїтських колегіумів. У них надавали якісну освіту. Проте після закінчення навчання українські шляхтичі нерідко зрікалися рідної віри, приймаючи католицьку.

1. Назвіть особливості реформаційного руху на українських землях.
2. Як втілювалися реформаційні ідеї в Україні?
3. У чому проявилася Контрреформація на теренах Речі Посполитої?

Барвограй ідей

Кліо прочитала про особливості реформаційних і контрреформаційних рухів в Україні в XVI столітті й зустріла деякі терміни, які потребують додаткового пояснення. До прикладу: *реформація, протестантизм, соцініанство, контрреформація, єзуїтські колегіуми*. Допоможіть Кліо: поясніть значення термінів і запишіть їх у зошит. Підготуйте розповідь на тему: «Вплив реформаційних та контрреформаційних рухів на розвиток культури в Україні в в XVI столітті».

3. Православні братства

В умовах покатоличення та ополячення українців з другої половини XVI століття великого поширення набули **братства** — об'єднання жителів міст для підтримки рідної їм православної церкви та захисту своїх прав. Перші братчики займалися благодійницькою діяльністю серед власних членів, що потрапили в скруту. З часом братства почали протистояти католицькій церкві і протестантським громадам, які чинили утиски православних містян. Особливо нагальною була потреба захисту православних купців і ремісників від дискримінації з боку католицького патриціату. Згодом братський рух охопив українську шляхту і козацтво.

Виступаючи за оновлення православної церкви, братства опікувалися нею, зокрема доглядали храми, слідкували за тим, щоб священники виконували свої обов'язки, виступали проти зловживань вищого духовенства. Одним із напрямків діяльності братств і надалі була **благодійність**: організація шпиталів для хворих і немічних, обіди для бідних, допомога людям у скрутному становищі. Вони **здійснювали протекцію (підтримку) православних**: допомагали вступити до ремісничого цеху, вирішити проблеми з торгівлею, відстоювати свої права в суді. Особливе місце в діяльності братства **займала культурно-просвітницька діяльність.** Вони відкривали школи, в яких навчали рідною мовою, створювали бібліотеки, друкарні, де найчастіше друкували книги грецькою, старослов'янською та руською (староукраїнською) мовами. Відтак розвиток шкільництва і книгодрукування сприяли піднесенню освітнього рівня населення, розвитку на українських землях релігійної та політичної думки. Братства **стали справжньою опорою** православної церкви, українців і української культури.

Найбільш давнім і впливовим було **Львівське братство,** до якого, крім українців, входили греки. Вони переселилися до Львова з Османської імперії. Грецький купець Костянтин Корнякт став одним із засновників братства. Він пожертвував значні кошти на будівництво Дзвіниці Успенської церкви — «вежі Корнякта». **В 1586 році** Антіохійський патріарх Йоаким, затвердивши Статут братства, надав йому право зверхності над іншими братствами та право нагляду за духовенством, зокрема і за єпископами. Тоді ж почала діяти перша братська школа, а дещо згодом **Львівське Успенське братство першим отримало право ставропігії**, тобто право самостійного підпорядкування безпосередньо константинопольському патріархові, а не місцевим єпископам, котрі час від часу чинили спротив втручанню братств у життя церкви. Кожне братство мало свій статут, який регламентував його діяльність. Зразком для більшості з них став Статут Львівського Успенського братства.

1. Поясніть значення поняття «братства».
2. Охарактеризуйте напрямки діяльності братств.
3. Яке братство першим отримало право ставропігії?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що за взірцем Львівського православні братства наприкінці XVI – на початку XVII століття створювалися в більшості міст Галичини, Холмщини, Підляшшя? Так, 1589 року організаційно оформилися братства в Рогатині та Красноставі, 1591 року — у Бересті та Городку. Братства виникли також в окремих селах. Близько 1615 року стало діяти Богоявленське братство в Києві, а в 1617 році — Чесно-хрестське (Хрестовоздвиженське) братство в Луцьку.

Рисунок Дмитра Струкова «Руїни Хрестовоздвиженської церкви Луцького братства у XIX столітті»

1. Про що може свідчити поява численних братств на українських землях?
2. Які риси української ментальності проявив народ, створюючи братства?

Відлуння минулого

Із «Перла многоцінного» Кирила-Транквіліона Ставровецького
(викладача грецької мови у братській школі Львова, а згодом Вільна, богослова) **про благодійну діяльність братств**

«Бог створив людей рівними і єдиними, дарував їм душу розумну, дав їм весь видимий світ... сенс життя людей полягає в повсякденній трудовій діяльності на благо суспільства... знання, наука та освіта повинні супроводжувати людину впродовж усього її життя...»

1. Поміркуйте, які з думок автора близькі до ідей Реформації, а які — до традиційних уявлень християнської церкви.

Галявина творчості

Кліо до рук потрапила грамота патріарха Йоакима. Вона пропонує вам ознайомитися з уривком грамоти: «Хочуть... панове міщани львівські школи заснувати для навчання дітям християнським усіх станів, які би мали вчитися Письма Святого грецького і слов'янського, щоб не був їх християнський рід неначе безсловесним через свою невченість. І також купити друкарню потрібно для тієї школи...».

1. Висловте судження. Які цілі ставили перед собою львів'яни, організовуючи братство? Які напрямки діяльності обирали?
2. Створіть презентацію на тему: «Роль братств у збереженні української ідентичності».

У той час, коли...

на теренах України

було надано ставропігію Львівському братству, ...

Тоді...

у світі

англійський мореплавець Джон Девіс з експедицією, досягнув південного узбережжя острова Гренландія.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/KefsvQLx або за QR-кодом.

§ 7. БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ

Разом із Кліо розгляньте картину художника Марціна Зеленського. Що на ній зображено? Висловте припущення, як вона пов'язана з темою уроку.

Руїни церкви Святого Миколая у 1840 році, місто Берестя. Художник Марцін Зелеський

1. Причини Берестейської церковної унії

Християнами були як поляки, так і українці, з тією відмінністю, що одні були католиками, а інші — православними. Ще в XV столітті обговорювали питання про відновлення єдності церкви. Та лише в другій половині XVI століття з'явилися **передумови для об'єднання** православних і католиків, принаймні в кордонах Речі Посполитої. По-перше, католики і православні опинилися в межах однієї держави. По-друге, католицька церква зміцнила свої позиції в процесі Контрреформації, в той час як православна церква в Речі Посполитій переживала період кризи. Діячі православної церкви шукали можливості нормалізувати церковне життя. По-третє, ідею об'єднання підтримувала частина православної шляхти і єпископів.

Серед **причин** також варто відзначити прагнення **Римського престолу** поширити свій вплив на Схід, а також сподівання **правителів Речі Посполитої** за підтримки католицької церкви зміцнити владу в державі. З іншого боку, **єпископи Київської митрополії** хотіли позбутися надмірної опіки братств та отримати місця в сенаті Речі Посполитої нарівні із католицькими єпископами.

Після утворення Речі Посполитої поновився діалог між православними і католиками. Проте **бачення умов унії** було різним. **Православні** згуртувалися довкола ідеї непорушності своєї віри, а також старожитніх прав і вольностей, а **католики** здебільшого уявляли церковну унію як процес приєднання православних до Римського престолу, прийняття католицьких догматів і обрядів. Окрім того, частина православних монастирів, парафіяльних священників і мирян, а також частина шляхти **були активними противниками унії.** Для вирішення накопичених протиріч вирішено було зібрати церковний собор (з'їзд).

1. Визначте передумови церковної унії в Речі Посполитій.
2. Назвіть причини церковної унії в Речі Посполитій.
3. Яким було бачення церковної унії у православних та католиків?

Відлуння минулого

Із листа львівських братчиків до Константинопольського патріарха Єремії про вагання серед православних

«Багато ж прийняли раду піддатися під владу римську архієрейську, запевняючи себе, що перебуватимуть під Папою Римським, здійснюючи все в церкві своїй по закону грецької віри без заборон...»

1. Як автори листа пояснюють перехід до Берестейської унії частини православних вірян?

2. Церковні собори в Бересті

Церковний собор зібрали в місті Берестя, але через надто великі протиріччя між прихильниками і противниками унії **спільного собору не відбулося**. Князь Василь-Костянтин Острозький у будинку пана Малхера Райського зорганізував **православний собор**, у якому взяли участь: сам князь, представник Константинопольського патріарха Никифор Параскес, представник Олександрійського патріарха Кирило Лукарис, львівський єпископ Гедеон Балабан і перемишльський — Захарій Копистенський, а також архімандрити, ігумени, парафіяльні священники, представники братств, православні шляхтичі. **Собор прихильників унії** проходив у церкві Святого Миколая. В ньому брали участь: київський митрополит Михайло Рогоза, кілька православних і католицьких єпископів, єзуїтські проповідники, шляхта, прихильна до унії. На обох соборах виникла напружена ситуація.

Урешті організований королем Сигізмундом III унійний Берестейський собор офіційно проголосив **створення об'єднаної Руської або унійної, згодом греко-католицької церкви. 15 грудня 1596 року** королівським універсалом було затверджено церковну унію. Отже, на українських теренах утворилася ще одна церква. Першим унійним митрополитом став **Михайло Рогоза**.

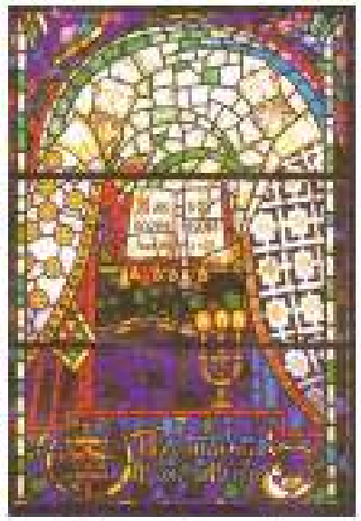

«Берестейська унія». Вітраж Лео Моля (Леоніда Молдаканина). Місто Вінніпег (Канада)

Православний собор засудив рішення своїх опонентів, його учасники залишилися вірними православ'ю. **Унія поставила православну церкву поза законом**, призвела до тривалої, а інколи і кривавої боротьби між прихильниками православної і греко-католицької церков.

1. Скільки соборів відбулося в Бересті? Чому?
2. Коли утворилася греко-католицька церква?
3. В якому становищі опинилася православна церква після прийняття унії?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що основними умовами Берестейської церковної унії були:

- ✓ новоутворена Руська (унійна або греко-католицька) церква підпорядковувалася Папі Римському;
- ✓ греко-католики визнавали основні догмати (беззаперечні твердження) католицького віровчення, зокрема догмат про походження Святого Духа від Отця й Сина (православні визнають, що Дух Святий походить лише від Отця);
- ✓ церковні обряди греко-католиків, свята, таїнства, особливості храмового будівництва, іконопису, церковного співу мали бути такими ж, як і у православних;
- ✓ у богослужіннях зберігалася церковнослов'янська мова;
- ✓ греко-католики продовжували відзначати свята за старим стилем (юліанським календарем), а їх священники могли одружуватися;
- ✓ унійне духовенство звільнялося від сплати податків;
- ✓ шляхта, яка сповідувала унію, на рівні з римо-католицькою мала право претендувати на державні посади;
- ✓ унійним єпископам було обіцяно місце в сенаті Речі Посполитої *(обіцянку не було виконано)*.

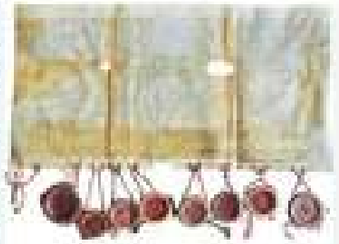

Берестейська грамота. Світлина з Центрального державного архіву України у Львові

1. Поясніть, чому новоутворену церкву називають греко-католицькою.

2. Які православні обряди зберегли в унійній церкві українці?

3. Греко-католицька церква після унії

По смерті Михайла Рогози греко-католицьку церкву очолив **Іпатій Потій (1600–1613 роки)**. Його резиденція розташовувалася у Вільно (нині Вільнюс). Був одним з головних ідеологів Берестейської унії та її активним прихильником. У своїй єпархії владика діяв рішуче: виселяв непокірних священників і ченців. Водночас Іпатій Потій прагнув залучити до греко-католицької церкви більше духовенства і шляхти, у полемічних творах захищав унію. Однак за його митрополичої каденції (перебування на посаді митрополита) протистояння між прихильниками і противниками унії тривало. **Спроби знайти порозуміння** між православними й греко-католиками були здійснені при митрополиті **Йосифові-Вельямінові Рутському (1613–1637 роки)**. Окрім того, він провів реформи греко-католицької церкви: реорганізував монастирі, створив греко-католицькі школи, Василіанський чернечий орден, посилив дисципліну серед ченців, дбав про покращення освіти греко-католицьких священників.

У другій половині XVI століття активізувалася релігійна полеміка між прихильниками й противниками унії. Новим явищем стала **полемічна література** (від *полеміка* — диспут, суперечка). Одні письменники-полемісти обґрунтовували правдивість і користь унії або католицького віровчення, інші, навпаки, — відстоювали православну віру. Полемічні твори — це **релігійно-публіцистична** література, оскільки в ній розглядаються не тільки питання віри, але й різні сторони тогочасного суспільного життя. Відомими полемістами серед прихильників унії були **Петро Скарга**, який твором **«Про єдність церкви Божої»** 1577 року і започаткував полеміку, та **Іпатій Потій** з твором **«Унія»**. Серед православних полемістів виділявся **Герасим Смотрицький** — автор праці **«Ключ Царства Небесного»**, в якій відстоював правдивість православної віри. Його син **Мелетій Смотрицький** у творі **«Тренос»** («Плач») розкрив скрутне становище православної церкви в Речі Посполитій. **Іван Вишенський** у **«Посланні до єпископів»**, окрім усього, звинувачував православних єпископів у неналежному виконанні їхніх душпастирських обов'язків.

Новоутворена церква як спроба релігійного порозуміння опинилася в непростому становищі. **З одного боку**, її не визнавали рівноправною римо-католики, тому унійні єпископи обіцяних місць у сенаті не отримали. **А з іншого боку** — православні вважали її чужою. Відбувся розкол на релігійній основі, який призвів до багаторічних суперечок за право володіти храмами, проводити богослужіння тощо. Хоча Берестейська унія породила низку проблем, виявилися і несподівані **позитивні наслідки**. Утворена греко-католицька церква зберегла національні традиції в обрядовості і була церквою українців, водночас мала певні права в католицькому світі, завдяки чому стала серйозною перешкодою покатоличенню та полонізації українців.

1. Визначте основні риси митрополичої діяльності Іпатія Потія та Йосифа-Вельямина Рутського.

2. Чому виникла полемічна література? Наведіть зразки полемічної літератури прихильників та противників унії.

3. Якими були політичні наслідки створення греко-католицької церкви?

Життєпис

Іпатій Потій
(1541 – 1613)

Ім'я (повне). Адам (церковне ім'я Іпатій), син Лева, Потій Тишкович.

Народження. Народився 1541 року в селі Рожанка на Холмщині *(нині — територія Польщі)*.

Походження. З православного шляхетського роду.

Освіта. Навчався в кальвіністській школі віленського воєводи князя Миколая Радзивілла Чорного, згодом — у Краківському університеті.

Ключові події життя.

До 1595 року служив при дворі князя Миколая Радзивілла Чорного. Був секретарем польського короля Сигізмунда II Августа, а згодом земським суддею в Бересті, берестейським каштеляном (помічником воєводи) і сенатором Речі Посполитої. Близько 1589 року

організував у Бересті православне братство зі школою при ньому. Належав до гуртка літераторів і публіцистів князя Василя-Костянтина Острозького. Після смерті дружини постригся в чернці під ім'ям Іпатій. За сприяння князя став володимиро-берестейським єпископом.

1595 року, всупереч волі старого князя Острозького, разом з Кирилом Терлецьким їздив до Рима як уповноважений від ініціаторів церковної унії. 1596 року прийняв участь в унійному Берестейському соборі. Став другим унійним митрополитом. Власним коштом заклав школу при епархіальному соборі міста Володимира для навчання греко-католицьких священників. Є автором полемічних творів: «Унія...» (1596 рік), «Антиризис...» (1600 рік).

1. Доведіть або спростуйте твердження: чеснотами Іпатія Потія були працелюбність та активна життєва позиція.

Відлуння минулого

Із «Розмислів про народ руський» Яна Щасного Гербута про згубність утисків православних для Речі Посполитої

«...Колотнеча, яку почали з народом руським, братами й кревними нашими, вона ніби рана в серце, котра, хоч би й найменша була, приносить смерть... Бо знаю добре про те, що з ними діється, почавши від Берестейського з'їзду. Знаю добре, як на сеймиках подають їм надію, а на сеймах з них сміхи ладнають. На сеймиках братами називають, а на сеймах — відщепенцями...»

1. Про які наслідки унії пише автор документа?

Галявина творчості

Кліо прочитала думку польської історикині Терези Хинчевської-Геннель: «Наслідки унії є парадоксальними і цілком протилежними планам ініціаторів унії... Роздвоєння народу на прибічників та противників унії спричинило величезне зростання національної свідомості (українців). Зрозуміло, що прихильники унії в Римі та Варшаві не чекали такого...».

1. Прочитайте уривок з наукової статті польської історикині Терези Хинчевської-Геннель.
2. Визначте наслідки унії, оформте їх у схему, скориставшись програмою «Канва». Представте результати роботи в класі.
3. Підготуйте й проведіть історичну інсценізацію «Берестейська унія».

У той час, коли...		*Тоді...*
на теренах України		***у світі***
було введено в дію Берестейську церковну унію, ...		у Польщі було перенесено столицю з Кракова до Варшави.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/LebbrQ9 або за QR-кодом.

§ 8. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Разом із Кліо розгляньте портрети історичних осіб. Що їх об'єднує? Висловте припущення, як дані історичні постаті пов'язані з темою уроку. В кінці уроку перевірте правильність свого припущення.

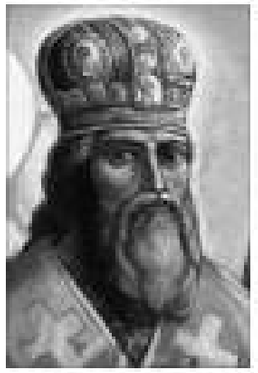

Йов Борецький

Петро-Конашевич Сагайдачний

1. Відновлення вищої церковної ієрархії Київської митрополії

Після Берестейської унії на захист православної віри стали різні стани українського суспільства. Українська **шляхта** виступала проти унії на засіданнях сейму Речі Посполитої і домоглася від короля заборони на примусове навернення населення до іншої віри. **Містяни**, гуртуючись коло братств, за можливості, захищали від захоплення православні храми, відстоювали права православних у судах. **Козаки** сприяли заснуванню в 1615 році Київського Богоявленського братства, спільно з киянами протистояли спробам перетворити на унійні Києво-Печерський та Михайлівський монастирі.

1620 року склалася низка обставин на користь православних вірян. Зокрема, повертаючись із Московського царства, в Київ завітав **Єрусалимський патріарх Феофан**. Київське православне духовенство не побоялося супроти волі короля просити патріарха про відновлення вищої православної ієрархії в Україні. Того ж року гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства.

Патріарх Феофан. Гравюра XVII століття

1620 року було відновлено вищу церковну православну ієрархію в Україні: Єрусалимський патріарх Феофан у Києві висвятив шістьох православних єпископів та митрополита. Ним став ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря, ректор Київської братської школи **Йов Борецький**. Польський уряд відновлення ієрархії в такий спосіб не визнав. Патріарха, митрополита та єпископів оголосив зрадниками й збирався їх покарати, але нічого не міг вдіяти, адже вони були під захистом козаків гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Отже, відновлення православної церковної ієрархії було пов'язане з появою нової впливової політичної сили — козацтва.

1. Як представники різних станів суспільства долучилися до захисту прав православних вірян у Речі Посполитій?
2. Які обставини сприяли відновленню вищої православної ієрархії в Україні?
3. Хто став першим київським митрополитом від часу проголошення Берестейської унії?

Відлуння минулого

Зі спогадів Йова Борецького про відновлення церковної ієрархії

«...Були справді такі, що відраджували патріарху з огляду на ті небезпеки, які тепер нам загрожують; але люди лицарські, духом гарячі, сказали найсвятішому: «Не був би ти патріархом, не був би добрим пастирем, не будеш намісником Христовим і апостольським, коли б не посвятив і не зоставив народові руському митрополита і єпископів...»

«Йов Борецький». Ікона Григорія Зорина

1. Подумайте. Кого Йов Борецький називає «людьми лицарськими»? Чому?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що меценатку Єлизавету Василівну Гулевич, відому як Галшка Гулевичівна, православну дівчину XVI – XVII століть, фундаторку Київського Братського Богоявленського монастиря та Київської братської школи, 22 листопада 2021 року було канонізовано рішенням Священного синоду Православної церкви України?

День пам'яті праведної Єлизавети відзначатимуть щорічно 18 вересня.

Монета 2015 року, присвячена Галшці Гулевичівні

1. Поясніть значення терміна «канонізовано».
2. Дізнайтеся чому Галшку Гулевичівну було канонізовано.
3. Створіть історичний портрет Галшки Гулевичівни за планом: 1) повне ім'я; 2) народження; 3) походження; 4) освіта; 5) ключові події життя.
4. Як діяльність Галшки Гулевичівни вплинула на розвиток освіти?

2. Легалізація православної церкви в Речі Посполитій

Щороку від укладання Берестейської унії в Речі Посполитій православні шляхтичі, а згодом і козацькі посольства подавали прохання королю і звернення до сейму щодо узаконення своєї церкви. Але король **Сигізмунд III**, прихильник унії, не визнавав за православними права на власну церкву. Лише коли на трон зійшов у 1632 році його син **Володислав IV**, ситуація дещо змінилася.

До легалізації православної церкви короля підштовхували низка **зовнішніх і внутрішніх обставин.** У 1632 році закінчувався термін Деулінського перемир'я між Московським царством і Річчю Посполитою (про дану подію ви дізнаєтеся в § 19), тому варто було заручитися підтримкою православного козацтва для нової війни з Московською державою. Окрім того, Володислав IV намагався зміцнити свій авторитет і забезпечити спокій у державі, а в умовах релігійного протистояння цього досягти було неможливо.

До новообраного короля православні вдавалися з проханням легалізувати (визнати законність) православну церкву. Звернення козаків, православних братств, вищого духовенства Київської митрополії з настоятелем Києво-Печерського монастиря Петром Могилою (на той час саме помер Йов Борецький) та навіть протестантів на чолі з князем Христофором Радзивіллом сприяли тому, що **в 1632 році** сейм ухвалив **«Пункти для заспокоєння руського народу»**. Цим документом було узаконено існування Київської православної митрополії; православній церкві дозволялося мати власні церкви, монастирі, братства, друкарні; в Києві православним повертали всі церкви і монастирі, окрім Видубицького. Новим і першим визнаним державою після Берестейської унії **київським митрополитом став Петро Могила.**

1. Якими законними способами боролися за свої права православні Речі Посполитої?
2. Що змусило короля Володислава IV виконати прохання православних?
3. Який документ легалізував православну церкву в Речі Посполитій?

Барвограй ідей

Розгляньте хмаринку слів. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними розповідь на тему: «Відродження православної церкви в першій половині XVII століття».

3. Реформи митрополита Петра Могили

Петро Могила, ставши митрополитом, прагнув впорядкувати внутрішньоцерковне життя Київської православної митрополії, яку очолював упродовж 14 років. Скориставшись із відносного спокою, що настав у Речі Посполитій після 1632 року, він провів низку **реформ**. З-поміж яких: запровадив нагляд за дисципліною духівництва та порядком ведення богослужінь, **налагодив роботу консисторії** — суду для служителів церкви, обмежив права магнатів і братств втручатися в церковні справи, запровадив у богослужінні замість церковно-слов'янської руську (староукраїнську) мову і зробив обов'язковими **недільні повчання-проповіді** для мирян.

Велику увагу Петро Могила приділяв освіті й, зокрема, дбав про те, щоб усі священники проходили відповідне навчання. Петро Могила сприяв створенню православних навчальних закладів, які б могли конкурувати з єзуїтськими колегіумами. 1631 року він заснував при Києво-Печерській лаврі школу. Наступного року об'єднав лаврську і братську школи Києва. Так у **1632 році** постав **Києво-братський колегіум**, який з часом перейменували в **Києво-Могилянський**.

Особлива увага митрополита була спрямована на створення нових релігійних книг. Зокрема, Ісая Трофимович за участі і сприянні Петра Могили написав **«Православне ісповідання віри»** — книгу про основи православного віровчення. Ця праця була схвалена собором православних патріархів. Петро Могила написав також староукраїнською мовою **«Требник» 1646 року** — книгу про порядок церковних богослужінь. Опорою у видавничих старанних Петра Могили була **друкарня Києво-Печерської лаври**, заснована ще **Єлисеєм Плетенецьким** у 1615 році. Отже, 30–40-і роки XVII століття — це час реформ і оновлення Київської митрополії, який ще називають **Могилянським періодом.**

1. Назвіть реформи Петра Могили для покращення діяльності православної церкви.
2. Як і коли було створено Києво-Могилянський колегіум?
3. До створення яких книг долучився Петро Могила?

Життєтека

Петро Могила (1596 – 1647)

Ім'я (повне). Петро Симеонович Могила.

Народження. Народився 1596 року в молдовському місті Сучава *(нині — Румунія).*

Походження. З молдовського боярського роду. *Освіта.* Навчався у Львівській братській школі, потім у Замойській академії.

Ключові події життя.

До 1632 року служив у польському війську, брав участь у Хотинській війні. У двадцять дев'ять років під впливом Йова Борецького прийняв чернецтво і через два роки став архімандритом (настоятелем) Києво-Печерської лаври. Родинні зв'язки з впливовими польськими магнатами і українськими князями забезпечили йому високе становище в Речі Посполитій.

З 1632 року — митрополит Київський, Галицький і всієї Русі, екзарх Константинопольського патріарха. Провів низку церковних реформ. За його підтримки було відреставровано Софійський собор Києва, будинки Києво-Печерської лаври. Один із авторів книги «Православне ісповідання віри», автор книг «Требник», «Антологія. Молитви і повчання, корисні для душі» та інших. Помер 1647 року. Похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

1. Уявіть, що ви опинилися в XVII столітті й вам пощастило поспілкуватися з Петром Могилою. Сформулюйте запитання, які ви задали б відомому історичному діячеві.

У той час, коли...		*Тоді...*
на теренах України		***у світі***
було створено Києво-Могилянський колегіум, ...		в Італії Галілео Галілей видрукував книгу «Діалог стосовно двох головних систем світу», в якій стверджував, що Земля обертається навколо Сонця, а не навпаки.

Барвограй ідей

Кліо любить відвідувати наукові бібліотеки. Нещодавно вона прочитала працю української історикині Наталі Яковенко.

1. Ознайомтеся з цитатою української історикині Наталі Яковенко.

«За Могили було проведене коло заходів, які наповнювали живим змістом релігійну свідомість християнина-українця,... (у зв'язку з цим було здійснено проведення)... масштабних реставраційних робіт у Києві, що повернули «з темряви підземної», як тоді писали, Десятинну церкву, Софійський собор, Трисвятительську церкву, храм Спаса на Берестові, Михайлівську церкву у Видубицькому монастирі. Ці споруди, пов'язані з минулим княжої Русі, для людей того часу були не архітектурними пам'ятками, а матеріальним символом ідеї... Недарма саме в цей час вперше фіксується повір'я, що доки в Святій Софії стоїть Непорушна Стіна з Богородицею-Орантою, доти стоятиме й Київ».

2. Розробіть рекламний буклет «Київ єднає Русь із козацькою та сучасною Україною».

3. Представте свої роботи в класі.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/PefsbYlS або за QR-кодом.

§ 9. ОСВІТА, КНИГОДРУКУВАННЯ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Що на них зображено? Висловте припущення, як ці ілюстрації пов'язані з темою уроку. Правильність свого припущення перевірте в кінці уроку.

Сучасний корпус Острозької академії. Світлина

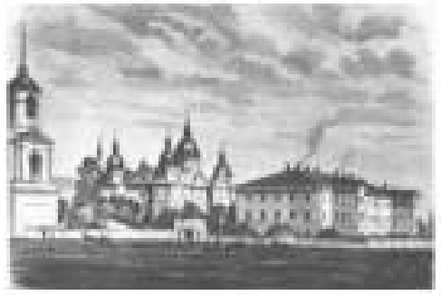

«Київський Братський монастир і Києво-Могилянська академія». Літографія XIX століття

1. Умови і стан розвитку культури

Культура українських земель у XVI – першій половині XVII століття успадкувала традиції культурних надбань минулого і розвивалася під впливом нових віянь. На її поступ впливала низка чинників: **традиції української культури минулих століть, суспільно-політичні події, які відбувалися на українських землях, пожвавлення торгово-економічних відносин, розвиток міст, західноєвропейські процеси Ренесансу, Реформації та Контрреформації.**

У цей час українці, поєднавши звичаї та традиції книжної доби, культурні надбання народів, що жили поруч, — кримських татар, поляків, вірмен, німців, угорців, румунів, греків, євреїв та інших, — зі здобутками нових ідейно-культурних течій — Ренесансу, Гуманізму, Реформації та Контрреформації, — **створили власну, неповторну культуру.** Західноєвропейські художні стилі набрали нових форм.

Піднесення культурного життя стало можливим завдяки активним представникам усіх станів українського суспільства: тим **князям** і **шляхтичам**, які матеріально підтримували українську культуру; містянам, що входили в українські православні братства; діячам **православної церкви**, які боролися за її права; **селянам**, які зберігали рідну мову та давні традиції; **козакам**, які стали на захист прав, свобод і віри українського народу.

1. Які чинники визначали розвиток культури українських земель у XVI – першій половині XVII століття?
2. Чи можна стверджувати, що культурний процес в українських землях мав поліетнічний характер?

3. Представники яких суспільних станів сприяли піднесенню культурного життя?

Барвограй ідей

Відомий український поет і видавець, власник і директор видавництва "А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА" Іван Малкович висловив думку про важливість культури в суспільстві: «Культура – дзеркало, в якому нація може побачити сама себе. Може показати це дзеркало світові, адже тільки через культуру ми стаємо відомі, улюблені».

1. Поясніть ваше бачення важливості культури в сучасному суспільстві. Як культура впливає на формування громадянського суспільства?
2. Назвіть суспільні чинники, що позитивно впливали на розвиток культури в XVI – першій половині XVII століття.

2. Освіта

У XVI – першій половині XVII століття шкільництво в українських землях розвивалося, поєднуючи існуючі традиції і західноєвропейський досвід. **Початкову освіту** надавали парафіяльні (православні, католицькі, протестантські) школи при більших церквах і монастирях відповідних конфесій. Діти заможних шляхтичів навчалися переважно вдома. Нові риси в освіті започаткувала **Острозька академія**, яку відкрив у **1576 році** на свій кошт князь Василь-Костянтин Острозький. Її першим ректором став відомий письменник і науковець **Герасим Смотрицький**. Острозька академія була **триступеневим навчальним закладом:** у ній надавали початкові знання — вчили церковнослов'янської азбуки, потім можна було отримати середню освіту. Для цього, окрім церковнослов'янської, вивчали ще й грецьку та латинську мови, а також «сім вільних наук»: граматику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, риторику й діалектику. **Кращі учні студіювали також філософію та богослов'я** — і так здобували вищу освіту. При академії були **друкарня і бібліотека.** За зразком Острозької академії організовували і кращі **братські слов'яно-греко-латинські школи**, але в них не навчали філософії та богослов'ю.

Центром культурно-освітнього життя став **Києво-братський (Києво-Могилянський) колегіум**, заснований Петром Могилою. Довкола нього гуртувалися кращі вчені. Учні Могилянки отримували рівень знань, подібний тому, що давали європейські університети. Києво-Могилянський колегіум був **усестановим** навчальним закладом, в якому могли здобувати освіту як діти містян чи козаків, так і шляхтичів, а також **триступеневим**: коли учень проходив усі 12 років навчання, то отримував **початкову, середню і вищу освіту.** Основу навчання складали **«сім вільних наук»**, а в класах вищої школи — ще філософія та богослов'я. У курсах філософії, окрім філософських і богословських питань, розглядалися також проблеми природо-

знавства, зокрема і фізики. Навчалися також церковнослов'янської, латинської, польської та староукраїнської мов, основам медицини, музики, живопису і архітектури. Викладачі колегіуму інформували учнів про новини тогочасної освіти і науки. Застосовували і досить досконалі як на той час педагогічні методи, зокрема диспути, ігри. Завдяки діяльності цього навчального закладу зросла кількість освічених людей, учителів початкових шкіл.

Ґрунтовну освіту можна було здобути в **єзуїтських колегіумах**, заснованих на українських землях, які увійшли до Речі Посполитої. Поширення місійної та освітньої діяльності єзуїтів відбувалися за підтримки як католицьких богословів, так і православної української шляхти, котра намагалася покращити своє становище в державі, здобувши більш вигідні позиції. Такі освітні заклади створено в містах Ярославі, Львові, Луцьку, Кам'янці, Острозі. Головним предметом навчання була латинська мова, на той час мова міжнародного спілкування в Європі. Вивчали «сім вільних наук». Єзуїтські колегіуми надавали якісну і безкоштовну освіту. Відтак тут охоче навчалися не тільки католики, але й православні і греко-католики. Наприклад у Львівському єзуїтському колегіумі здобував освіту майбутній гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький. Колегіуми мали гуртожитки, бібліотеки, друкарні, аптеки. Українці могли навчатися також у європейських університетах, долучившись тим самим до західноєвропейського освітнього простору.

1. В яких типах навчальних закладів українці могли здобути початкову освіту в XVI – першій половині XVII століття?
2. Який навчальний заклад став центром культурно-освітнього життя? Чи можна його вважати освітнім закладом європейського зразка?
3. Хто сприяв поширенню на українських теренах єзуїтських колегіумів?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що в братських школах були свої особливості?

У братських школах навчали дітей шляхтичів, містян та селян.

Програми навчання кращих братських шкіл були такими ж, як і програми інших, поширених у Європі середніх шкіл. Навчання велося рідною мовою. Більшість шкільних наук були гуманітарними: класичні грецька, латинська і церковнослов'янська мови, діалектика, риторика, поетика. Вивчалися також арифметика, геометрія, астрономія і церковний спів. Моральне виховання проводилося на основі православного віровчення. Як і сьогодні, учні відвідували уроки та мали перерви між ними. Під час уроків проводили лекції, бесіди, диспути, взаємне (парне) навчання, самостійні роботи з підручником, списування з таблиці, складання промов, віршів, написання диктантів та використовували інші форми навчання та виховання.

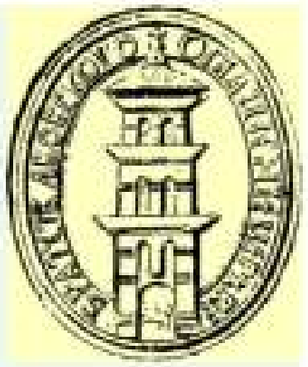

Гербова печатка Львівського братства. Світлина

1. Назвіть інноваційні, на вашу думку, правила та умови навчання в братській школі.
2. Які методи навчання, притаманні для братських шкіл, використовуються у вашій школі? Які б з них ви хотіли б, бачити на ваших уроках?

3. Пересопницьке Євангеліє. Книговидання.

Розвиток мови має вагоме значення для формування ідентичності народу. Мова вирізняє один народ від іншого та є необхідною умовою розвитку культури. В XVI – першій половині XVII століття українці послуговувалися **трьома різновидами староукраїнської мови. Розмовну мову** засвоювали від народження і спілкувалися нею в повсякденному житті. Церковні книги найчастіше писали **церковнослов'янською мовою (української редакції)**. Оскільки церковнослов'янська мова була надто важка для розуміння, то широко використовували **руську (староукраїнську) писемну мову**. Вона була наближена до розмовної, а багатьма запозиченими іноземними словами. Руська мова стала мовою управління і судочинства Великого князівства Литовського. Нею писали великокняжі універсали і привілеї, збірники литовських законів — «Литовські статути», судові книги, приватні листи тощо.

За доби Середньовіччя вважали, що Біблію можна писати лише особливими мовами: латиною, грецькою і церковнослов'янською. Але діячі Реформації були переконані, що Святе Письмо має бути зрозумілим не тільки священникам, але і простим людям. Під впливом реформаційних ідей в Україні XVI століття було зроблено **переклад Святого Письма** з церковнослов'янської на руську (староукраїнську) мову. Першим таким перекладом, як ви вже знаєте, стало **Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 років.** Воно є вишуканим зразком рукописного книжного мистецтва XVI століття, багато оздоблене, орнаментоване в українському стилі самвірським **майстром-малярем Федуском.** На Пересопницькому Євангелії складають присягу президенти сучасної України.

У XVI столітті набуло поширення **друкарство.** Першодрукарем в українських землях вважають **Івана Федоровича. 1574 року** він видав у Львові друковані українські книги: **«Апостол»** та перший у Східній Європі підручник **«Буквар»**. Згодом на кошти і прохання князя Василя-Костянтина Острозького Іван Федорович організував друкарню в Острозі, де 1578 року вийшов друком ще один «Буквар» **(«Азбука»), а в 1581 році — Острозька Біблія** — шедевр стародруків. Над підготовкою тексту до видання разом із ним працював **Герасим Смотрицький**, на той час — очільник слов'яно-греко-латинської школи в Острозі. Тут видавалася також полемічна література. Згодом друкарні почали створювати в інших населених пунктах. Зокрема, в Дерманському монастирі на Волині під керівництвом Дем'яна Наливайка, за підтримки Костянтина Острозького, Києво-Печерському монастирі, заснована 1615 року архімандритом Єлисеєм Плете-

нецьким. Першою друкованою книгою став «Часослов», призначений для шкільного навчання. Отже книги в тому часі стали важливим джерелом освіти і поширення інформації серед населення.

1. Якими мовами користувались українці в XVI – першій половині XVII століття?
2. Яка книга вперше була перекладена на старoукраїнську мову?
3. Кого вважають українським першодрукарем? Чому?

Барвограй ідей

Професійні історики при дослідженні пам'яток минувшини користуються порівняльним методом. Відчуйте себе професійними істориками й історикинями. Розгляньте світлини. Знайдіть 3 спільні та 3 відмінні риси між зображеними пам'ятками книжного мистецтва. Поміркуйте, з якою метою вони були створені.

Пересопницьке Євангеліє. Світлина

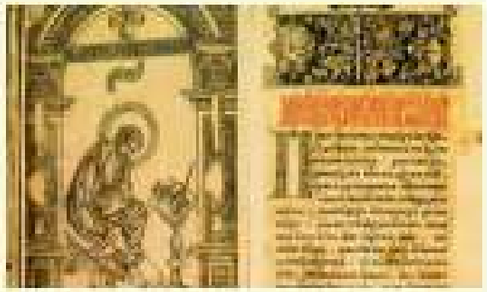

«Апостол» 1574 року. Світлина

Галявина творчості

Як ви знаєте, Кліо любить мандрувати у часі. Вона пропонує здійснити мандрівку у XVI – першу половину XVII століття. Об'єднайтеся в мінігрупи та підготуйте репортаж із місця події (на вибір): «Найстарший навчальний заклад України — Острозька академія», «Києво-Могилянський колегіум — освітня установа, яка поєднала православну теологію і філософію з гуманітарними і природничими науками». Запишіть запитання для репортажу. Зверніть увагу, які професії можна було здобути в даних навчальних закладах.

У той час, коли...	*Тоді...*
на теренах України	***у світі***
було написано Пересопницьке Євангеліє, ...	в Іспанії Філіп II переніс столицю з Толедо до Мадрида

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/ueT4gb68 або за QR-кодом.

§ 10. МІСТОБУДУВАННЯ. АРХІТЕКТУРА. ТЕАТР, МУЗИКА. ЖИВОПИС. СКУЛЬПТУРА

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Що на них зображено? Висловте припущення, як ці ілюстрації пов'язані з темою уроку. Правильність свого припущення перевірте в кінці уроку.

Будинок-палац Корнякта у Львові (Петро Барбон, 1580 рік) та його внутрішній італійський дворик. Світлина

Чорна кам'яниця у Львові (Петро Барбон, Павло Римлянин, Петро Красовський, 1588 рік). Світлина

Панорама Львова. 1618 рік

1. Містобудування

XVI – перша половина XVII століття в українських землях — це час будівництва нових і перебудови старих міст, замків і монастирів. Більшість тогочасних міст мали **захисні стіни і центральну площу**, на якій розміщували ратушу із вбудованою вежею і годинником, церкви, будівлі заможних містян, крамниці, склади різних товарів, а у визначені дні проводилися ярмарки. Від центральної площі до воріт йшла дещо ширша **«головна» вулиця**. Землі в межах обгородженого стіною міста було мало, і вона коштувала дорого, тому будинки зводили в кілька поверхів і впритул один до одного. На сході України будівлі і стіни міст були зазвичай **дерев'яними**, а на заході — **мурованими**.

При будівництві нових міст, або нових кварталів старих міст дотримувалися принципу **регулярної забудови**: наперед планували розміщення площ та вулиць, дбали, щоб вони були рівними і перетиналися під прямим кутом. Мали міста і оборонні споруди: міські вежі, брами, захисні вали, які слугували захистом від нападів чужинців та запорукою їх безпечного існування.

У житлових будинках як будівельний матеріал зазвичай використовували **дерево.** Водночас з'явився новий тип споруд — **міська мурована кам'яниця.** Знання будівельної справи набували в процесі практичної роботи в цехах, із яких найвідомішим був львівський. Під час вступу до цеху і по закінченню навчання передбачалися спеціальні іспити з виготовлення дерев'яних макетів споруд або креслень архітектурних деталей.

1. Які будівлі розміщувалися на центральній площі міста у XVI – першій половині XVII століття?
2. Назвіть ознаки регулярної забудови міст.
3. Де навчалися будівельної справи?

Барвограй ідей

Ви, шановні школярі і школярки, знайомі з такою професією, як архітектор. Уявіть, що ви на певний час маєте можливість перевтілитися й побути архітекторами / архітекторками. Вам потрібно уважно прочитати перший підпункт параграфа й зробити план забудови або ескіз українського міста XVI – першої половини XVII століть. Оберіть собі місто. Ви можете скористатися додатковою інформацією, використавши онлайн-ресурси.

2. Архітектура

В українській архітектурі переважала **традиційна дерев'яна архітектура,** в основі якої був дерев'яний зруб. Особливим колоритом вирізняється архітектура дерев'яного храмового будівництва Карпатського регіону. До нашого часу збереглося більше сотні таких споруд.

У XVI столітті почав поширюватися **ренесансний стиль,** особливо в західноукраїнських містах. Для ренесансних будівель притаманні симетрія і пропорційність форм, використання колон або їхня імітація, помірне скульптурне оздоблення. Найвідоміші архітектурні пам'ятки **Ренесансу** в Україні — це ансамбль Успенської церкви у Львові: дзвіниця, або **вежа Корнякта** (архітектор Петро Барбон, 1580 рік), **каплиця Трьох Святителів** біля підніжжя дзвіниці (Андрій Підлісний, 1591 рік) і сама церква (архітектор Павло Римлянин, 1629 рік). В архітектурі церкви та каплиці відчуваються як впливи Ренесансу, так і традиційної української дерев'яної архітектури.

Оборонна архітектура культових споруд поширилася через постійні війни і мала товсті стіни будівель та вузькі вікна-бійниці. Монастирям, подібно до невеликих міст, властиві були оборонні стіни з бійницями і ровами. Оборонні католицькі монастирі різних орденів поєднувалися з міськими мурами у фортифікаційну систему. Для Києва характерним було будівництво православних монастирів — як комплексів кам'яних споруд (Михайлівський, Софійський, Києво-Печерська лавра). У XVII столітті оборонний характер архітектури зумовлювся розвитком гарматної справи. Високі мури та башти будували нижчими, але з тов

стішими стінами і висунутими вперед невисокими п'ятикутними вежами — **бастіонами.** Вони давали можливість вести вогонь вздовж стін і на них. Але магнатам також хотілося розкоші. Через це з'являються багаті і добре укріплені бастіонами **замки-палаци,** як-то замок-палац у Підгірцях. Окремо від міста знаходилися фортеці правителів — замки, зокрема Високий замок у Львові, замок королеви Бони в Крем'янці. Одним із відомих будівничих XVII століття був Гійом Левассер де Боплан, котрий перебував на службі в польського короля. За його проектами збудовано фортеці Бар, Броди, Кременчук.

Замок-палац у Підгірцях. 1640 рік (бокові вежі зведені на бастіонах). Світлина

1. Де набула поширення дерев'яна традиційна архітектура? Які були її особливості?
2. Назвіть ознаки ренесансної архітектури та приклади будівель даного стилю.
3. Яких рис набула в XVII столітті оборонна архітектура?

Барвограй ідей

Разом із Кліо уважно розгляньте світлини. Об'єднайтеся в чотири групи й дізнайтеся про зображені споруди детальніше(час і місце створення, архітектурний стиль, мету побудови).

Успенська церква з дзвіницею (вежею Корнякта). Світлина

Каплиця Трьох Святителів. Світлина

Мурована вежа Острозького замку. Світлина

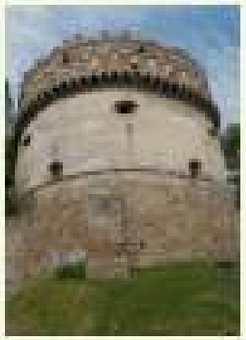

Кругла вежа Острозького замку. У верхньому ярусі в XVI столітті надали ренесансного вигляду. Світлина

3. Театр. Музика. Живопис. Скульптура.

Вертепна скринька

У братських школах, Острозькій академії, Києво-Могилянському колегіумі учнів навчали складати вірші. Декламування окремих віршів або промов поступово переросло в постановку сюжетних діалогів перед глядачами. Так утворилися **шкільний театр і шкільна драма** як своєрідні явища української культури. Спочатку учні ставили драматичні твори давньоримських авторів для кращого засвоєння латини, а згодом почали робити постановки староукраїнською мовою. Шкільні драми відповідали релігійній тематиці, тривали дуже довго і мали дві-три перерви. У перервах учні-актори грали розмовною українською мовою комедійні сценки — **інтермедії** на теми народного побуту (повсякденного життя). Поступово в українських землях набуває популярності **лялькový театр — вертеп**, який складався зі спеціальної скрині, ляльок і вертепника, котрий ховався за скринькою й управляв ляльками. Вертепом також називали і саму двоярусну дерев'яну скриню, що була подібна до двоповерхового палацу чи церкви. У **верхній частині вертепу** ставилися лялькові вистави релігійного змісту, а в **нижній** — комедійні сценки з життя простих людей. Спочатку з вертепом ходили лише на Різдвяні свята і переважно в Києві, але згодом вертеп став народною розвагою, і на **великі свята** або **ярмарки** вертепи можна було побачити ледь не в кожному українському місті.

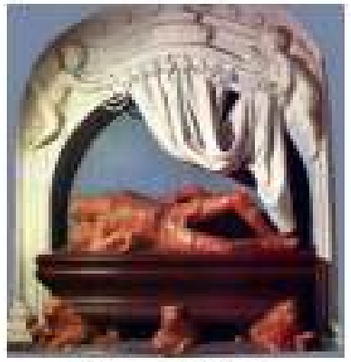

Надгробок князя Костянтина Острозького з Успенського собору Києво-Печерської лаври. Світлина

Музичне мистецтво XVI–XVII століть залишалося справою любителів, але активно розвивалося. У музичному фольклорі, зазнаючи певних змін, зумовлених новою епохою, розвивалися **пісенні** та **інструментальні жанри**, що побутували в народі в попередні сторіччя. Були поширені обрядові, ліричні, епічні, жартівливі, танцювальні пісні. Своєрідними пісенними розповідями про важливі події стають **історичні пісні** та **думи**. Значну роль у розвитку музики відіграла **музична освіта**. В школах навчали церковного співу за нотами. З другої половини XVI століття поширився **поліфонічний** (багатоголосий) церковний **спів** без музичного супроводу. Саме цей спів і досі можна почути у православних храмах. У XVI–XVII століттях почала формуватися українська **(професійна) світська музика**. Розвиток інструментальної музики пов'язаний з музичними цехами. Спершу вони виникли у Кам'янці (1578 рік), Львові (1580 рік), Степані на Волині (1614 рік), а згодом і в інших містах.

Образотворче мистецтво в XVI столітті було під відчутним впливом Ренесансу та народних традицій. **Скульптуру** найчастіше отримували різьбленням по **дереву** або **каменю**, литтям з **металів** або ліпленням з **глини**. Розвиток скульптури був тісно пов'язаний з тогочасним будівництвом. Ренесансні споруди прикрашали **рельєфами** (опуклими зображеннями на площині), а також скульптурами в **повному об'ємі**. Їх можна побачити на палаці Корнякта, Чорній кам'яниці та інших. Шедеврами рельєфного скульптурного оздоблення вирізняється львівська **каплиця Кампіанів**. Набуває поширення посмертний скульптурний портрет, прикладом якого є **надгробок князя Костянтина Івановича Острозького**. Щедро прикрашали різьбленням **дерев'яні іконостаси** в православних та греко-католицьких церквах. Українські іконописці XVI століття дотримувалися традицій візантійського іконопису та старослов'янських звичаїв, але в той час з'являються й деякі **нововведення**. Якщо раніше вважали, що майстер є лише засобом для втілення Божого задуму і тому не повинен підписуватися під іконою, то в XVI столітті з'являються ікони з іменами іконописців. На початку століття найпотужнішою була **Перемишльська іконописна школа**. Її найвідоміший майстер — **Олексій Горошкович**. З другої половини XVI століття центром іконопису і малярства став **Львів**, а знаним майстром — **Микола Петрахнович**. Відома його ікона **«Христос перед Пілатом»**. Водночас відроджуються іконописні традиції Києва. Кращий зразок київської школи іконопису — це ікона **«Святий Миколай»** невідомого автора з **церкви Святого Миколая Набережного**. **Світський портрет** найактивніше розвивався у Львові і перебував під впливом ідеї про особливе «сарматське» походження шляхти. У портретах значну роль відіграють різні аксесуари, що відображають привілейоване становище героя портрета: шаблі, дорогий одяг тощо. На той час світський портрет — це символ знатності, багатства і влади. В замках магнатів інколи створювалися цілі родинні портретні галереї. Яскравим прикладом світського портрета є портрет **Кришофа Збаразького у повний зріст**. У XVI столітті сягнула досконалості **книжкова мініатюра**. Кращі її зразки, самбірського майстра Федуська, можна побачити на сторінках Пересопницького Євангелія. Їх відзначає багатий рослинний орнамент та досконалість виконання. Щоб отримати зображення в друкованій книзі, його спочатку вирізали на дощечці, змащували чорнилом і тоді робили відбитки (друкували) картинки на папері. Такі

Портрет Кришофа Збаразького у повний зріст. XVII століття

зображення в друкованих книгах називають **гравюрами**. Перші гравюри в Україні створено **1574 року** на сторінках львівського «Апостола». Відомим гравером XVII століття був **Ілля** з Києва. Він виконав гравюри для **«Требника»** Петра Могили та **«Печерського патерика»**.

1. Які види театру розвивалися в XVI–XVII століттях?
2. Де виникли перші музичні цехи в українських землях?
3. Що в українському іконописі було традиційним, а що — новим? Поясніть, що називають гравюрою, а що — книжковою мініатюрою.

Барвограй ідей

Разом з Клю розгляньте світлини та ікони. Попрацюйте в парах.

1. З якою метою були створені зображувані пам'ятки мистецтва?
2. Який вид мистецтва вони представляють? Яку гаму кольорів використали автори при створенні мистецьких творів?
3. Об'єднайтеся в групи. Створіть лепбук на тему: «Архітектура, театр, музика та образотворче мистецтво в XVI – на початку XVII століття».

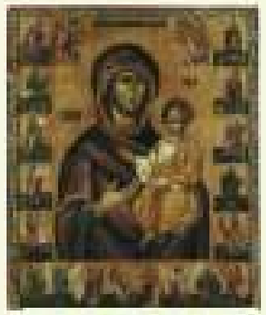

«Ікона Богородиці з пророками» з церкви у Підгородицях, кінець XV – початок XVI століть. Невідомий автор

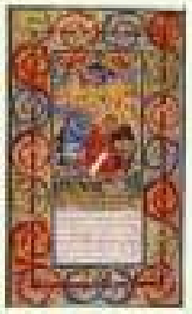

Мініатюра з Пересопницького Євангелія, 1561 рік

Гравюра «Євангеліст Лука» з львівського «Апостола», 1574 рік

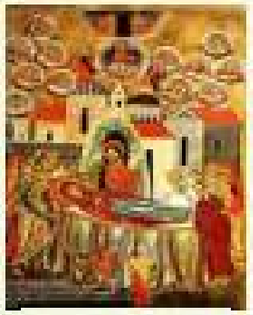

«Успіння Богородиці» — перша ікона з автографом майстра. Олексій Горошкович, Перемишль, 1547 рік

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
було збудовано Підгорецький замок-палац, ...		в Англії король Карл I скликав «Довгий» парламент, який діяв 13 років.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/re5ZJoLm або QR-кодом.

§ 11. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ І СВІТОГЛЯД РІЗНИХ СТАНІВ ТА ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Практична робота № 1

Мета. На основі доступних джерел з'ясувати особливості повсякденного життя, світогляду представників різних станів та етнічних груп українського суспільства.

Завдання 1. Об'єднайтеся в малі групи. Пригадайте:
1) З яких станів складалося українське суспільство в XVI – першій половині XVII століття? (інформація міститься в § 3); 2) від чого залежала приналежність до того чи іншого стану? (інформація міститься в §3); 3) який стан сформувався з представників різних станів?

Завдання 2. Опрацюйте уривки із записок папського нунція Джуліо Руджієрі, з «Юстифікації невинності» Йова Борецького, звернення київської шляхти до короля.

Попрацюйте в парах «обвинувачувач – адвокат». Спочатку разом оберіть та запишіть з-поміж можливостей магнатів три, на вашу думку, найважливіших. «Обвинувачувач» має вказати на шкоду від таких можливостей для суспільства, а «адвокат» — на користь.

Із записок папського нунція Джуліо Руджієрі (близько 1560 року) про привілеї шляхти

«...Правдивим шляхтичем є той, хто уродився від батьків шляхетського стану... Шляхта має велику вищість над не шляхтою... Окрім того, що вони є самовладними панами у своїх добрах, мають багато привілеїв, кожний їх боїться і низько кланяється... Шляхті дають усі уряди (*посади*), з неї виходять на єпископів, сенаторів, на всіх двірських урядовців... Шляхта живе розкішно, любить тримати багато слуг і коней, маючи їх сто і більше...»

Із «Юстифікації невинності» Йова Борецького про права шляхти

«Надано вольність... (*українській шляхті*) врівень з двома народами польським і литовським посідати сенаторські гідності, радити про добро їхніх країн і своєї вітчизни... З такою вольністю з вільними народами польським і литовським український (руський) народ з'єднався в єдине ціле».

Зі звернення київської шляхти до короля про збереження прав української мови (1571 рік)

«Нагально (*особливо*) просимо Його королівську мость, нашого милостивого пана, щоб сеймові листи й універсали, Конституції і кожну справу, які надсилаються до Київської землі, були писані не іншими літерами і словами, як тільки руськими».

Князі роду Сангушків, Острозьких, Вишневецьких. Розпис у соборі Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерського монастиря

Завдання 3. Розгляньте портрети шляхтича та шляхтянок. Що в портретах вказує на їхню заможність? Попрацюйте з інтернет-джерелами, дізнайтеся, ким вони були і чим уславилися. Напишіть по три речення про кожного з них.

«Прижиттєвий портрет галицького магната Яна Даниловича». Художник невідомий

«Прижиттєвий портрет княжни Беати Острозької (Костелецької)». Художник школи Луки Кранаха-молодшого

«Портрет Софії Головчинської». Художник невідомий

Завдання 4. Опрацюйте уривок із записок голландського мандрівника Ульріха фон Вердума та рубрику «Острів цікавинок». Попрацюйте в четвірках, підготуйте редагування тверджень. 1 твердження: «Люди в містах завжди селилися згідно своїх матеріальних можливостей та … приналежності». 2 твердження: «Під час міських святкувань майстри об'єднувались у групи залежно від … приналежності». 3 твердження.» «Українські міста були поліетнічними та складались представників різних …».

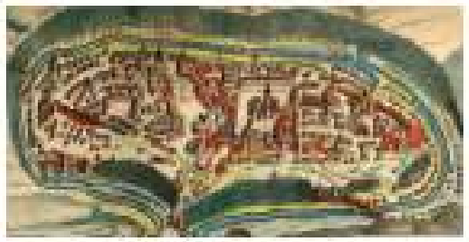

Кам'янець на карті XVII століття

1. Що зображено темно-зеленим кольором?
2. Чому довкола м. Кам'янця не скрізь є мури?

Із записок голландського мандрівника Ульріха фон Вердума про багатоетнічність західноукраїнських міст на прикладі Кам'янця (Подільського)

«…Місто ділилося на три частини: південна була заселена вірменами, які мали там свій окремий ринок, ратушу, гарну церкву й багато добре збудованих купецьких будинків. Центральну частину займали руси. Вони мали великий міський дім з високою вежею, кілька гарних церков грецької релігії. У північній частині міста мешкали поляки, які теж мали там свої костьоли, ратушу й ринок. Кожна частина міста мала своє окреме управління… Крім того, тут жило ще понад сімдесят єврейських родин, старшина яких також вершила судові справи своїх…»

Острів цікавинок

Центром громадського та обрядового життя деяких великих цехів був цеховий дім. Тут майстри вирішували справи, пов'язані з виробництвом і побутом, відзначали календарні й цехові свята й обряди, переобирали цехову владу… Члени цехів та інших корпорацій під час відзначення містом особливих подій одягалися у святковий одяг, відмінний у кожного об'єднання, несли прапори, геральдичні знаки, різнокольорові свічки великих розмірів — ставники.

Завдання 5. Опрацюйте уривок із «Опису України» Гійома Левассера де Боплана. Попрацюйте в парах, перерахуйте селянські зобов'язання перед панами.

Із «Опису України» Гійома Левассера де Боплана про становище селян Галичини та Поділля

«Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину… Крім того, залежно від наділу, повинні давати відповідну кількість зерна, безлічі … курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими святами і на Різдво, … мають возити своєму панові даром дрова, … *(давати)* грошових податків, … десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, а що три роки — й третього волика… Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть».

«Околиця». Фрагмент картини Сергія Васильківського

Завдання 6. Опрацюйте уривки з «Опису України» Гійома Левассера де Боплана. Лаконічно запишіть у зошит, які описані в них традиції збереглися до наших днів.

Із «Опису України» Гійома Левассера де Боплана про святкування українцями Великодня в XVII столітті

«Протягом *(наступного після Великодня)* тижня не варто зовсім ходити по вулицях, не маючи запасу фарбованих яєць *(крашанок)*, щоб роздавати їх усім знайомим, кого зустрінеш, промовляючи до них ті самі слова *(«Христос воскрес!»)*… Тоді знайомий або знайома відповідають так само, як вище, обнімаються і цілуються, а той чи та, кого привітали, повинен при цьому дати *(свою крашанку)*…».

Із «Опису України» Гійома Левассера де Боплана про українське весілля

«…Голова *(нареченої)* не покрита, волосся розсипане по плечах, відкриваючи лише обличчя, на голові вінок із квітів залежно від пори року. У такому вбранні батько, брат чи близький родич ведуть її до церкви, а попереду — скрипка, дуда або цимбали».

Завдання 7. Опрацюйте уривок з «Опису України» Гійома Левассера де Боплана та «Острів цікавинок» й висловте обґрунтовані судження про права жінок у XVI – першій половині XVII століття.

«Дівчата-селянки в святковому вбранні». Літографія Бориса Кроков

Із «Опису України» Гійома Левассера де Боплана
про залицяння дівчат до парубків

«... Закохана дівчина заходить до хати батьків парубка (якого любить), коли сподівається застати вдома батька, матір і самого обранця. Зайшовши до покою, вона каже: «Помагай Біг», що означає: «Нехай благословить вас Господь»... Сівши, вона вихваляє того, хто вразив її серце, і звертається до нього так: «Іване, Федоре, Дмитре, Войтку, Микито» і т. д., тобто називає його одним зі згаданих вище імен, які тут найбільш поширені. «Я помітила, дивлячись на твоє обличчя, певну доброзичливість (до мене), яка свідчить, що ти зможеш дбайливо опікати і любити свою жінку; що ти станеш добрим господарем. Ці твої хороші риси скипили мене уклінно просити, аби ти взяв мене за жінку». Далі вона каже те саме батькові й матері, просячи їхньої згоди на шлюб. А якщо отримує відмову або якусь одговірку, що він надто молодий і ще не готовий женитися, то відповідає їм, що нікуди не піде звідси доти, доки він її не пошлюбить і вони не стануть жити разом. Промовивши це, дівчина напоготові на своєму і вперто відмовляється йти з хати, бо не одержала того, що їй належить по праву.

Через декілька тижнів батько й мати бувають змушені не тільки погодитись, але й намовляють сина поставитися до неї прихильно як до дівчини, котра має стати його жінкою. Так само і юнак, бачачи, що дівчина так напопегливо бажає йому добра, починає дивитися на неї як на ту, що колись стане володаркою його бажань... Адже прогнати дівчину значило б зневажити увесь її рід, який затаїв би глибоку образу...».

Острів цікавинок

Орест Левицький про становище жінки в Україні XVI –
першій половині XVII століть

Жінка у Південній Русі (Україні) XVI – першої половини XVII століття користувалася широкою свободою та незалежністю, майже не поступаючись чоловіку повнотою своїх громадянських прав... Дівчата по досягненні «дорослих літ», тобто цивільного повноліття, уже користувалися широкою правоздатністю. Строк повноліття ще в Статуті 1529 року було визначено для чоловіків у 18 років, для дівчат у 15 років... З цього часу дівчина не лише ставала власницею спадкових маєтностей у випадку сиріття, але й могла мати окрему власність і при житті батьків... Материнські маєтки дочки й сина успадковувалися в рівних частинах, з батьківських же дочки, скільки б їх там не було, отримували в придане грошима і речами на суму рівну вартості четвертої частини цих маєтків, але якщо не було синів, дочки успадковували і батьківські маєтки...

Завдання 8. Підведіть підсумки, зайнявши позицію за вибором.

1. Магнати мали найбільше прав у суспільстві, тому що ...
2. Селяни Галичини та Поділля були безправними, тому що ...
3. Проживання містян у певній частині міста було зумовлено такими причинами: ...
4. Традиції та звичаї українського народу мають глибоке коріння, оскільки ...

Завдання 9. Обговоріть результати роботи в загальному колі. На основі опрацьованих джерел і §§ 3, 5 доведіть або спростуйте думку: українське суспільство в XVI – першій половині XVII століття було неоднорідним та поліетнічним.

§ 12. УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ: «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТОЛІТТЯ»)

Любі діти! Ось ви опанували перший розділ підручника й дізналися, як українцям жилося в складі іноземних держав. Також ви зрозуміли, що більшість українських земель опинилися в складі Речі Посполитої. Поруч із вами була ваша давня знайома — юна знавчиня історії Кліо. Вона так перейнялася долею українців, що вирішила ще раз відвідати Україну XVI — першої половини XVII століття. Щоб дістатися до неї разом із Кліо , вам доведеться повернутися на кілька століть назад та побувати у шести воєводствах, розташованих на українських землях, а також відвідати особливу територію — Дике Поле, про яке ви дізнаєтеся в наступному розділі, й виконати сім завдань. Їх можна виконати як у зошиті, так і в гаджеті, використавши QR-код. Отже, цікавої і незабутньої мандрівки!

Зупинка 1. Руське воєводство https://cutt.ly/AefsEvgm

Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

А Галичина, Західна Волинь, Західне Поділля, Закарпаття.
Б Купці, князі, магнати, пани.
В Бурмістр, фільварок, війт, лава.
Г 1529 рік, 1566 рік, 1569 рік, 1588 рік.
Д Буковина, Київщина, Брацлавщина, Волинь.
Ж Василь-Костянтин Острозький, Гедеон Балабан, Захарій Копистенський, Іпатій Потій.

Зупинка 2. Київське воєводство https://cutt.ly/oefsETMD

Кліо по дорозі до Речі Посполитої трапився старовинний документ. Однак від давності деякі слова в ньому стерлися. Допоможіть нашій мандрівниці заповнити пропуски в документі і запишіть його текст у зошит.

Польща та Литва об'єдналися в_____ році в одну державу ____ ____. Король обирався спільним польсько-литовським _____ і коронувався в Кракові. Польща і Литва зберігали окремі: _____ систему _____ і _____ систему; військо і фінанси. Створювалися спільні польсько-литовські _____ і _____. У новоутвореній державі існувало шість українських воєводств: Київське з центром у _____, Руське — у _____, Волинське — у _____, Подільське — у _____, Брацлавське — у Брацлаві, Белзьке — у Белзі.

Зупинка 3. Волинське воєводство

Допоможіть Кліо розв'язати ребуси. Дайте визначення розшифрованим поняттям. Поміркуйте, що об'єднує ці поняття.

Зупинка 4. Подільське воєводство https://cutt.ly/wefsRnkB

Установіть відповідність між датами та географічними об'єктами, які з ними пов'язані.

1	1556–1561 роки	**А**	Люблін
2	1569 рік	**Б**	Пересопниця
3	1586 рік	**В**	Острог
4	1576 рік	**Г**	Львів
5	1596 рік	**Д**	Київ
6	1615 рік	**Ж**	Берестя

Зупинка 5. Брацлавське воєводство https://cutt.ly/wefsR9lb

Розділіть сторінку зошита на три колонки. В одну колонку випишіть факти, пов'язані з діяльністю Василя-Костянтина Острозького, в іншу — Петра Могили, ще в іншу — Івана Федоровича.

1) Став першодрукарем в українських землях; 2) заснував Острозьку академію; 3) видав у Львові перші друковані українські книги «Апостол» та «Буквар»; 4) служив у польському війську, брав участь у Хотинській війні; 5) надрукував шедевр стародруків — Острозьку Біблію; 6) був меценатом, захисником православної церкви від зазіхань римо-католиків і королівської влади; 7) відливав у Львові на замовлення короля гармати; 8) у 1632 році став митрополитом Київським; 9) за його кошти було надруковано Острозьку Біблію; 10) написав староукраїнською мовою «Требник»; 11) найбільший землевласник Речі Посполитої, «некоронований король Русі»; 12) заснував Києво-Могилянський колегіум.

Зупинка 6. Белзьке воєводство https://cutt.ly/VeT4hQcu

Разом із Кліо пригадайте роки укладання історичних документів, які визначали долю й правові відносини українського народу, та установіть послідовність їх укладання.

1) Третій Литовський статут; 2) «Пункти для заспокоєння руського народу»;
3) Люблінська унія; 4) Перший Литовський статут;
5) Берестейська церковна унія.

Зупинка 7. Дике Поле

Допоможіть Василю-Костянтину Острозькому створити сторінку в одній із соціальних мереж (на ваш вибір) за критеріями: *родина, риси характеру, релігійні погляди, державницькі посади, місця перебування, культурницька діяльність*. Результати роботи представте на загал.

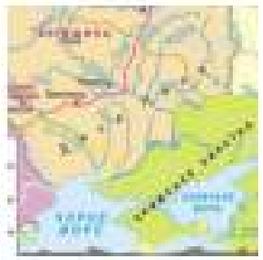

Кліо любить подорожувати. Нещодавно вона відвідала історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» на острові Хортиця. Після відвідин цього скансену (музею просто неба) Кліо поповнила свою колекцію поштових марок ще однією. Уважно розгляньте марку та з'ясуйте, кому вона присвячена і які події відображає. Дізнайтесь, як пов'язаний діяч, зображений на марці, із історико-культурним комплексом «Запорозька Січ».

§ 13. ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Розгляньте картину Сергія Васильківського «Запорожець» та сучасну реконструкцію фортеці на острові Мала Хортиця. Опишіть, кого / що ви бачите на ілюстраціях. Прослухайте фрагмент Козацького маршу незрячого композитора-бандуриста Євгена Адамцевича. Висловіть припущення, як зображення й музика пов'язані з темою уроку.

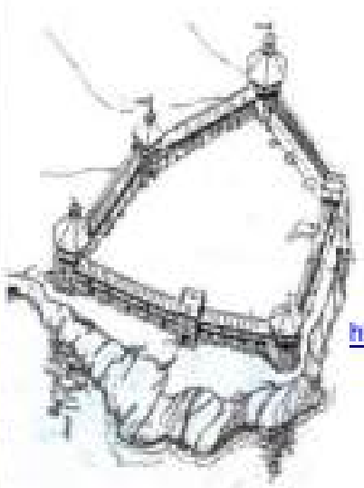

Козацький марш

https://cutt.ly/Fes8BMJ2

1. Причини зародження українського козацтва

На прикордонні між землями Великого князівства Литовського (з 1569 року — Речі Посполитої) та Кримським ханством простяглося **Дике Поле**. Так називали великі, майже незаселені, території. Фактично це була нічия земля, яка відмежовувала християнський світ від іншої цивілізації — мусульманської. Та умовна межа, названа Великим кордоном, стала місцем, де селилися **вільні люди**, котрих згодом почали іменувати **козаками** (слово має тюркське походження й означає «ходити», «шукач пригод», «вільна людина»). Перші писемні згадки про козаків віднаходимо в **1489 році** в «Польській хроніці» Марціна та Йоахима Бельських.

На творення козацтва суттєвий вплив мали **економічні** і **соціальні** причини. Козацька спільнота початково формувалася з мешканців Середнього Подніпров'я, котрі сезонно займалися промислами (полювання, рибальство, бджільництво та інші) у Дикому Полі. Таких людей називали **уходниками**. Козацькі ватаги поповнювали вихідці з напівпривілейованого стану **бояр-слуг**, котрі мали уявлення про свій «лицарський статус» та **воєнізовані містяни** порубіжних придніпровських міст. Численним був прошарок **селян**, які шукали тут кращої долі від утисків шляхти та держави. Помітний вплив на зростання чисельності козацького стану зумовили заходи, вжиті урядом Речі Посполитої, по колонізації Наддніпрянщини: роздача земель у власність з метою їхнього заселення. Козаки поступово освоювали нові території — від річки Дністер до річок Сіверський Донець і Дон.

На формування козацького стану важливий вплив мав **воєнний чинник.** Сусідство з Кримським ханством створювало додаткову небезпеку для цих земель. Влада не могла захистити населення прикордоння від численних нападів османів і кримських татар. Тому козаки гуртувалися в загони, обирали досвідченого ватажка й озброювалися. Серед перших організаторів козацьких загонів були старости прикордонних міст: Остафій Дашкович, Бернард Претвич та інші. Їхніми зусиллями стихійно створені загони набували більш організованої форми. Відносини **козаків** із **кримськими татарами** на Великому кордоні складалися по-різному: з ними воювали, жили мирно, торгували, вступали в союзи, безкорисливо допомагали один одному, знову воювали. До прикладу, козакам дозволялося добувати сіль на кримських соляних озерах — дуже цінний у ті часи продукт. За це кримські татари отримували право безперешкодно випасати свої стада на землях Дикого Поля, позаяк у південних посушливих степах з пасовищами влітку було складно. Отже, поява козацтва на Великому кордоні була зумовлена економічними, військовими, соціальними причинами, зокрема прагненням освоїти родючі землі Дикого Поля, захистити українські території від татарсько-османських нападів, позбутися утисків з боку держави і шляхти.

1. Яким роком датується перша письмова згадка про козаків?
2. Кого називали уходниками? Чому вони заселяли Дике поле?
3. Як складалися відносини козаків із кримськими татарами?

Відлуння минулого

Із «Хроніки польської» Марціна Бельського про козаків

«У цей час татари чинили часто великі шкоди Поділлю і в Русі. Не бажаючи цього терпіти далі, король Казимир відправив проти них якнайшвидше свого сина Яна Ольбрахта з усім своїм двором, до котрого приєдналися подоляни й руси. Це діялося року Божого 1489. Ян Ольбрахт, знаючи, що татари зазвичай не сидять довго на одному місці, але якнайшвидше тікають зі здобиччю назад, то насамперед перекрив із максимальною швидкістю їхні звичайні шляхи, особливо ж тому, що мав провідниками козаків, які обізнані з тими місцями».

1. Де й коли вперше згадується термін «козаки»?
2. У зв'язку з якими подіями вперше згадується термін «козаки»?
3. Чиїми союзниками були козаки в той час?

2. Козацькі зимівники та поселення

Козаки поступово освоювали нові землі. На місцях уходів, тобто промислів, зводили тимчасові помешкання, де зберігали та проводили первісну обробку продукції. Тут вони солили, в'ялили рибу, добували ікру, полювали, розводили бджіл. Ці ж приміщення служили і для захисту від нападів кочовиків. Такі поселення козаків називали зимівниками, звідки відбувалося освоєння прилеглих земель. Отже, **зимівник** — це запорозький хутір, що складався з двох, трьох жител для людей та різних господарських будівель — комор, стаєнь, хлівів, льохів. Іноді такий хутір мав млин, кузню. Зимівники були багатогалузевими господарствами, орієнтованими здебільшого на ринок.

На освоєних територіях, насамперед в їхній північній частині, безпечнішій від нападів кочовиків, уходники займалися **хліборобством, городництвом, закладали сади, практикували різні ремесла**. Серед них були ковалі, зброярі, кожум'яки, теслі, шевці, бондарі. Межиріччя Дніпра й Бугу стало хорошим пасовиськом та мисливським угіддям. Відтак зайняття **скотарством** залишалося однією із найважливіших галузей господарства. Козаки розводили коней, овець, велику рогату худобу. З городини запорожці вирощували капусту, кавуни, дині, буряки, цибулю, часник, гарбузи. На відміну від кочовиків, вони поширювали в Степу осілий спосіб життя.

Зазвичай козаки були ще й вмілими **торговцями**, позаяк продавали не лише зроблене чи здобуте власноруч, але й військові трофеї. Торгівлю здійснювали як водними шляхами, так і суходолом. Торговельними партнерами були Кримське ханство, Османська імперія, Польсько-Литовська держава (згодом Річ Посполита), Московська держава та інші країни. Отже, освоюючи простори Дикого Поля, козаки займалися різними господарськими практиками: хліборобством, ремеслом, скотарством, торгівлею.

1. З чого складався козацький зимівник?
2. Якими господарськими заняттями займалися козаки?
3. Які країни були торговельними партнерами козаків?

3. Перші січі

Для кращого захисту від кочовиків під час уходів до Дикого Поля козаки робили укріплення зі зрубаних і засічених доверху дерев'яних паль. Такі невеликі **укріплення-січі** розрізнені ватаги козаків будували в багатьох місцях. Існуючі відомості про перші січі свідчать про інженерну майстерність запорожців.

Тим часом козаків почали запрошувати для захисту своїх володінь місцева шляхта і прикордонні старости. Найбільш успішно з козаками співпрацював черкаський і канівський староста, волинський князь **Дмитро Вишневецький**. Він об'єднав розрізнені козацькі загони і здійснив кілька вдалих походів проти османів і кримських татар. У **1556 році** за його участі на острові Мала Хортиця, що за Дніпровськими порогами, був споруджений дерев'яний **замок**. Оскільки Хортицький замок Дмитра Вишневецького став зразком для побудови козаками їхніх власних фортець, його традиційно вважають **першою Запорозькою** (бо розташовувалася за Дніпровськими порогами) **Січчю**. Сам же князь Дмитро Вишневецький запам'ятався сучасникам і нащадкам як славетний козак Байда.

Надалі Запорозька Січ стала головною фортецею козаків, котрих почали називати **запорозькими козаками**, або ж запорожцями. Зазвичай Січ розташовувалася у **Великому Лузі** — місцевості у Дніпровських плавнях, важкодоступних для ворогів. На січовому майдані зводили **церкву Покрови Пресвятої Богородиці**, яка вважалася заступницею козацтва. Січ поділялася на **курені**. Так називали будівлю, де мешкали січовики. Курінь був господарською та військовою одиницею на Січі. Назва «курінь» тюркського походження, що в перекладі означала «загін воїнів», «обоз». У XVI столітті існувало 7 куренів. Згодом їхня чисельність зросла до 38. Усі вони мали різні назви, переважно взяті від своїх отаманів-засновників, або ж від міст, звідки вийшли перші запорожці, чи від назви більшості козаків, які вперше склали курінь. Серед них — Іванівський, Канівський, Переяславський та інші. Січ як укріплення кілька разів переносили в інше місце. Її здебільшого називали від місцевості, на якій розташовувалася, або ж річки. Історики вважають, що всього було 8 січей — Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Кам'янська, Олешківська, Нова (Підпільненська). Отже, в умовах прикордоння козаки були одночасно і воїнами, і трудівниками.

1. Чому укріплене поселення козаків називали січчю?
2. Хто, коли й де заснував першу Запорозьку Січ?
3. Що таке курінь? Від чого залежали назви куренів?

Життєпис

Дмитро Вишневецький (?— 1563)

Ім'я (повне). Дмитро Іванович Вишневецький.

Народження. Народився в родовому маєтку в місті Вишнівець Волинського воєводства (нині — Кременецький район Тернопільської області).

Походження. З князького роду Корибутовичів-Вишневецьких.

Ключові події життя. У двадцятирічному віці став черкаським та канівським старостою. В 1553 році перебував на службі в султана Сулеймана I, ймовірно задля звільнення своїх родичів із полону. Після повернення з

Османської імперії в 1554 році отримав від польського короля титул «стражника на Хортиці». Того ж року на чолі власного війська та козацьких загонів здобув османську фортецю Іслам-Кермен (нині — місто Каховка). В 1557 році кримські татари двічі брали в облогу Хортицький замок, тому Дмитро Вишневецький змушений був покинути Хортицю. В 1563 році був одним із претендентів на місце молдовського господаря. Під час походу до Молдови був поранений, потрапив у полон і страчений османами в місті Стамбулі: за наказом султана його скинули на гаки. Смерть Дмитра Вишневецького оспівана в народній думі «Про козака Байду».

1. *Чи згідні ви з твердженням: «Своїм життям та смертю вплинув на формування героїчного образу козака — захисника рідної Батьківщини»? Відповідь обґрунтуйте.*

Галявина творчості

Сьогодні Клю пропонує вам стати ілюстраторами. Об'єднайтеся в групи. Відскануйте QR-код та здійсніть віртуальну екскурсію історико-культурним заповідником «Запорозька Січ», яку розробила компанія Google спільно з Міністерством культури України. Використовуючи схему Запорозької Січі, матеріал параграфа та інформацію з віртуальної екскурсії, створіть з екологічних матеріалів (безпечних для природи та учнівства) модель Запорозької Січі. Складіть усну розповідь для презентації свого проєкту за таким алгоритмом: розподіл обов'язків у групі; дослідження особливостей забудови і розташування Запорозької Січі; створення ескізу і виготовлення моделі. Результатами своєї роботи поділіться у класі та / або в одній із соцмереж.

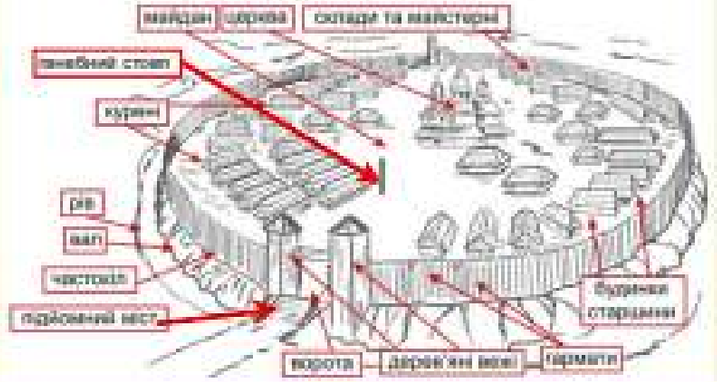

Схема Запорозької Січі, зроблена за малюнком середини XVIII століття

https://cutt.ly/le8OnHd0

У той час, коли…		***Тоді…***
на теренах України		***у світі***
Дмитро Вишневецький зводив фортецю на острові Мала Хортиця, …		в Османській імперії завершувалося правління наймогутнішого із володарів султана Сулеймана I Пишного, дружиною якого була легендарна Роксолана.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/hedsY5W8 або за QR-кодом.

§ 14. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ — КОЗАЦЬКА РЕСПУБЛІКА

Розгляньте картини Віктора Ковальова «Остання рада на Січі» та Іллі Рєпіна «Козаки пишуть листа турецькому султанові». Які сторони козацького життя вони відображають?

1. Права й обов'язки козаків

Упродовж другої половини XVI століття Запорозька Січ набула ознак **адміністративно-політичного центру**. Тут постійно перебувала козацька залога чисельністю від кількох сотень до кількох тисяч осіб. Більша частина козаків та їхні сім'ї мешкали в зимівниках, а згодом і в селах на території Січі. З часом назва «Запорозька Січ» стала вживатися щодо земель степової України, де діяли козацькі порядки. Інша назва цих територій — Вольності Війська Запорозького.

Запорозька Січ виникла на окраїні, де не було адміністрації, тож козаки організовували своє життя так, як вважали за необхідне. Запорожці визнавали себе підданими польського короля, але виробили власні порядки, які ґрунтувалися на ідеалах свободи, рівності, братерства. В усіх справах вони керувалися не писаними законами, а **звичаєм** і **«здоровим глуздом»**. Козаки мали однакові права і ставилися один до одного, як до побратимів. Вхід і вихід із Січі був вільним. До товариства приймали будь-якого чоловіка, коли він засвідчував, що **православний**, та **визнавав козацькі звичаї**. Натомість повноправним козаком його вважали лише після морського походу, чи якогось іншого випробування. Прийнятий до запорожців записувався до одного з куренів, змінюючи своє прізвище на нове прізвисько. Вводити жінку на Січ, хоч би рідну матір, заборонили під загрозою смертної кари. Такий порядок уклали з огляду на постійну загрозу з боку ворога.

Запорожці завжди були гостинними. Історик Дмитро Яворницький зазначив: «Сей звичай був у козаків не лише до приятелів та знайомих, але й до сторонніх людей, і слідкували за цією чесністю гостинності суворо і невідступно». Великий вплив на життя січовиків мали знатні **«радці»**, **«сивоусі діди»**, **«батьки»** —

досвідчені козаки чи колишні старшини. Вони були своєрідними охоронцями козацьких звичаїв, знавцями переказів про різні випадки з минулого. До їхніх порад дослухалися при прийнятті рішень у суперечливих життєвих ситуаціях.

1. Щодо яких земель вживалася назва «Запорозька Січ»?
2. Які умови приймяття до січового товариства?
3. Хто мав великий вплив на життя запорожців?

Барвограй ідей

Попрацюйте в парах з історичною картою «Запорожжя» та дайте відповіді на запитання.

1. З якими територіями межувало Запорожжя?
2. Назвіть Дніпровські пороги, позначені на карті. Поміркуйте, чому козаки обирали розташування Січі за Дніпровськими порогами.
3. Коли існувала Хортицька Січ, а коли — Томаківська? Пригадайте, від чого залежала назва Січі.

Запорожжя

2. Організація життя в Запорозькій Січі

Уся повнота влади на Січі належала **військовій раді**, право участі в якій мав кожен козак. На ній вирішували найважливіші справи життя козаків, як то питання внутрішнього життя, війни і миру, стосунки з польським королем та іншими володарями. Причому всі запорожці, незалежно від походження, багатства чи посади, мали рівні права. Голосували зазвичай вигуками або підкиданням шапок. Головним місцем проведення ради була Січ. Однак її могли скликати в будь-якому місці.

Щорічно на загальній раді обирали військову **старшину**, яка утворювала **кіш** — козацький уряд. Його очолював кошовий отаман — найвища посадова особа на Січі. До урядовців належали **військовий суддя, військовий писар, військовий осавул**. Військовий суддя здійснював судочинство, а за відсутності кошового отамана виконував його обов'язки; військовий писар вів січову документацію та дипломатичне листування; військовий осавул був помічником кошового отамана в організації козаків у мирний і військовий час. Окрім того, кожен **курінь** обирав **куріневого отамана** і **курінну старшину**.

Зазвичай козацьку раду збирали тричі на рік: на Різдво, Великдень та Покрову. За потреби, раду могли скликати й в інший час. Під час виборів старшини вручали **клейноди** (das Kleinod у перекладі з німецької мови означає коштовність) — символи влади козацької старшини та знаки розрізнення козацьких військ. У походах клейноди були при війську. Натомість у мирний час їх зберігали у військовій скарбниці. Відповідав за них генеральний підскарбій.

1. Який орган влади вирішував найважливіші питання на Січі? Хто до нього входив?
2. Хто входив до козацького уряду?
3. Що таке клейноди? Назвіть 2-3 клейноди.

Барвограй ідей

Кліо вважає, що заборона жінкам перебувати на Запорозькій Січі суттєво обмежувала їхні права. Чи згідні ви з Кліо? Свою відповідь обґрунтуйте.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що одним з офіційних символів Президента України є булава? Вона схожа на традиційну козацьку булаву, яку використовували як символ влади кошового отамана (гетьмана). Булава Президента України виготовлена з позолоченого срібла й складається з руків'я (палиці) й верхівки купастої форми. Вони прикрашені декоративним орнаментом й інкрустовані коштовним камінням, зокрема смарагдами й гранатами. У булаві приховано стилет (кинджал) зі сталі. Стилет витягується за допомогою спеціальної кнопки, яка оздоблена смарагдом. На стилеті вигравіювано позолотою девіз «Omnia revertitur» («Все повертається»).

1. Доведіть твердження, що булава символізує спадкоємність багатовікових історичних традицій державотворення.
2. Назвіть Президента України, який зображений на світлині.

3. Військове мистецтво козаків

Запорозьке козацтво створило самобутнє військове мистецтво. Основа війська — **піхота**. Найпоширенішим видом піхотного бойового порядку був **табір**, який застосовували на марші, в обороні й наступі. Він складався із возів, скріплених ланцюгами, розташованих чотирикутником, півмісяцем або овалом. Спереду, зазду і з боків табору розміщували гармати, а в середині цього укріплення перебувало військо.

Під час наступу піхота виходила назовні, а при небезпеці поверталася в захисне кільце. Головне призначення табору возів — прикриття від атак кінноти і списоносців. Іноді під час бою запорожці використовували й інший бойовий порядок. Козацьке військо могло змішуватися з ворожим. Такий бій називали **галасом**. Козацька **кіннота** складалася з легкої кавалерії, була нечисленною і виконувала відповідні завдання: розвідка, флангові атаки, переслідування. Окрім цього, в запорозькому війську діяла сторожова служба і дозір, які зазвичай розташовувалися на прикордонні.

Козацький табір. Реконструкція

1. Здійсніть обчислення. «З'єднали козаки ланцюгами 60 возів і розмістили їх у вигляді квадрата». Яка площа такої рухомої фортеці, якщо довжина воза дорівнює 2 м?

Зі **зброї** у вжитку були рушниці, довгі списи, ножі, бойові коси й сокири, сагайдаки, кинджали. Мали козаки також важкі й легкі гармати для облоги і захисту. Запорожці віддавали перевагу шаблі над іншою зброєю. Леза шабель вкладали у дерев'яні обшиті шкірою чи обкладені металом піхви (в перекладі з латинської «футляр для меча»). Носили їх при лівому боці й прив'язували за два кільця: одне вгорі, а друге нижче середини, вузеньким ремінцем за пояс. У Літописі Самійла Величка зазначено, що козаки володіли всією своєю зброєю з вражаючою майстерністю. Готуючись до бою, вони будували вали, дерев'яні укріплення.

Січ мала **флот**, який складався з легких, маневрених човнів — чайок. Вони рухалися за допомогою весел або вітрил, залежно від погодних умов. Чайки мали перевагу над іншими суднами, бо могли пришвартуватися до будь-якого берега. До кожного кінця човна прилаштовували окреме стерно, завдяки чому чайка в будь-який час могла змінити курс на 180 градусів. У таких суднах козаки зберігали провіант, боєприпаси, зброю. Отже, запорозьке козацтво виробило власні бойові прийоми. Козаки були універсальними воїнами. Їхньому успіху в бою сприяли особиста хоробрість, постійне заняття військовою справою, досконале знання місцевості.

1. *Що було основою козацького війська?*
2. *Чим озброювалися козаки?*
3. *З чого складався січовий флот?*

Барвограй ідей

Останнім часом Кліо захоплюється створенням мемів до картин на історичну тематику. Мем — це будь-яка дотепна коротка інформація (фраза, зображення, звукоряд, відео)іронічного характеру, яка відтворює певне ставлення до якихось подій чи обставин.

Попрацюйте в парах. Поверніться до репродукцій картин Віктора Ковальова «Остання рада на Січі» та Іллі Рєпіна «Козаки пишуть листа турецькому султанові», які розміщені на початку цього параграфу. Створіть меми до цих картин.

Галявина творчості

На одному з інтернет-ресурсів Кліо знайшла опис козацьких клейнодів. Ознайомтеся з цим описом, оберіть козацький клейнод та виготовте його власноруч з підручних матеріалів. Результатами своєї роботи поділіться у класі. Поясніть, чому ви обрали саме цей клейнод для виготовлення, яке його історичне значення.

Булава

Символ влади кошового отамана (гетьмана). Складався з дерев'яної чи металевої ручки завдовжки 50–80 см, до якої кріпилася металева куля з позолоченого срібла або золота, 10–15 см у діаметрі.

Корогва або хоругва (прапор)

Найбільша святиня запорозьких козаків. Козацькі прапори виготовляли з тканин різних кольорів, на них переважали зображення хреста, півмісяця, зірок та святих. Втрата прапора на полі бою була рівноцінною поразці, тому козаки його ревно оберігали. Корогву ніс попереду війська хорунжий.

Печатка

Символ влади судді. Нею скріплювали документи Війська Запорозького. Виготовляли зі срібла округлої форми із зображенням козака із мушкетом на плечі та шаблею при боці.

Перначі (шестопер)

Символ влади курінних отаманів. Перначі могли виготовлятися із дорогоцінних металів.

Бунчук

Вказував місце перебування кошового отамана (гетьмана) на полі бою чи в поході. Виготовлявся із палиці завдовжки 2–2,5 м, верхівку якої прикрашала мідна куля. З-під кулі звисали пасма кінського волосся вперемішку із червоними стрічками. Бунчук перед гетьманом носив бунчужний.

Каламар

Символ влади військового писаря. Чорнильниці-каламарі мали найрізноманітніші форми й були мистецькими витворами народних умільців. Виготовляли їх із бронзи, срібла, кераміки.

Литаври (тулумбаси)

Великі мідні барабани. Довбиш, який завжди носив при собі палички, б'ючи в литаври, скликав козаків на раду.

У той час, коли...	*Тоді...*
на теренах України	***у світі***
козаки заснували Томаківську Січ, ...	на річці Ула (територія Білорусі) у ході Північної війни литовсько-руське військо завдало нищівної поразки московському війську.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/zefsUWky або за QR-кодом.

§ 15. СОЦІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ, ПОБУТ І ВІЙСЬКОВА МАЙСТЕРНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Практична робота № 2

Мета. На основі доступних джерел ознайомитися з традиціями, особливостями побуту, військовим мистецтвом українського козацтва.

Картина Антона Монастирського «Запорожець»

Завдання 1. Об'єднайтеся в малі групи. Пригадайте:

1) причини зародження українського козацтва (інформація міститься в § 13); 2) від чого залежали розміщення і забудова Запорозької Січі (інформація міститься в § 14); 3) зразки козацького військового мистецтва (інформація міститься в §§ 14, 17).

Завдання 2. Опрацюйте уривок із твору «Опис України» французького інженера Гійома Левассера де Боплана. Назвіть людські якості, що цінувалися в козацькому товаристві. Які традиції шанували козаки?

Із «Опису України» Гійома Левассера де Боплана про козаків

«Вони надзвичайно міцної статури, легко перемагають холод та спеку, голод та спрагу, не втомлюються на війні, є мужніми і часто настільки зухвалими, що не цінують своє життя... Вони дотепні, кмітливі й щедрі, не прагнуть до великого багатства, але кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя... Вони шанують грецьку віру, яку ... називають руською (православною), шанують святкові дні, дотримуються постів, які у них тривають 8 або 9 місяців на рік і полягають в утриманні від м'яса».

Завдання 3. Прочитайте уривок із «Записки...» секретаря нунція Папи Римського в Речі Посполитій Карло Гамберіні. Вкажіть, як використовували козаки рельєф і кліматичні умови при виборі місця проживання. Визначте особливості помешкання запорожців. Поміркуйте, чому саме такі матеріали були найбільш придатними для його спорудження. Висловіть думку, чи було житло козаків екологічним.

Із «Записки...» Карло Гамберіні про побут козаків

«...*(козаки)* мешкають у куренях із хмизу, вкритих очеретом. Живуть з рибальства, повсцтва і татарської добичі. Дерева там багато, і вони *(козаки)* так уміють боронити себе засіками, що й зимою, як Дніпро замерзне, не бояться ніякого ворога. Для більшої певності вирубують довкола острова *(на якому живуть)* лід і будують з нього вали. *(А влітку)* з обох боків *(Дніпра)* тягнуться милями болота так, що тих островів не можна не то що здобути, але й знайти тому, хто не знає дороги».

Завдання 4. Опрацюйте уривок із твору французького інженера Гійома Левассера де Боплана «Опис України» та висловте аргументоване судження щодо господарської діяльності козаків.

Із «Опису України» Гійома Левассера де Боплана про заняття козаків

«...серед цього народу зустрічаються люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, ковалі, зброярі, кожум'яки, шевці, бондарі та інші. Вони вміли у виготовленні селітри, якої в цих краях багато, і виготовляють прекрасний гарматний порох. Уміють обробляти землю, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви. Правду сказати, вони розуміються на всіх ремеслах, хоча одні бувають більш вдатними у тих чи інших заняттях, трапляються й такі, чиї знання порівняно з іншими значно ширші. Одне слово, всі вони досить розумні, але зосереджуються лише на корисному і необхідному».

Житлове приміщення курення. Експозиція в історико-культурному комплексі «Запорозька Січ»

Завдання 5. Ознайомтеся з особливостями козацької кухні. Які продукти найбільше використовували козаки для приготування страв? Спробуйте вдома зварити страву за рецептом козаків.

Козацька кухня

Саламаха	Заквашене на воді житнє борошно, вимішане з вареним пшоном.
Тетеря	Пшоняна каша, до якої під час кипіння додавали кисле житнє тісто.
Братко	Пшоняна каша, до якої під час кипіння додавали пшеничне чи якесь інше прісне тісто.
Куліш	Добре промите, а потім повністю розварене з овочами та зеленню пшоно, затерте салом з цибулею та часником.
Малай	Каша з підсоленої води, в яку, постійно помішуючи, досипали пшоняне борошно.
Коржі «Закреби»	Коржі з пшеничного тіста на житній заквасці чи без неї. Для випікання їх «загрібали» жаром від згорілих дров.

Завдання 6. Прочитайте уривок зі «Щоденника» посланця імператора Священної Римської імперії Рудольфа II Еріха Лясоти. Дайте усні відповіді на запитання. Хто мав право брати участь у козацькій раді? Чому посланець імператора був присутній на козацькій раді? Поміркуйте, про що це може свідчити.

Зі «Щоденника» Еріха Лясоти
про козацьку раду на Базавлуцькій Січі, учасником якої він був

«Вони *(козаки)* зажадали, щоб кожен висловив свою думку. Але коли вони на перший і другий запит гетьмана вперто мовчали, то розділились і утворили два кола, в одному було начальство, а в другому простолюд *(чернь)*... А як порадилися тут і там, чернь своїм вигуком схвалення погодилася відправитися на службу Й.І.В. *(Його імператорської величності)*. *(Щоб домовитися про умови)* вони вибрали дванадцять

представників… *(вони)* в центрі великого кола утворили знову мале коло, сидячи на землі, … *(ми також)* сіли посередині між ними. Цього самого вечора кілька впливових козаків пішли до простолюдинів, пояснюючи їм, що дорога далека, небезпечна; попереджали, щоб вони добре дивилися, що роблять, аби не обманули самих себе. … *(А)* коли наступного дня знову прийшли в коло, то *(прийняли рішення)*, … що вони при таких непевних обставинах не можуть йти в дорогу».

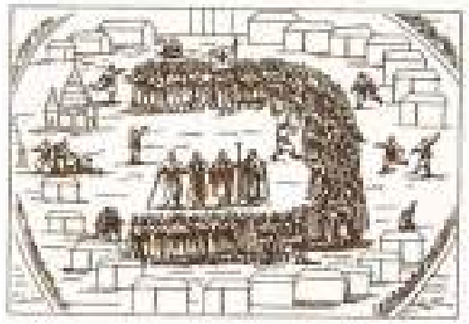

Гравюра за малюнком невідомого художника «Козацька рада на Січі». Кінець XVIII століття

Завдання 7. Опрацюйте уривок із твору італійського мандрівника П'єтро делла Валле «Подорожі, описані в 54 листах». Які військові звитяги козаків описував італійський мандрівник? Визначте результати морських походів козаків.

Із твору П'єтро делла Валле «Подорожі, описані в 54 листах» про морські походи козаків

«Взимку *(козаки)* сторожують морські судна і збрую, водночас верхи на конях б'ються з татарами *(кримськими)*, що сусідять із ними. Влітку вони вирушають у морські походи. Тоді з'їжджаються багато козаків із навколишніх земель, з усіх усюд Польщі. Вони вибирають з-поміж себе найкращих провідників. Пливуть озброєними чайками, що вміщують інколи від чотирьох, а то й до семи чи восьми тисяч відбірних вояків, які насправді добрі веслярі та моряки. Майже всі міста на березі Чорного моря пошарпані ними. Їхнього гніву скуштував Синоп, не могла вирватись із козацьких обіймів і Кафа, кілька разів перебував у небезпеці Трапезунд; якщо це місто і врятувалося в минулому, то це не означає, що уникне згодом лихої долі. Османи не мають на Чорному морі жодного міста, яке б не взяли козаки. Вони сьогодні така значна сила на Чорному морі, що, якщо докладуть більше енергії, будуть повністю його контролювати».

Завдання 8. Обговоріть результати роботи в загальному колі. На основі опрацьованих джерел і §§ 13, 14, 15 доведіть або спростуйте думку: в умовах прикордоння козаки були одночасно і воїнами, і трудівниками.

Завдання 9. Козацтво в історії України надихало митців на написання творів, які відображали його героїчний дух, патріотизм, вільнолюбство і навіть почуття гумору. Однією з найвідоміших картин про козацтво є картина Іллі Рєпіна «Козаки пишуть листа турецькому султанові». Відтворіть образи людей на картині: підберіть відповідний одяг, аксесуари, скопіюйте їхні постави, розташування, настрій. Сфотографуйтесь і розмістіть світлину у соціальних мережах.

Картина Іллі Рєпіна «Козаки пишуть листа турецькому султанові»

§ 16. РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО

Розгляньте реконструкцію зовнішнього вигляду козака останньої чверті XVI століття, розв'яжіть ребус. Поміркуйте, як пов'язані зображення, розгадане поняття з ребуса та цифри поруч. Своє припущення перевірте в кінці уроку.

1. Формування реєстрового козацтва

З плином часу **кількість запорожців постійно зростала.** Їхня військова майстерність набула розголосу в світі. Тогочасні джерела наводили чимало фактів, коли європейські правителі залучали козацтво для допомоги у війнах. Неодноразово використовував козаків і польський уряд для захисту південних кордонів. Однак, побоюючись Османської імперії, яка вимагала від нього стримувати січовиків від воєнних дій на її території, урядовці намагалися вмовити козаків залишити Запорожжя. За невиконання наказу їм навіть погрожували суворою карою. Однак це звернення було відкинуто запорожцями. Польський хронікер Мартин Бельський писав: «Не було їх так багато раніше. Зараз вже їх налічується кілька тисяч». Утім тривалий час владі не вдавалося встановити чіткий облік козаків на Запорожжі.

Приймаючи запорожців на державну службу, Річ Посполита прагнула встановити контроль над ними та врегулювати відносини з Османською імперією і Кримським ханством. Зважаючи на військові успіхи запорожців упродовж 70-х років XVI століття, було створено «Його Королівської Милості Військо Запороське» — козацьке військо на службі в польського короля. Через те що набрані до нього запорожці були внесені до спеціального списку — **реєстру**, їх стали називати **реєстровими козаками, або городовими.** Так з'явилася нова категорія козацтва. Розпочав формування реєстрового козацького війська король Сигізмунд II Август. **1572 року** він затвердив перший

реєстр чисельністю 300 осіб, взятих на державну службу для охорони південного кордону від нападів османів і кримських татар.

Козакам надали право на окремий суд і управління, та призначили їм платню за державну службу. Першим керівником, або старшим козацького загону став шляхтич Ян Бадовський. Проте реєстр не міг сповна виконувати ту роль, яку йому відводила влада, хоча б тому, що він був чисельно малий. Нереєстрових козаків, котрих було значно більше, стали називати **низовими, низовцями**. Вони розташовувалися за Дніпровськими порогами. Їхнім центром стала Запорозька Січ. Стосунки між реєстровцями і низовими козаками не завжди були приязними, проте у вирішальні моменти вони виступали разом.

1. Які факти доводять, що запорожці набули високої військової майстерності?
2. Що таке реєстр? Чому Річ Посполита запровадила козацький реєстр?
3. Назвіть відмінність між реєстровими і низовими козаками?

2. Молдовський похід козаків на чолі з Іваном Підковою

Поступово запорожці стали такою значною силою, що могли вступати в дипломатичні відносини з іншими державами. Так, на заклик молдовського правителя Івони козаки прийшли на допомогу в боротьбі з османами. Серед запорожців перебував і учасник багатьох військових експедицій, козак **Іван Підкова**. Своє прізвисько «Підкова» отримав за велику фізичну силу. Подейкували, що він міг легко ламати підкови. За однією з легенд, Іван Підкова був братом молдовського господаря Івони, вбитого османами в 1574 році. Із Молдови прислали на Січ депутацію з проханням прийти до столиці держави міста Ясси і зайняти престол, на якому перебував властолюбивий і жорстокий господар Петро Кривий, посаджений султаном.

1577 року з козацьким загоном **Іван Підкова** увійшов до Ясс. Його проголосили молдовським правителем. На державні посади він призначав своїх найближчих соратників. Проте втручання козаків у молдовські справи викликало невдоволення польської влади, яка не бажала конфлікту з Османською імперією. Король Стефан Баторій попередив місцевих урядовців про

Пам'ятник Івану Підкові у Львові. Світлина

1. Пам'ятник встановили у 1982 році. Скільки часу минуло від страти Підкови у 1578 році до спорудження пам'ятника?
2. Поміркуйте, чому пам'ятник Івану Підкові спорудили саме у Львові.

неприпустимість переховування козаків у шляхетських маєтках, постачання їм пороху, зброї. Було наказано також всіляко запобігати нападам козаків на османські володіння. До того ж на утвердження Івана Підкови правителем цієї держави мав дати згоду султан, позаяк Молдова була його васалом.

Отже, султан **Мурад III** і польський король **Стефан Баторій не підтримали Івана Підкову в боротьбі за молдовський престол з іншими претендентами**. Відтак він змушений був залишити Молдову і вирушити на Запорожжя. По дорозі його по-зрадницьки схопили і на вимогу султана стратили у Львові. Описуючи цю подію, тосканський дипломат Філіпо Талдучі зазначав, що перед стратою Іван Підкова виголосив гідну запорожця промову: «Мене привели на страту, і я не знаю — за що, бо не відчуваю за собою жодної провини, гідної такої кари. Одне лиш я знаю, що завжди хоробро бився проти ворогів християнської віри і завжди дбав про користь і вигоди нашої вітчизни...» Вірні козаки перевезли тіло Івана Підкови зі Львова і поховали його поблизу Канева в монастирі неподалік Чернечої гори.

1. Що ви дізналися про фізичні можливості Івана Підкови та його родовід?
2. Коли Іван Підкова став молдовським господарем?
3. Чому козацький ватажок змушений був залишити Молдову?

Відлуння минулого

Зі спогадів невідомого художника про Івана Підкову

«Був настільки сильним, що не тільки ламав підкови, но і талери, коли вітчув талер у дерев'яну стіну, то його треба було вирубати. Взявшись за заднє колесо, він зупиняв воза, запряженого шістьми кіньми. Дишло ламав об коліно. Взявши зубами діжку з медом, перекидував її через голову. Взявши в руки воловий ріг, пробив ним ворота».

1. Хто, на вашу думку, із сучасних українських спортсменів-силачів міг би позмагатися з Іваном Підковою?

Портрет Івана Підкови невідомого художника XVII століття

3. Козацька реформа Стефана Баторія

Новий етап у визнанні козацтва як соціальної верстви припав на епоху войовничого польського короля **Стефана Баторія**. Не останню роль у цьому процесі відіграв молдовський похід Івана Підкови, котрий засвідчив, що козаки можуть проводити самостійну політику, яка не завжди співпадала з офіційною зовнішньою політикою Речі Посполитої. Щоб відвернути запорожців від самовільних походів на Молдову, Волощину, Кримське ханство, які могли спричинити війну з Османською імперією та стримати їхній перехід на службу до

християнських правителів як то трансильванського князя, австрійського імператора, московського царя, королівська влада вирішила частіше залучати козаків до державної служби.

1578 року король Стефан Баторій збільшив реєстр до 600 осіб. Угода з королем конкретизувала умови служби реєстрових козаків. Вони безпосередньо підпорядковувалися черкаському старості, відмовлялися від самочинних походів на Молдову, кримськотатарські й османські фортеці. Плату реєстровцям за службу видавав писар у День святого Миколая. Козаків звільнили від сплати податків, інших повинностей, окрім військової служби. Вони могли володіти землею, займатися промислами й торгівлею, вибирати місце проживання. Реєстровці мали свій «присуд», тобто окремий суд, і були незалежними від місцевої польської адміністрації. Їхньою резиденцією стало **місто Трахтемирів**, передане реєстровцям разом із тамтешнім монастирем, у якому розмістили арсенал і шпиталь. Козаки отримали кілька гармат, королівський прапор малинової барви, печатку та інші клейноди. Очолював реєстровців гетьман, призначений королем. Він управляв військом за допомогою старшини. Обов'язком рядового реєстровця було вчасно прибути на місце збору за наказом гетьмана чи старшини, мати при собі бойове спорядження, продукти харчування для тривалого походу чи служби. Затрати на все повинен був покривати уряд. Проте платні часто не вистачало, до того ж її нерідко затримували. Тому реєстровці жили здебільшого на хуторах, і вели власне господарство. До то ж чисельність реєстру не була стабільною. Коли уряд потребував допомоги під час воєнних дій, він збільшував реєстр, а в мирний час його зменшував.

Трахтемирів.
Гравюра XVII століття

1. Розгляньте місце розташування Трахтемирова. Чому, на вашу думку, саме Трахтемирів став осередком реєстрового козацтва?

Заходи короля Стефана Баторія прийнято називати **козацькою реформою**. Утворення реєстрового козацького війська започаткувало визнання козацтва **новим соціальним станом**. Залучення реєстровців на державну службу сприяло виробленню правових основ функціонування козацтва. За ними були закріплені права і привілеї, які відрізняли їх від інших верств суспільства. Власне у такий спосіб влада узаконила козацький лад, який сформувався на Запорожжі. Урядові постанови спричинили зростання козацького стану. Попри це, більшість козаків залишалася поза реєстром. Отже в останній третині XVI століття в структурі козацтва відбулися зміни — з'явилися реєстрові козаки, які перебували на службі в польського короля, і низове козацтво, котре мешкало поза межами Речі Посполитої, на підконтрольних Запорозькій Січі землях.

1. Що стало передумовою нового етапу визнання козацтва як окремого соціального стану?
2. Скільки козаків включав реєстр 1578 року? Які права отримували реєстровці?
3. Яке значення козацької реформи, проведеної Стефаном Баторієм?

Барвограй ідей

Уважно розгляньте хмаринку подій, дайте їй назву. Поміркуйте, що зайве у хмаринці. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що Тарас Шевченко написав поему «Іван Підкова»? У ній він зобразив героїчну добу української минувшини і створив узагальнений образ хороброго й мудрого козацького ватажка. Основною ідеєю його твору є возвеличення мужності, героїзму козаків та отамана Івана Підкови, їх сили волі, братерської дружби, які так необхідні в здобутті перемоги над ворогом. https://cutt.ly/le5DATNW

1. Прослухайте поему «Іван Підкова» Тараса Шевченка, зайшовши за посиланням або за QR-кодом. Намалюйте ілюстрацію до поеми.
2. На основі тексту параграфа складіть історичний портрет Івана Підкови. Використайте цитати з однойменної поеми.
3. Які риси козацького ватажка вам імпонують найбільше?

Галявина творчості

Уявіть, що ви — учасники захопливого історичного квесту, де кожна відповідь наближає вас до перемоги. Об'єднайтеся у 3 команди. Складіть 10 питань до історичної вікторини «Утворення реєстрового козацтва». Задайте їх своїм суперникам. Переможців чекає слава і визнання! Успіхів вам!

У той час, коли...	*Тоді...*
на теренах України	***у світі***
300 козаків вперше було взято на державну службу королем Речі Посполитої для охорони її південного кордону, ...	у Парижі (Франція) за наказом короля Карла IX розпочалося знищення протестантських лідерів — Варфоломіївська ніч.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/xefsUSLA або за QR-кодом.

§ 17. КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ КІНЦЯ XVI СТОЛІТТЯ

Разом із Кліо розгляньте зображення: авторський відлив у гіпсі Василя Масютина (1949 року) та реверс срібної монети, випущеної Національним банком України (1997 року). Яку історичну інформацію можна довідатися з ілюстрацій? За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтеся, що пов'язує зображених діячів.

1. Причини козацьких повстань

Зростання козацького стану непокоїло уряд Речі Посполитої. Проте самовільному переходу в козацький стан представників інших соціальних верств — **покозаченню** — влада зашкодити не могла. Ідеал козака — вільної людини — проникав у свідомість селян і містян. Покозаченню сприяли також соціально-економічні умови. Зокрема, поширення фільварків посилило соціальну напругу і збільшило кількість селян-утікачів, які намагалися тим самим позбутися залежності від землевласника. Ряди козаків поповнювали містяни, незадоволені регламентаціями з боку міських корпорацій. Натомість постійні військові походи козаків швидко робили із селян і містян справних воїнів, здатних протидіяти утискам з боку влади. Зрештою, навіть частина шляхтичів покозачувалася, котрі в такий спосіб отримували можливість проявити себе у військовій справі.

Покозачення і зростання чисельності запорожців зумовлювала також і непослідовна політика Речі Посполитої. Зазвичай на війну запрошували більше козаків, ніж було у реєстрі, обіцяючи різні винагороди. Після завершення військових дій не лише не давали обіцяного, але й примушували запорожців відмовитися від козакування. Відтак декларовані права козаків часто зводила нанівець практика тогочасного життя. Через брак грошей у казні платню за службу не лише затримували, а й почасти не виплачували.

Стосунки між владою і козаками особливо загострилися наприкінці XVI століття. В **1590 році** польський сейм виніс дві ухвали щодо козацтва. В першій йшлося про збільшення козацького реєстру на випадок війни з Османською імперією. Друга ухвала — «Про порядок щодо низовиків і України» — мала на меті упокорити козацтво. Згідно з цим документом, встановлювали суворий контроль за набором реєстровців, призначенням козацької старшини зі шляхти. Нереєстровців зобов'язали залишити Дніпровий Низ. Їм заборонили постачати зброю, продовольство, порох. За окремою ухвалою того ж сейму, король Сигізмунд III мав право роздавати «пустки» за Білою Церквою, зокрема і землі, які здавна колонізували уходники та запорожці. Такі заходи посилили незадоволення серед козацтва і призвели до відкритої непокори, яка вилилась у повстання.

1. Назвіть фактори, що сприяли покозаченню різних верств.
2. У чому проявилася непослідовна політика Речі Посполитої щодо козаків?
3. Які ухвали прийняв польський сейм у 1590 році? Який їхній зміст?

Відлуння минулого

Про роздачу шляхті українських земель (із Постанови Сейму Речі Посполитої 1590 року)

«Вказали нам коронні чини, що від значних у наших державах просторів пустих земель, розташованих на кордоні за Білою Церквою, ніякої користі нема ні громадської, ні приватної, отже як ці землі можна було б перетворити в корисні, аби не лежали пусті. Внаслідок даного нам від усіх чинів дозволу, встановлюємо, що будемо вважати себе вільними в роздачі тих пустирів на вічність особам шляхетського стану, вислуженим перед нами і Річчю Посполитою, на розсуд і волю нашу, а саме: Церехчемеровський [Трахтемирівський] монастир над Дніпром, Бориспільський із селищем Іванківським, городище Владерецьке [Володарське] і до нього селище Зволожжя, зване Велика Слобода, над рікою Россю, Рокитне над тою ж рікою і з Рокитнею — трьом особам, як їх привілеї свідчать».

1. Використовуючи карту «Козацькі повстання 90-х років XVI століття» визначте означену урядом Речі Посполитої територію, яку передавали шляхтичам.
2. Спрогнозуйте, які наслідки спричинило таке рішення Сейму.

2. Повстання під орудою Криштофа Косинського

До вибуху загального невдоволення призвів конфлікт між одним із козацьких ватажків Криштофом Косинським та білоцерківським старостою князем Янушем Острозьким (сином Василя-Костянтина Острозького). Князь силоміць приєднав до староства маєток Рокитне, наданий Криштофу Косинському за службу сеймовою ухвалою 1590 року. Обурений такими діями, Косинський на чолі загону козаків у **грудні 1591 року** захопив місто **Білу Церкву** — резиденцію князя Януша Острозького. Так розпочалося повстання, яке поширилося на

Київщину і Брацлавщину. У шляхетських маєтках, найперше князів Острозьких, повстанці забирали майно, зброю, коней, продовольство.

Тривалий час влада не протидіяла козакам, вважаючи цю боротьбу приватною справою князів Острозьких. Проте згодом надала їм військову підтримку. В **лютому 1593 року** козаки програли бій під містечком **П'ятка** (нині Житомирський район Житомирської області). Повстанці зобов'язалися повернути захоплену раніше зброю, не влаштовувати постоїв у князівських землях, не конфліктувати з князями Острозькими. Після того вони відійшли на Запорожжя.

Кшиштоф Косинський. Поштова марка. 2010 рік

1. Пригадайте, яка допоміжна (спеціальна) історична дисципліна вивчає історію поштових марок.

Навесні **1593 року** Кшиштоф Косинський спробував поновити повстання. На цей раз об'єктом козацьких претензій став черкаський і канівський староста князь Олександр Вишневецький, котрий брав участь у королівському війську в битві під П'яткою. В сутичці біля **міста Черкаси** Кшиштоф Косинський загинув. Однак наступні успішні дії козаків змусили князя піти на поступки. Козаки отримали право вільно виходити на Запорожжя; учасникам повстання **1591–1593 років** гарантували амністію; козакам мали повернути захоплене майно і коней. Ці рішення фактично перекреслювали сеймові ухвали 1590 року, однак не зняли суперечностей між козаками і урядом.

1. Що спричинило повстання під орудою Кшиштофа Косинського?
2. На яких умовах повстанці капітулювали в лютому 1593 року?
3. Що передбачала угода між запорожцями та князем Олександром Вишневецьким?

Барвограй ідей

Разом з Кліо розшифруйте ребуси. Висловте думку, що поєднує розшифровані слова. Складіть з ними речення.

3. Повстання 1594–1596 років та його результати

Чергове загострення стосунків між козаками і владою знову призвело до повстання. Йому передувала війна між Священною Римською та Османською імперіями, розпочата 1593 року. На допомогу османському війську султан готував похід загонів кримських татар. Порубіжні українські землі опинилися в зоні цього походу. Захистити їх від нападу ординців уряд Речі Посполитої не міг. Тому він розпочав мобілізацію добровольців. Один із таких загонів очолив **Семерій Наливайко**. Прагнучи запобігти нападам кримських татар, козаки здійснили кілька успішних походів на Молдову, васала султана. Але ситуацією скористався польський уряд, посадивши на молдовський престол свого ставленика. Новий правитель визнав протекторат польського короля і залагодив конфлікт між Річчю Посполитою та Османською імперією. Козакам заборонили здійснювати походи на молдовську територію. Рішення вони сприйняли як обмеження своїх прав і повстали.

Козацький табір на річці Солониці. Реконструкція

1. Пригадайте, що таке козацький табір.
2. Опишіть особливості козацького табору на річці Солониці.

Одночасно діяло кілька загонів, котрими керували **Семерій (Северин) Наливайко, Григорій Лобода** та **Матвій Шаула**. Упродовж **1594–1596 років** повстання поширилося на **Брацлавщину, Волинь, Білорусь**. До козацького війська долучалися селяни та містяни. Натомість для боротьби з повстанськими загонами польський уряд спрямував коронне військо на чолі з польним гетьманом Станіславом Жолкевським.

У березні 1596 року відбулася битва в **урочищі Гострий Камінь**. Переможною вона не стала для жодної зі сторін. Після бою козаки відступили до Переяслава. Згодом поблизу міста Лубни заклали добре укріплений табір на **річці Солониці**. Коронне військо оточило повстанців. Становище ускладнилося тим, що в таборі перебували жінки, діти, поранені, котрі рятувалися від помсти з боку влади. Облога тривала близько двох тижнів. В обмін на вільний вихід, козаки погодилися видати своїх ватажків і наприкінці **травня 1596 року** склали зброю. Однак Станіслав Жолкевський не дотримав обіцянки. В результаті кривавої розправи коронного війська над повстанцями було знищено близько десяти тисяч люду. Ця подія ввійшла в історію під назвою **Солоницька трагедія**. В 1597 році у Варшаві стратили Семерія Наливайка. Повстання кінця XVI століття засвідчили спромогу козаків боротися за свої права. Натомість жорстокі дії з боку влади мали на меті упокорити козацтво.

1. Що загострило відносини між козаками і урядом Речі Посполитої?
2. На які території поширилося повстання у 1594–1596 роках?
3. Стисло охарактеризуйте Солоницьку трагедію.

Барвограй ідей

Об'єднайтеся в пари. Попрацюйте з картою «Козацькі повстання 90-х років XVI століття» і виконайте завдання 1–4.

1. Де відбувся головний бій козацького повстання 1591–1593 років?
2. Відшукайте місця з'єднання козацьких загонів Семерія Наливайка, Матвія Шаули, Григорія Лободи.
3. Назвіть місця двох головних битв повстання 1594–1596 років.
4. Віднайдіть межі районів козацьких повстань 1591–1593 та 1594–1596 років.

Козацькі повстання 90-х років XVI століття

Семерій Наливайко. Поштова марка. 2011 рік

Життєпис

Семерій Наливайко (156? – 1597)

Ім'я (повне). Семерій Наливайко.

Народження. Дослідники припускають, що Семерій народився в першій половині 60-х років XVI століття в містечку Гусятині (сучасна Тернопільщина) або Острозі. Його батько займався кушнірством — обробкою хутра та виготовленням хутряних виробів, а старший брат Даміан був викладачем Острозької академії, поетом.

Освіта. Острозька академія.

Ключові події життя. Змолоду козакував на Запорожжі. Сучасники відзначали яскраву зовнішність і благородство. Згодом вступив на службу до приватного війська Василя-Костянтина Острозького, дослужився до сотника. Брав участь у придушенні повстання під проводом Кшиштофа Косинського, що на певний час розсварило його із запорожцями. Очолив козацьке повстання 1594–1596 років. У таборі на річці Солониці його побратими, запідозривши у зраді, стратили Григорія Лободу. Згодом прихильники Григорія Лободи схопили Семерія Наливайка і видали Станіславу Жолкевському. Життя і смерть Семерія Наливайка породили численні народні легенди. До його образу звертались чимало поетів і письменників, зокрема Тарас Шевченко і Ліна Костенко.

1. Що пов'язувало Семерія Наливайка з містом Острог?
2. Відшукайте в біографії Семерія Наливайка причину того, що під час повстання 1594–1596 років стосунки між ним і запорожцями були достатньо напруженими.

Галявина творчості

Кліо вважає, що справжній історик повинен вміти систематизувати інформацію. Заповніть у зошиті порівняльну таблицю «Козацькі повстання 1590-х років». Узагальніть висновком, що спільного між цими повстаннями, та чим вони відрізняються.

Ватажки	Хронологічні межі	Причини	Території, охоплені війною	Основні битви	Наслідки
К. Косинський					
С. Наливайко					

У той час, коли...

на теренах України

Кшиштоф Косинський готувався до бою під Пяткою, ...

Тоді...

у світі

у Римі інквізиція розпочала 7-річний процес над Джордано Бруно, який продовжив геліоцентричне (коли Сонце в центрі Сонячної системи) вчення Миколи Коперника.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/PefsOko9 або за QR-кодом.

18. ПОХОДИ КОЗАКІВ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVII СТОЛІТТЯ

Уважно розгляньте зображення: гравюру «Здобуття Кафи (Феодосії) запорожцями на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним у 1616 році» *та хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Як, на вашу думку, пов'язані ці зображення з темою уроку?*

1. Становище козацтва після повстань кінця XVI століття

Непрості стосунки між козаками та владою Речі Посполитої тривали і після придушення повстань. Сейм 1597 року оголосив козаків військовими злочинцями та наказав гетьману Станіславу Жолкевському винищити їх до останку. Однак здійснити цю ухвалу, як і багато інших схожого змісту, було неможливо, бо **запорожці стали потужною військовою силою, здатною боронити себе.** Вони були переконані, що їхня незалежність оплачена вірною службою королю. Наступ на свої права розцінювали як замах на вищу справедливість.

Водночас, перебуваючи у військовій скруті, влада час від часу залучала козаків до воєнних дій. Упродовж перших десятиліть XVII століття Річ Посполита була втягнута в кілька військових конфліктів, а **запорожці становили боєздатне військо.** Тож слідом за репресивними ухвалами йшли чергові набори до козацьких загонів, що поновлювало їхнє легальне становище. Зокрема, реєстровці на чолі із Самійлом Кішкою успішно воювали під час польсько-шведської війни в Лівонії. Неодноразово козаки брали участь у війнах Речі Посполитої із Московським царством наприкінці XVI – на початку XVII століття.

Участь запорожців у воєнних діях сприяло **зростанню їхньої військової майстерності.** Зокрема, під час штурму фортець козаки використовували гуляй-городи — дерев'яні платформи на колесах, а також знання саперної справи: робили підкопи і закладали під стінами вибухівку. Коли ж мали достатньо сил, то несподівано атакували ворога, наступаючи лавою — півколом — і б'ючись **галасом.** Запорожці здійснювали не лише суходільні походи, але й морські.

1. Чому постанова Сейму 1597 року не була втілена в життя?
2. У яких воєнних кампаніях Речі Посполитої початку XVII століття брали участь козаки?
3. Які тактичні прийоми ведення бою використовували козаки?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що на основі елементів традиційного козацького бою було розроблено українське бойове мистецтво — бойовий гопак? Першу «Школу бойового гопака» було засновано у Львові ще в 1987 році. Зараз вона має мережу в багатьох містах України. На четвертому всесвітньому фестивалі бойових мистецтв, який проходив у Південній Кореї в 2001 році, збірна України з бойового гопака посіла третє місце. Навчально-виховна система бойового гопака передбачає сім рівнів майстерності: «Жовтяк», «Сокіл», «Яструб», «Джура», «Козак», «Характерник», «Волхв». На техніці бойового гопака базується мистецтво ведення бою для жінок — Асгарда.

Бойовий гопак. Світлина

1. Дізнайтеся, чи є школи бойового гопака у вашому населеному пункті.
2. Розгляньте світлину. Опишіть, кого / що ви бачите на фото.
3. Доведіть чи спростуйте твердження: «бойовий гопак — це не лише бойове мистецтво, а й спосіб збереження історичної пам'яті».

2. Нова стратегія і тактика воєнних походів

Наприкінці XVI – на початку XVII століття було обрано **нову стратегію і тактику** воєнних операцій проти османів та кримських татар. Оскільки Чорне море майже повністю контролювали Османська імперія й Кримське ханство, об'єктами для захоплення стали їхні фортеці, збудовані на Чорноморському узбережжі. В цьому був зацікавлений і королівський уряд, котрий прагнув убезпечити південні кордони держави. Для морських походів козаки зазвичай обирали осінній час, коли хмарні дні й темні ночі допомагали їм звенацька нападати на супротивників. Козацький флот складався з бойових суден — **чайок.** Довжина чайки становила приблизно 18–20 метрів, ширина — 3–3,5 метри, висота — 3,5–4 метри. Корпус судна робили із липи чи верби. Для пом'якшення удару під час зіткнення з ворожим кораблем, або для захисту від пострілів зовнішній бік чайки укріплювали очеретом. Окрім того, чайка могла мати до 6 гармат. Екіпаж складався із 40–70 осіб. Із січової гавані іноді виходило до 300 чайок. Запорожці знищували ворожі кораблі та фортеці, здобували зброю, гроші, інші потрібні речі, звільняли з рабства бранців.

Особливо вдалі морські походи припали на перші два десятиліття XVII століття. В цей час козаки змогли оволодіти майже всіма важливими османськими і кримськотатарськими фортецями на узбережжі Чорного моря. Тому цей період увійшов в історію як **«доба героїчних походів»**. Більшістю морських і суходільних походів керував гетьман **Петро Конашевич-Сагайдачний**. Враховуючи попередній досвід, гетьман розробив нову тактику морського бою, яка поєднувала чітку взаємодію між основними силами флоту і розвідкою.

Козацька чайка з історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» на острові Хортиця. Світлина

1. Здійсніть обчислення. Скільки козаків могла вмістити чайка, якщо її довжина 18 метрів, а ширина 3 метри, при умові, що на одного козака потрібно 1 квадратний метр?

Влітку **1606 року** козаки завдали удару по фортеці **Варна**. Упродовж наступних років вдало штурмували османські фортеці **Кілію, Ізмаїл, Аккерман**, здобули кримськотатарські укріплення **Перекоп, Очаків**. Щоб перешкодити виходу козацьких чайок у Чорне море, султан наказав засипати малі річки камінням, перетнути річку Дніпро залізними ланцюгами. Посеред Дніпра був залишений невеликий прохід, який прострілювали гарматами з мурів фортець Кіза-Кермен та Аслан-Кермен. Проте козаки долали його, пускаючи попереду себе важкі дубові колоди, які рвали ланцюги, або ж тягнули свої чайки волоком. І напади запорожців на османські і кримськотатарські фортеці тривали.

1. У чому суть нової стратегії і тактики у боротьбі запорожців проти османів і кримських татар?
2. Який період в історії України відомий як «доба героїчних походів»?
3. Які османські і кримськотатарські фортеці штурмували козаки?

Відлуння минулого

Уривок із твору французького інженера Гійома Левассера де Боплана «Опис України» про повернення козаків із морського походу

«Тепер слід повернутися у свій край. *(Тим часом)* варта в гирлі Борисфена *(Дніпра)* подвоєна... Вони *(козаки)*, одначе, непокоять з цього, хоча й ослаблі. Козаки причалюють у затоці, ... за 3–4 пьє *(приблизно 18 кілометрів)* на схід від Очакова. В цьому місці у напрямку до Борисфена *(Дніпра)* тягнеться дуже низька долина. Звідси козаки по 200–300 чоловік починають перетягати волоком один за одним свої човни і так протягом двох-трьох днів дістаються до Борисфена *(Дніпра)*. Ось так вони уникають бою з галерами в гирлі навпроти Очакова».

1. Про який спосіб повернення козаків із морського походу розповів автор?

3. Морські походи козаків на Чорноморське узбережжя Малої Азії. Здобуття запорожцями Кафи

У 1614 році, вперше перетнувши Чорне море, флотилія чайок підійшла до Малої Азії. За словами сучасника, жоден ворог не міг наблизитися до півострова від часу захоплення його османами. Козаки взяли штурмом розташовану тут фортецю **Трапезунд**, переможно пройшли османським узбережжям, здобули фортецю **Синоп** та повернулися на Запорожжя. Наступного року вони підійшли до столиці Османської імперії **Стамбула**, де завжди, крім флоту, стояла султанська гвардія. Запорожці спалили портові споруди й повернули назад. Не дивлячись на накази султана, османи не змогли покарати козаків. Більше того, біля острова Зміїний та під Очаковом османську флотилію запорожці розгромили.

У 1616 році козаки здобули **Кафу** (нині — **Феодосія**). Там тоді був найбільший невільницький ринок у Криму, куди звозили бранців з усіх країв на продаж. Кафа була великим багатим добре укріпленим містом, яке охороняв численний і добре озброєний гарнізон. Запорожці під орудою Петра Конашевича-Сагайдачного штурмували цитадель, знищили османський гарнізон, спалили османські кораблі та звільнили кілька тисяч невільників.

Картина Артура Орльонова «Козаки гетьмана Петра Сагайдачного здобувають Кафу». 2010 рік

1. Коли відбулася подія, зображена на картині?
2. Віднайдіть на картині козацькі човни-чайки та турецькі галери.

У той час **козаки стали чи не єдиною силою, яка змогла протистояти військовій могутності Османської імперії.** Наступальні дії запорожців мали негативні наслідки для неї. Вони вносили розлад в її економіку, змушували султана і кримського хана тримати великі гарнізони по своїх містах. Походи сприяли також активізації боротьби підкорених народів. До того ж османи перевели частину флоту із Середземного моря в Чорне, що полегшувало становище європейських країн.

1. Чому 1614 рік став особливим для запорожців?
2. Як відбувалося здобуття запорожцями Кафи в 1616 році?
3. Які наслідки морських походів козаків початку XVII століття?

Барвограй ідей

Попрацюйте з картою «Морські походи козаків». Виконайте письмово завдання 1–2

1. Назвіть міста, здобуті в результаті походів козаків.
2. Віднайдіть місця битв козацького та османського флотів, назвіть роки цих битв.

Морські походи козаків

Галявина творчості

Об'єднайтеся у групи та складіть карту пам'яті «Походи козаків першої чверті XVII століття» за такими критеріями: *напрямки походів, козацький флот, керівник походів, османські фортеці, кримсько-татарські укріплення, наслідки походів, народна творчість про козацькі походи*. Доповніть карту пам'яті ілюстраціями.

У той час, коли...	*Тоді...*
на теренах України	***у світі***
у Кафі (Феодосії) в Криму козаки звільнили з полону тисячі бранців, ...	у Південній Америці голландські мореплавці Якоб Лемер і Віллем Схаутен відкрили її крайню південну точку — мис Горн.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/mefsPds3 або за QR-кодом.

§ 19. ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ. ХОТИНСЬКА ВІЙНА

Розгляньте портрет Петра Конашевича-Сагайдачного та ознайомтеся з фрагментом поезії Касіяна Саковича з книги «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622 року видання). На які риси характеру, притаманні Петру Конашевичу-Сагайдачному, звернув увагу автор портрета і поезії?

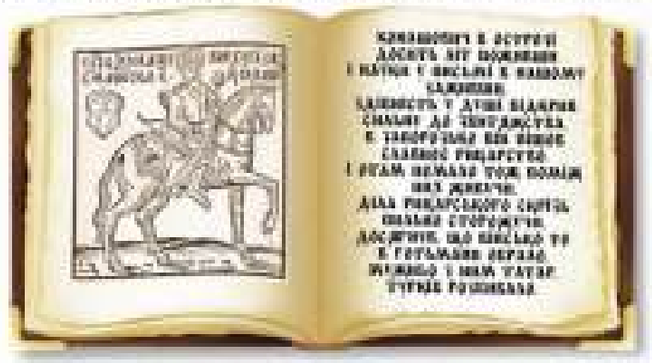

1. Петро Конашевич-Сагайдачний — воїн і політик

Початок гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного припав на **1606 рік**. Новообраний гетьман вважав, що в тому часі збройний протест проти польського короля приречений на невдачу. Така позиція не всім козакам подобалася. Відтак його кілька разів усували від гетьманства. Натомість, коли ситуація в українських землях загострювалася, Петра Конашевича-Сагайдачного знову обирали гетьманом через його неабиякий хист воїна і полководця. Він переконав запорожців зосередити зусилля на боротьбі з османами і кримськими татарами, походи яких почастішали.

Гетьман впорядкував козацьке військо. Завдяки його зусиллям створено **босадатну козацьку армію**. Петро Конашевич-Сагайдачний дбав, щоб кожен козак, який ішов у бій, мав шаблю, рушницю і решту необхідного спорядження. А кожен підрозділ — кілька гармат з порохом та ядрами. Він підтримував дисципліну в козацькому війську, а в бою діяв рішуче, несподівано для ворога, більше наступав, ніж захищався.

Польський король і сейм неодноразово дорікали гетьману за самовільні морські походи і грозили покараннями. У **1617 році** була укладена **Вільшанська угода**, за якою козацький реєстр становив одну тисячу осіб. Місцем перебування козаків визначили Запорожжя, головне завдання — несення прикордонної служби. Суворо заборонили походи козаків на Кримське ханство та Османську імперію. Поряд з тим, існувало розуміння, що він єдиний, хто може миром залагоджувати

стосунки козаків з Річчю Посполитою. Як результат, **Петро Конашевич-Сагайдачний став найвпливовішою людиною українського прикордоння** і в 1618 році з Військом Запорозьким увійшов до Ліги держав для боротьби з Османською імперією. Та й Вільшанська угода не була зреалізована в результаті чергового загострення стосунків Речі Посполитої із Московською державою.

1. Коли Петра Конашевича-Сагайдачного вперше обрали гетьманом?
2. Яким чином гетьман сприяв посиленню боєздатності козацької армії?
3. Завдяки чому Петра Конашевича-Сагайдачного вважали найвпливовішою людиною українського прикордоння?

Життєпис **Петро Конашевич-Сагайдачний (близько 1582 – 1622)**

Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Художник невідомий

Ім'я (повне). Петро Кононович Конашевич-Сагайдачний.

Народження. Народився в селі Кульчиці (нині Самбірський район Львівської області).

Походження. З родини Конашевичів-Попелів, українських православних шляхтичів Галичини.

Освіта. Початкову освіту здобув у Самборі. Згодом продовжив навчання в Острозькій академії.

Ключові події життя. По закінченню академії подався на Запорожжя. Тоді ж отримав прізвисько Сагайдачний (від слова «сагайдак») за вправну стрільбу із лука. Брав участь у походах на Молдову, Волощину, Лівонію. З **1616 до 1622 року** чотири рази обирався гетьманом Війська Запорозького. Відстоював права і вольності козацтва. Уславився вдалими морськими походами. Був ревним захисником православ'я. В 1620 році з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства. Завдяки його зусиллям відновлено православну церковну ієрархію. Під час Хотинської війни 1621 року врятував польське військо від неминучої поразки, проте сам був смертельно поранений. Гетьман заповів свої статки на підтримку української освіти, православної церкви, Київського та Львівського братств. Похований у Київському Братському Богоявленському монастирі (могила не збереглася). Касіян Сакович, ректор Київської братської школи, відгукнувся на його смерть твором «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного».

1. Знайдіть у портреті гетьмана зображення його герба. Дослідіть за допомогою інтернет-ресурсів його значення.

1. Складіть усну розповідь або писемну довідку про історичну постать Петра Конашевича-Сагайдачного за критеріями: воїн, політик, захисник православ'я, меценат.

2. Похід на Москву 1618 року

Внаслідок суперечки за володіння московським престолом, 1617 року королевич Володислав вирушив на Москву з метою отримати корону московського царя. Дійшовши до міста Вязьми, поблизу Москви, польське військо опинилося в складній ситуації. У зв'язку з цим король Сигізмунд III знову звернувся за допомогою до козаків, погодившись на їхні вимоги: **свободу православного віросповідання, збільшення козацького реєстру, визнання Річчю Посполитою адміністрації і судової автономії козацтва.** Влітку 1618 року Петро Конашевич-Сагайдачний із двадцятитисячним військом вирушив у похід.

Йдучи на Москву через Чернігово-Сіверщину, козаки брали під свій контроль міста, що були в них на дорозі. Польські й козацькі війська тримали в облозі столицю держави Москву, однак штурмом взяти місто не вдалося. Проте московський правитель Михайло Романов, заради миру, поступився Речі Посполитій **Смоленською** та **Чернігово-Сіверською землями.** Таким був зміст **Деулінського перемир'я**, укладеного в **1618 році.** Воно стало найбільшим успіхом Речі Посполитої у протистоянні з Московським царством.

Цей похід ще більше зміцнив позиції Петра Конашевича-Сагайдачного. **1619 року** укладено польсько-запорозьку **Роставицьку угоду,** за якою козацький реєстр збільшили до **трьох тисяч осіб.** Але гетьман робив і те, що не подобалося польській владі. Незважаючи на заборону і погрози польського короля, **1620 року** він запросив до Києва Єрусалимського патріарха Феофана. Вперше після 1596 року, від часу укладення Берестейської церковної унії, було висвячено нових **єпископів і православного митрополита.** Ним став, як ви вже знаєте, **Йов Борецький.** Тим самим на теренах України відновлено православну церковну ієрархію. Король так і не відважився застосувати силу, щоб цьому запобігти.

1. За яких умов козаки погодилися взяти участь у поході на Москву?
2. Що передбачали умови Деулінського перемир'я?
3. Які факти доводять, що позиції Петра Конашевича-Сагайдачного після походу на Москву зміцнилися?

3. Військо Запорозьке і Хотинська війна

Стосунки між Річчю Посполитою та Османською імперією були складними. Нерідко вони загострювалися через намагання обох держав посилити свій вплив на Молдовське князівство і Волощину. В **1620 році** польське військо на чолі зі Станіславом Жолкевським рушило до столиці Молдови — Ясси, щоб підтримати молдовського господаря Гаспара Граціані, який хотів приєднатися до Речі Посполитої. Однак у битві під **Цецорою** (нині — село Цуцора в Румунії) польське військо зазнало нищівної поразки від османського, яким керував султан Осман II. Наступного року султан, зібравши велику армію, щонайменше 150 тисяч осіб, підійшов до Хотина.

Барвограй ідей

Попрацюйте з картою «Походи козаків 1618 та 1621 років». Виконайте завдання 1–4.

1. Простежте рух військ Петра Конашевича-Сагайдачного під час походу на Москву. Які російські міста були підкорені козаками?

2. Назвіть українські території, що перейшли до Речі Посполитої за Деулінським перемир'ям.

3. Знайдіть урочище Суха Діброва. Яка подія пов'язана з ним?

4. Простежте на карті, як розвивалися події в 1621 році.

Походи козаків 1618 та 1621 років

Цецорська поразка і підготовка Османа II до нової війни змусили королівський уряд звернутися про допомогу до козаків. Запорожці відповіли не одразу. В **червні 1621 року** козаки провели велику раду в урочищі Суха Діброва (нині Черкаська область) за участю реєстровців, низових козаків, православного духовенства на чолі з митрополитом Йовом Борецьким. Рада постановила вступити у війну, але за це домагатися від короля затвердження нового православного митрополита, визнання козацьких прав, збільшення козацького реєстру. Король пообіцяв козацьким послам виконати їхні умови.

Битва під Хотином тривала упродовж **вересня 1621 року**. 40-тисячне козацьке військо на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним з'єдналося під Хотином із 35-тисячним польським військом Яна-Кароля Ходкевича. Основний удар османських військ прийняли на себе козаки, котрі не лише відбили всі ворожі атаки і вдало контратакували, але й постійними вилазками до ворожого табору створювали напругу серед османів. У Кипчацькій хроніці так описано ці події: «Козаки кожного благословенного дня стикалися з невірними і давали їм битву, перемагаючи їх і не допустили знищення поляків. Якби не було козаків, Бог один знає, поляки були б переможені протягом 3–4 днів». Через безуспішні атаки і великі втрати султан Осман II пішов на мирну угоду. У жовтні 1621 року Річ Посполита і Османська імперія підписали договір. Згідно з ним, зберігалися старі кордони — «як до війни»; ворогуючі сторони зобов'язалися не нападати одна на одну. Так 1621 року було розвіяно міф про непереможність османської армії. Османська імперія відмовилася від намірів подальшого завоювання Європи. Незадоволені діями султана, повсталі яничари вбили Османа II.

1. Коли відбулася битва під Цецорою та які її результати?

2. Які рішення прийняли на козацькій раді в урочищі Суха Діброва?

3. Коли тривала битва під Хотином? Які її результати?

Барвограй ідей

Кліо вразила постать Петра-Конашевича-Сагайдачного й вона вирішила дізнатися про нього більше. Кліо знайшла цікаву характеристику діяльності гетьмана, надану його сучасником-шляхтичем Яковом Собеським: «Петро Конашевич, чоловік надзвичайної мудрості й зрілого судження у справах, спритний у словах і вчинках, хоча за походженням, способом життя і звичками був простою людиною, однак в очах нащадків він гідний стати поряд з найвидатнішими людьми свого часу в Польщі». Віднайдіть у параграфі уривки-підтвердження такої характеристики.

1. Розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

У той час, коли...	***Тоді...***
на теренах України	***у світі***
у Запорожжі Петро Конашевич-Сагайдачний готував 20-тисячне козацьке військо до походу на Москву. ...	в Європі почалася Тридцятилітня війна між союзом католицьких та коаліцією протестантських держав.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/gelsAeK6 або за QR-кодом.

§ 20. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ 20–30-Х РОКІВ XVII СТОЛІТТЯ. «ОРДИНАЦІЯ РЕЄСТРОВОГО ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО»

Разом із Кліо розгляньте зображення: пам'ятний знак поблизу Курукового озера, обкладинку книги «Тарасова ніч» Тараса Шевченка й реставраційне світлину фортеці Кодак на Дніпрі. Висловте припущення, як ці зображення пов'язані з темою уроку. В кінці уроку запропонуйте ілюстрацію для доповнення цього логічного ланцюжка.

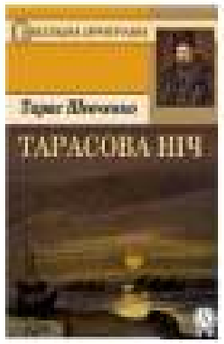

1. Передумови і причини повстань

20–30-і роки XVII століття позначилися новою хвилею **козацько-селянських повстань.** Розглянемо, чому ж знову в українських землях стало неспокійно. Серед основних причин такої ситуації — незадоволення козацтва своїм становищем після завершення Хотинської війни. Із 40 тисяч козацького війська польський уряд залишив лише три. Тих козаків, які не увійшли до реєстру, називали **виїзчиками.** Їх зобов'язали повернутися під юрисдикцію шляхти і міських корпорацій. До того ж козакам не виплатили обіцяних за війну коштів. Звісно, не можна було очікувати, що понад 30 тисяч воїнів, котрі відчули смак волі й перемоги в бою, виконають наказ. Цього і не сталося.

Водночас поновилися самочинні **морські походи проти Османської імперії.** Королівський уряд, з одного боку, був задоволений з того, що країна врятована від османської загрози, але дії козаків ускладнювали становище Речі Посполитої, бо між обома державами після Хотинської битви було укладене перемир'я. Козаки ж вважали перемир'я образою і не бажали виконувати його умови. Вони **виступали за розширення своїх прав і вольностей.** Хоча частина запорожців і підтримувала позицію окремих поступок польському уряду, проте більшість із них вимагали рішучих дій, вважаючи, що лише збройно можна поліпшити своє становище.

Влада ж не збиралася задовольняти козацькі вимоги, про що свідчила чергова **сеймова ухвала 1625 року.** Вона запроваджувала покарання для кожного реєстровця, що проявив себе «як бунтівник, непокірний нашим гетьманам, своїм начальникам і своїй старшині». Отже, незважаючи на допомогу полякам у боротьбі проти османів, протиріччя між козацтвом і королівським урядом все більше поглиблювалися, що призвело до повстань, які з невеликими перервами тривали упродовж **1625–1638 років.**

1. Хто такі виїзчики? Як вони пов'язані з новою хвилею козацько-селянських повстань?
2. Чому королівський уряд двояко ставився до морських походів козаків?
3. Як реагував польський уряд на вимоги козаків розширити права?

2. Повстання 1625 та 1630 років

1625 року польське військо на чолі з коронним гетьманом Станіславом Конецпольським вирушило на приборкання козаків, більшість із яких після завершення Хотинської війни осіли на Київщині й не визнавали влади королівських старост і шляхти. На допомогу козакам із Базавлуцької Січі виступили запорожці на чолі з **Марком Жмайлом.** По дорозі до козаків приєднувалися селяни і містяни. У вирішальній битві біля **Курукового озера** (неподалік нинішнього міста Кременчука) польське військо зазнало відчутних втрат. Такий перебіг подій змусив командування **восени 1625 року** укласти з козаками **Куруківську угоду.** Згідно з її умовами, всі учасники повстання отримували амністію; козацький реєстр збільшували від **3** до **6 тисяч осіб.** Вперше реєстровці були поділені на **6 територіальних полків:** Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський. Той, хто не потрапив до реєстру, мав повернутися до свого попереднього стану. Одну тисячу реєстровців зобов'язали постійно перебувати на Запорожжі, щоб перешкоджати втечам селян. Козаки могли обирати гетьмана, але його затверджував король. Їм заборонили морські походи та самостійні відносини з іншими державами. Марко Жмайло і частина козаків не визнали Куруківської угоди, вважаючи, що вона не відповідає їхнім інтересам, і подалися на Запорожжя. Козаки, що залишилися, обрали гетьманом Михайла Дорошенка, котрий і підписав цю угоду.

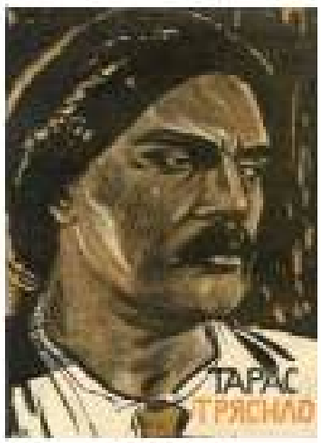

Постер до кінофільму «Тарас Трясило», знятого 1926 року на Одеській кінофабриці

Однак Куруківська угода не задовольняла всіх козаків, позаяк їх було значно більше, ніж передбачав реєстр. Відтак між реєстровими і низовими козаками почасти виникали суперечності. Проте, коли в **1630 році** розпочалося повстання нереєстровців, яке очолив гетьман **Тарас Федорович (Трясило),** частина реєстровців перейшла на їхній бік. Приводом до цього виступу стали розбої розквартированого на Київщині коронного війська і запровадження

нового податку. Очільник повстання вперше в козацькій практиці звернувся з універсалами до всіх, хто був коли-небудь козаком і хто хоче ним стати, закликаючи битися за віру і давні вольності. Відтак до війська приходили випищики, селяни, містяни. Водночас зросла кількість власне селянських протестів, відтак ніхто з тамтешньої шляхти не був у безпеці в своєму домі.

Вирішальні бої між повстанцями і королівським військом тривали упродовж трьох тижнів біля **Переяслава**. За збройної переваги козаків коронний гетьман змушений був того ж року укласти більш вигідну для козаків **Переяславську угоду**. Вона загалом повторювала умови Куруківської, але збільшувала реєстр до **8 тисяч осіб**. Із повстанням Тараса Федоровича пов'язана легенда про «Тарасову ніч», описану в однойменній поемі Тарасом Шевченком. Йдеться про подію 20 травня 1630 року, коли запорожці розгромили добірну частину польського війська і, за переказами, знищили «золоту роту» коронного гетьмана, до якої входили представники найвпливовіших польських родів.

1. Що передбачали умови Куруківської угоди 1625 року?
2. До чого закликав в універсалах Тарас Федорович у 1630 році?
3. Які умови Переяславської угоди? Що спонукало королівський уряд до її підписання?

Відлуння минулого

Куруківська угода 1625 року (витяг)

«... гетьман польний коронний, затвердив старшим обраного козаками пана Михайла Дорошенка. І надалі козаки будуть коритися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем ... на подання коронних гетьманів. Із числа 6000 козаків 1000 або більше, ... мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу: подавати відомості про ворогів, не допускати їх переправ і взагалі захищати ті місця. Решта, живучи по волостях, муситиме йти в похід з наказу коронних гетьманів на допомогу регулярному війську, або туди, куди треба буде, утримуючись у дорозі від утискання жителів».

1. Кого було затверджено старшим над козаками?
2. Назвіть права й обов'язки козаків, визначені Куруківською угодою.

3. Зруйнування фортеці Кодак. «Ординація реєстрового Війська Запорозького...»

Переяславська угода не принесла замирення між козаками і польським урядом. Щоб приборкати козацьку вольницю, перекрити шлях постачання провіанту і боєприпасів, а також контролювати втечі на Запорожжя, на вимогу влади на Кодацькому Дніпровському порозі в **1635 році** спорудили фортецю **Кодак**. Одним із її будівничих був французький інженер **Гійом Левассер де Боплан**, а першим комендантом — французький військовий Жан Моріон, котрому підпорядковувався гарнізон із двохсот найманців. Хоча, за офіційною версією, укріплення мало посилити оборону прикордоння від кримських татар, появу фортеці козаки сприйняли як порушення своїх прав. **1635 року**, повертаючись із походу проти Османської імперії, загін, очолюваний **Іваном Сулимою**, зруйнував Кодак і знищив гарнізон коронного війська. Але невдовзі козаки були оточені. Івана Сулиму видали польському уряду і стратили у Варшаві.

Проте, влада не усунула причин, які спонукали козаків відстоювати свої права. Відтак невдовзі спалахнуло чергове повстання. В **1637–1638 роках** його очолили **Павло Бут (Павлюк)**, **Яків Остряниця (Остряниця)**, **Карпо Скидан** та **Дмитро Гуня**. Козакам протистояло військо на чолі з коронним гетьманом Станіславом Конецпольським та польним гетьманом Миколаєм Потоцьким. **16 грудня 1637 року** козаки зазнали поразки в бою під селом **Кумейки** (нині Черкаська область), у **червні 1638 року** — біля села **Жовнин** (нині Черкаська область), а **влітку 1638 року** змушені були припинити боротьбу на умовах Речі Посполитої. Частина козацьких загонів на чолі з Яковом Остряницею перейшла на територію Слобідської України, а козаки під орудою Дмитра Гуні пішли на річку Дон.

Після повстання владі вдалося ввести в дію постанову вересневого сейму **1638 року** під назвою **«Ординація реєстрового Війська Запорозького, що перебуває на службі Речі Посполитої»**. Згідно з нею, козаків позбавляли частини давніх прав і вольностей, а на Січі розміщали військову коронну залогу. Упродовж наступних десяти років не було відчутних козацьких виступів, тому період від 1638 до 1648 року в Речі Посполитій названо **«десятиліттям золотого спокою»**. Хоча той спокій був тимчасовий і тримався на примусі. Марно було сподіватися, що козаки припинять боротися за свої права і волю. Тому новий козацький виступ був лише питанням часу.

1. Чому загін, очолюваний Іваном Сулимою, зруйнував фортецю Кодак?
2. Назвіть очільників повстання 1637–1638 років та його наслідки.
3. Коли й для кого настало десятиліття «золотого спокою»?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що «Ординація реєстрового Війська Запорозького, що перебуває на службі Речі Посполитої» 1638 року суттєво обмежила права і вольності козацтва?

1) Реєстр зменшено до 6 тисяч козаків. 2) Всі виключені з реєстру мали повернутися до попереднього стану. 3) Скасовано козацький суд та виборність старшини. 4) Король призначав комісара, виключно з-поміж шляхтичів. 5) Комісар виконував повноваження військового головнокомандувача й мав вищу судову владу над реєстровцями. 6) Усім, хто зважився піти на Запорожжя без дозволу комісара, загрожувала смертна кара. 7) Щоб «придушити козацьку сваволю» та запобігти морським походам козаків, на Запорожжі почергово несли службу Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський полки.

1. Поміркуйте, до яких наслідків призвело прийняття «Ординації...» в майбутньому.

Барвограй ідей

Об'єднайтеся в пари. Попрацюйте з картою «Козацькі повстання 1620–1630-х років» та виконайте завдання 1–5.

1. Віднайдіть на карті територію біля Курукового озера.
2. Знайдіть фортецю Кодак. Поміркуйте, чому це місце вибрав польський уряд для її будівництва.
3. Назвіть місто, поблизу якого відбувся бій «Тарасова ніч». Який підсумок цієї події?
4. Простежте напрям руху козацьких загонів під час повстання 1637–1638 років. Біля яких міст вони зазнали поразки?
5. Складіть таблицю «Козацько-селянські повстання 20-х – 30-х років XVII століття» за схемокодата повстання; ватажок (ватажки) повстання; територія повстання; результати повстання.

Козацькі повстання 1620–1630-х років

Галявина творчості

Уявіть, що ви змогли поспілкуватися з одним із очільників козацько-селянських повстань. У кого ви б хотіли взяти інтерв'ю? Чому? Складіть 6–7 запитань, які ви задали б своєму співрозмовнику. Спрогнозуйте, як би відповів на них ваш поважний співрозмовник.

У той час, коли…	***Тоді…***
на теренах України	***у світі***
розпочалося повстання на чолі з Марком Жмайлом, …	в Англії до влади прийшов король Карл I Стюарт, правління якого призвело до Англійської революції.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/TefsANcG або за QR-кодом.

§ 21. УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ: «СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА (XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТОЛІТТЯ)»

Дорогі школярі і школярки! Ось ви опанували другий розділ підручника й дізналися, як відбулося становлення українського козацтва. Поруч із вами була ваша давня знайома — юна знавчиня історії Кліо. Вона так захопилася козаками, їхньою відвагою й хоробрістю, що вирішила повернутися на Запорожжя на кілька століть назад. Щоб дістатися туди разом з нею, вам доведеться подолати сім Дніпровських порогів — виконати сім завдань. Завдання можна виконати як у зошиті, так і в гаджеті, використавши QR-код. Разом і пороги можна здолати, і завдання непрості вирішити. Отже, цікавої і незабутньої мандрівки!

Зупинка 1. Поріг Кодацький https://cutt.ly/sefsD9TK

Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке із понять зайве і чому.

А Уходники, католицизм, Дике Поле, промисли.
Б 1556 рік, Мала Хортиця, Криштоф Косинський, Запорозька Січ.
В Кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, коронний гетьман.
Г 1572 рік, 1578 рік, 1618 рік, 1619 рік.
Д Стефан Баторій, 300 козаків, реєстрове козацтво, Трахтемирів.
Ж Іван Підкова, 1577 рік, Молдова, «доба героїчних походів».

Зупинка 2. Поріг Дзвонецький https://cutt.ly/meT4hVlM

Кліо по дорозі на Запорожжя трапився старовинний документ. Однак від давності деякі слова в ньому стерлися. Допоможіть нашій мандрівниці заповнити пропуски в документі і запишіть його текст у зошит.

Першою відомою Січчю вважається фортеця, заведена в середині XVI століття на острові_____князем _____. За польського короля _____ 300 козаків, найнятих на службу, було внесено до спеціального списку — _____. Їх стали називати _____. Українські козаки мали свої атрибути влади — _____. Найбільшою святинею козацтва вважалася _____ — прапор. Перші два десятиліття XVII століття були періодом успішних морських походів запорожців. У _____ році козаки двічі перепливали Чорне море і штурмували османські прибережні міста Трапезунд і Синоп. У 1616 році вони здійснили похід на _____ — невільничий ринок у Криму. Важливу роль відіграли українські козаки на чолі із _____ у Хотинській війні _____ року.

Зупинка 3. Поріг Ненаситець (Дід)

Допоможіть Кліо виконати завдання «Кросворд навпаки». Складіть запитання до кросворда та дайте йому назву. Запитання та назву запишіть у зошит.

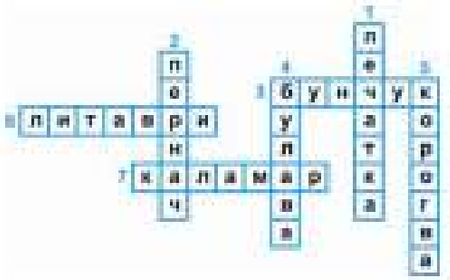

Зупинка 4. Поріг Вовнизький (Онук) https://cutt.ly/qefsGOav

Установіть відповідність між козацькими повстаннями та географічними об'єктами, які з ними пов'язані.

1 Повстання під проводом Семерія Наливайка	**А** містечко П'ятка
2 Повстання Тараса Федоровича (Трясила)	**Б** Курукове озеро
3 Повстання під орудою Криштофа Косинського	**В** місто Переяслав
4 Повстання на чолі з Іваном Сулимою	**Г** фортеця Кодак
5 Повстання під керівництвом Павла Бута, Дмитра Гуні, Якова Остряниця	**Д** урочище Гострий Камінь
6 Виступ Марка Жмайла	**Ж** село Кумейки

Зупинка 5. Поріг Будило https://cutt.ly/RefsHgaR

Розділіть сторінку зошита на три колонки. В одну колонку випишіть факти, пов'язані з діяльністю Дмитра Вишневецького, в іншу — Семерія Наливайка, ще в іншу — Петра Конашевича-Сагайдачного.

1) Уклав Роставицьку угоду; 2) заснував першу Січ на острові Мала Хортиця; 3) здійснив похід на Москву; 4) служив сотником у приватному війську Василя-Костянтина Острозького; 5) очолив похід на Кафу; 6) був одним із претендентів на молдовський престол; 7) сприяв переможному завершенню Хотинської війни для Речі Посполитої; 8) заклав табір на річці Солониця; 9) очолював козацьке повстання; 10) герой народної думи «Про козака Байду»; 11) страчений у Стамбулі, залишився вірний православ'ю та козацьким ідеалам; 12) сприяв відновленню православної церковної ієрархії.

Зупинка 6. Поріг Лишній https://cutt.ly/RefsJrfp

Разом із Кліо пригадайте роки укладання історичних документів, які регулювали чисельність реєстрового козацтва, та установіть послідовність їх появи.

1) Куруківська угода;
2) Вільшанська угода;
3) «Ординація реєстрового Війська Запорозького…»;
4) Переяславська угода;
5) Роставицька угода.

Зупинка 7. Поріг Вільний

Складіть збірний портрет козака на основі інформації, здобутої під час опрацювання розділу 2, за критеріями: *зовнішність, одяг, озброєння, риси характеру, моральні цінності та ідеали.* Пригадайте чи знайдіть за допомогою інтернет-ресурсів українські народні пісні, присвячені козацтву. За бажання, зобразіть козака.

Поміркуйте, кого серед сучасників ви б назвали справжніми козаками. Чому? Результати роботи представте на загал.

Картина Сергія Васильківського «Козаки в степу»

Розділ 3

Козацька революція середини XVII століття

Мандруючи Черкащиною, сім'я Кліо заїхала у село Суботів. Саме тут знаходиться Іллінська церква, побудована за наказом одного з гетьманів України як родова усипальниця. Відвідини Суботова залишили у Кліо незабутні враження, тож вона з цікавістю переглянула художній фільм «Гетьман» (2015 року).

Дізнайтеся, за чиїм наказом було побудовано Іллінську церкву й хто є головним героєм фільму «Гетьман». З'ясуйте, яку роль він відіграв в історії України.

Відшукайте, на якій українській банкноті зображена Іллінська церква.

§ 22. ПЕРЕДУМОВИ І ПРИЧИНИ КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Разом з Кліо прослухайте історичну народну пісню «Чи не той то хміль», лайшовши за покликанням чи за QR-кодом. Кому присвячена пісня? Яка її основна ідея?

Дослідіть ювілейну монету «Богдан Хмельницький» номіналом 200 тисяч крб. Національний банк України присвятив монету 400-річчю з дня народження Богдана Хмельницького. У якому році викарбували монету?

Розгляньте Прапор Запорозької Січі — червону корогву із архангелом Михаїлом, який подолав змія. Яку країну, на вашу думку, уособлював змій на корогві?

Пісня
«Чи не той то хміль»
https://cutt.ly/nefhW80K

1. Соціально-економічне і політичне становище

XVII століття в історії Європи позначилося низкою соціальних конфліктів, одним із яких стала **козацька революція** — збройна боротьба козаків та інших груп населення для захисту православ'я, основних прав і свобод; масовий соціальний протест, який супроводжувався змінами у всіх сферах життя суспільства. Її спричиняли суперечності політичного, соціально-економічного, культурно-релігійного характеру, що нагромадилися на середину XVII століття в житті Речі Посполитої. «Золотий спокій», який настав після придушення селянсько-козацьких повстань 1620-х – 1630-х років, тривав недовго. Усі стани українського суспільства були незадоволені своїм становищем. Розглянемо більш детальніше ситуацію на українських теренах напередодні козацької революції.

Польська центральна і місцева влада всілякo нехтувала правами різних верств українського суспільства, обмежувала їхній доступ до урядових посад і міського самоврядування. Досить складними залишалися стосунки між владою і козацтвом. Королівський уряд посилив тиск на козаків, не визнаючи їхні права і вольності. Наприклад, прийнята сеймом «Ординація Війська Запорозького реєстрового...» мала на меті упокорити козацтво. Усіх їх, за винятком шести тисяч

реєстровців, зобов'язали покинути Запорожжя. Проте, коли когось із козаків силою примусили повернутися до плуга, то це не означало, що він забув, як користуватися шаблею. Попри існуючі урядові заборони, втечі на Запорожжя тривали. **Козацький стан** перетворився на провідну військову силу, яка визначала політику в краї і готовий був заявити про себе як нову політичну еліту. Водночас його становлення супроводжувалося появою нового типу господарювання, який ґрунтувався на вільнонайманій праці. Відтак наростали суперечності між ним і шляхетським фільварковим господарюванням, заснованим на праці особисто залежних селян, який поширював на ці землі польський уряд.

Через збільшення **фільварків** та **панщини** посилився тиск шляхти на **селян**. Від сваволі магнатів та урядників страждала навіть **дрібна шляхта**. Скривджений шляхтич не міг знайти захист ані в шляхетських судах, ані в короля. Потерпали від влади і **містяни**, котрих обкладали додатковими повинностями. Православних містян адебільшого змушували жити у відведених кварталах, обмежували їхнє право займатися ремеслом і торгівлею. Нерідкими були і **релігійні утиски**: влада закривала православні храми і монастирі; час від часу православним забороняли здійснювати відправи, створювати заклади вищої освіти. Отже, поступово в усіх сферах — політичній, **економічній, соціальній, культурно-релігійній** — сформувалися суттєві протиріччя, які влада Речі Посполитої не могла усунути.

1. Які причини призвели до козацької революції?
2. Чому польський уряд найбільше посилив тиск на козаків?
3. Які незгаразди відчували на собі українці — представники різних соціальних станів?

Барвограй ідей

Користуючись схемою, складіть розповідь про передумови, причини й привід до Козацької революції середини XVII століття.

2. Напередодні збройного виступу проти Речі Посполитої

Лідером, довкола якого згуртувалися незадоволені, був реєстровий козак і православний шляхтич **Богдан Хмельницький**. Приводом до початку збройного виступу стала його суперечка з чигиринським підстаростою Даніелем Чаплинським за хутір Суботів, який той хотів відібрати. За відсутності Богдана Хмельницького у Суботові, підстароста напав на хутір, наказав його спалити, а навколишні угіддя оголосив своєю власністю.

Після нападу Чаплинського на Суботів, Богдан Хмельницький безуспішно шукав справедливості у місцевому суді. Тоді вирушив до Варшави і подав скаргу до польського сейму, але й тут — без жодних результатів. Перебуваючи у столиці, він навіть звернувся до польського короля, який, хоч і співчував Богдану Хмельницькому, визнав, що не може втрутитися в польську судову й адміністративну систему, цілковито контрольовану шляхтою. Зазнавши особистої кривди, **Богдан Хмельницький** із кількома десятками козаків і сином Тимошем подався на Запорожжя.

«Богдан Хмельницький. Війська Запорозького Головнокомандувач, Війни Хлопської Зачинатель, Повсталого Козацтва і Народу Українського Князь». Гравюра фламандського художника Вільгельма Гондіуса. 1651 рік

Житєпис

Богдан Хмельницький (1595 – 1657)

Ім'я (повне). Богдан-Зиновій Михайлович Хмельницький.

Народження. Народився у хуторі Суботові (нині Черкаської області).

Походження. З козацько-шляхетського роду Хмельницьких.

Освіта. Навчався у Львівському єзуїтському колегіумі; крім української, вільно володів польською та латиною.

Ключові події життя.

До 1648 року. Як і батько, вступив до реєстрового козацтва. Брав участь у поході на Москву (1618 рік), Хотинській війні 1621 року. Під час війни, в битві під Цецорою, потрапив в османську неволю. Через два роки повернувся до Суботова, поновився в реєстровцях. Спочатку служив військовим писарем, а в 1638 році став чигиринським сотником. Втративши родинний хутір Суботів, шукав справедливості в польського короля та сейму. Натомість кривдники домоглися його ув'язнення. Йому вдалось уникнути страти. 1647 року подався на Запорожжя. Наступного року його обрали гетьманом.

Упродовж 1648–1657 років був очільником козацької революції, у результаті якої утворено козацьку державу Військо Запорозьке.

1. Уявіть, що вам випала нагода взяти інтерв'ю у Богдана Хмельницького. Сформулюйте 6 запитань для бесіди.

2. Яке твердження про Богдана Хмельницького вам ближче: «Це лицар, за якого Русь-Україна на ноги повстала» чи «безжалісний порушник посполитого спокою»? Відповідь аргументуйте.

Барвограй ідей

На Січі, що містилася тоді біля **Микитиного Рогу** (нині — місто Нікополь), згідно з «Ординацією реєстрового Війська Запорозького...», перебувала польська залога і два полки реєстровців. Зважаючи на це, Богдан Хмельницький зупинився на острові Томаківка. Там він розпочав формування війська і встановив зв'язки із запорожцями. Заручившись їхньою підтримкою, **в січні 1648 року оволодів Січчю.** Реєстрові козаки перейшли на бік повсталих, якотре підтвердивши стару приповідку: «Воювати козаками проти козаків — все одно, що вовком орати». Невдовзі відбулася козацька рада, на якій **Богдана Хмельницького обрали гетьманом Війська Запорозького.**

1. Що стало приводом до початку збройного виступу під орудою Богдана Хмельницького?

2. Наведіть приклади того, що свавілля шляхти в Речі Посполитій не мала меж.

3. Яка подія відбулася раніше: Богдан Хмельницький оволодів Микитинською Січчю чи Богдана Хмельницького обрали гетьманом Війська Запорозького?

3. Формування війська. Козацько-кримський союз

Гетьман добре знав військову потугу Речі Посполитої. Тому головну увагу початково зосередив **на створенні боєздатної армії.** З цією метою він намагався залучити на свій бік реєстровців, розсилав універсали до селян і містян із закликами вступати до козацького війська. Водночас було налагоджено виробництво пороху, закупівлю зброї та набоїв.

Іншим напрямком діяльності став пошук союзників. Богдан Хмельницький вів переговори з Османською імперією та її васалом Кримським ханством. **У лютому–березні 1648 року** в столиці ханату — Бахчисараї — укладено договір із **кримським ханом Іслям III Ґераєм** про спільні дії проти Речі

Ханський палац у Бахчисараї. Сучасна світлина

1. Прокладіть на Google-карті маршрут Богдана Хмельницького від Микитинської Січі (орієнтовно від сучасного міста Нікополя) до Бахчисарая.

2. З'ясуйте: 1) яка відстань між містами, 2) яким чином (на якому засобі пересування) міг подолати її гетьман та 3) упродовж якого часу.

Посполитої. Тим самим гетьман вирішив два важливих завдання: браку власної кінноти та уникнення несподіваного нападу кримськотатарських і ногайських орд. Хана до участі в поході проти поляків спонукала необхідність зміцнити своє становище.

Польські можновладці та військові знали про такі приготування Богдана Хмельницького. Проте вони вважали, що коронна армія здатна без особливих зусиль подолати нову загрозу з боку козацько-кримськотатарських загонів. Польське військо, що складалося з піхоти та кінноти, рушило на землі Війська Запорозького. Дізнавшись про це, Богдан Хмельницький віддав наказ виступати в похід. **Військове протистояння між обома силами стало невідворотним.**

1. Яким чином гетьман дбав про створення боєздатної армії?
2. Чиєю підтримкою заручився Богдан Хмельницький у лютому-березні 1648 року?
3. Проти кого рушило в похід козацьке військо, щоб боронити свої вольності та свої землі?

Барвограй ідей

Уважно розгляньте хмаринки подій. Випишіть у зошит із хмаринок рік та слова. Складіть із ними речення.

Галявина творчості

Уявіть, що ви перенеслися у середину XVII століття і є джурою (зброєносцем) Богдана Хмельницького. Опишіть його діяльність протягом січня–березня 1648 року: приїзд на Запорозьку Січ, обрання гетьманом, поїздку до Бахчисарая та укладання договору з кримським ханом.

У той час, коли...		*Тоді...*
на теренах України		***у світі***
у Микитинській Січі козаки обрали гетьманом Війська Запорозького Богдана Хмельницького, ...		у Мюнстері (Священна Римська імперія) Іспанія та Нідерланди підписали договір, за яким було визнано незалежність Республіки Нідерланди.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням
https://cutt.ly/XefsJCdd
або за QR-кодом.

§ 23. ПОДІЇ 1648–1649 РОКІВ. ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1649 РОКУ

Розгляньте гравюру Осипа Сенковського «Богдан Хмельницький та хан Іслям III Ґерай». Де й коли відбулася зустріч гетьмана з кримським ханом? Чому гетьман був зацікавлений у союзі саме з Кримським ханством?

Пригадайте, якими були відносини між козаками і кримськими татарами упродовж історії. Висловіть припущення, як це вплинуло на події 1648–1649 років.

1. Початок збройної боротьби проти Речі Посполитої

Щоб приборкати запорожців, польський уряд направив військо під орудою Миколая Потоцького. Натомість Богдан Хмельницький вирішив зустріти противника за межами Микитинської Січі. Чисельно польське військо переважало повстанців. Але **5–6 травня 1648 року** козаки отримали першу перемогу в битві біля степової річки **Жовті Води**, розгромивши передовий загін карального війська.

Поразка польських воїнів змусила їх відступати до Корсуня, куди мала надійти підмога — 6-тисячний загін на чолі з Яремою Вишневецьким. Однак, увійшовши в місто, поляки виявили, що козацьке військо і кримськотатарська кіннота перебувають недалеко від Корсуня. Щоб місто не дісталося повстанцям, вони пограбували і спалили його. З чисельнішими козацько-кримськотатарськими силами Богдан Хмельницький переслідував поляків і переміг їх **16 травня 1648 року** неподалік **Корсуня**. Обидва командувачі — коронний гетьман Миколай Потоцький, польний гетьман Мартин Калиновський — і частина польських воїнів потрапили в полон. 20-тисячне коронне військо перестало існувати. Ще більше ускладнило ситуацію поляків те, що напередодні поразки під Корсунем помер король Володислав IV Ваза. Вибори ж наступного правителя призвели до суперечок між претендентами на королівський трон і могли тривати довго.

Перемоги під Жовтими Водами і Корсунем спричинили розгортання боротьби на всій території України. До кінця літа 1648 року Лівобережна і більшість земель Правобережної України опинилися під контролем повстанців. Уже перші битви дарували Богдану Хмельницькому побратимів — талановитих воєначальників **Максима Кривоноса**, **Данила Нечая**, **Івана Богуна**. Тим часом гетьман озброював військо і налагоджував управління звільненими територіями за козацьким звичаєм і правом. Тоді ж королівський уряд збирав посполите рушення (загальний військовий збір шляхти). Сучасники оцінювали становище Речі Посполитої як катастрофічне: «Оскільки жодна сила вже не стояла на перешкоді, кримські татари і козаки

вдерлись аж під Білу Церкву... могли загрожувати навіть Кракову і Варшаві, не зустрічаючи опору. Бо такий страх запанував, що всі думали більше про втечу, ніж про оборону».

1. Де й коли козаки отримали першу перемогу над коронним військом?
2. Які наслідки мала битва під Корсунем для польського війська?
3. Назвіть бойових побратимів Богдана Хмельницького.

Барвограй ідей

Одним із бойових побратимів Богдана Хмельницького був Максим Кривоніс. Розгляньте картину Миколи Самокиша «Бій Максима Кривоноса з Іреміею Вишневецьким» та виконайте завдання 1-3.

1. Поцікавтесь у вчителя / вчительки, що таке батальний жанр. Чи можна стверджувати, що картина написана в батальному жанрі?

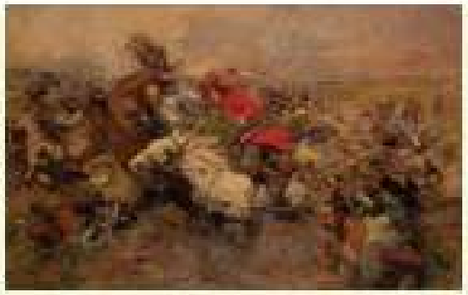

Картина Миколи Самокиша «Бій Максима Кривоноса з Іреміею Вишневецьким». 1934 рік

2. Стисло опишіть картину: кого зображено на передньому плані, а кого — на задньому, які кольори використав художник, ваші особисті враження від картини.
3. Дослідіть за допомогою інтернет-ресурсів причини й особливості протистояння між героями картини.

2. Пилявецька битва. Похід козацького війська в Галичину

Після безрезультатних переговорів між протиборчими сторонами, восени 1648 року відновилися воєнні дії. **11–13 вересня** відбулася битва біля села **Пилявці** поблизу Старокостянтинова (нині село Пилява Хмельницької області). Козацько-кримськотатарському війську протистояла 80-тисячна польська армія. Її командувачів гетьман жартома назвав «періною», «латиною» та «дитиною». Річ у тім, що один із них полюбляв розкіш, інший мав хорошу освіту, але був недосвідченим у військовій справі, а третій — зовсім юний. У триденному бою коронне військо зазнало поразки, залишивши повстанцям свої гармати та безліч іншого майна.

Одразу після Пилявецької битви Богдан Хмельницький розпочав похід на **Галичину**. Наприкінці вересня в облогу взяли **Львів**, а через місяць — **Замостя**. Щоправда, обидва міста не вдалося захопити, через різні обставини. Натомість перемовини із владою міст завершилися сплатою містянами викупу і зняттям облоги. Перебуваючи під Замостям, Богдан Хмельницький погодився на переговори з представниками новообраного польського короля Яна II Казимира. До цього гетьмана спонукало зменшення боєздатного війська і озброєння. Давалася взнаки також психологічна і фізична втома. Почалася епідемія чуми, а з осіннім бездоріжжям відчувалася нестача харчів, посилена ворожістю місцевого польського населення. Водночас звістка про наміри повстанців йти на міста Краків і Варшаву та дипломатичні зусилля Богдана Хмельницького з формування антипольської коаліції змусили польську владу почати переговори. Вони завершилися укладенням **перемир'я**. Ян II Казимир пообіцяв виконати вимоги повстанців, насамперед, повернути козацькі привілеї, забезпечити вільний прохід козаків до Чорного моря, амністувати всіх учасників повстання.

Повстанці погодилися припинити воєнну кампанію, визнати владу нового польського короля і повернутися назад. **23 грудня 1648 року** Богдан Хмельницький тріумфально в'їхав до **Києва**, який зустрів його дзвонами в церквах, тисячними натовпами люду. Студенти Києво-Могилянського колегіуму у своїх віршах-панегіриках вітали його, як Мойсея, спасителя народу, «добрим знаком названого Богданом — від Бога даним». Київський митрополит Сильвестр Косів та Єрусалимський патріарх Паїсій благословили гетьмана на переможне завершення війни.

1. Коли відбулася битва під Пилявцями? Які її наслідки?
2. Чим завершилася облога Львова та Замостя?
3. Хто зустрічав гетьмана під час його тріумфального в'їзду в Київ 23 грудня 1648 року?

Барвограй ідей

Поміркуйте, що змусило Богдана Хмельницького, незважаючи на численні перемоги, восени 1648 року розвернути війська та повертатися назад. Свої міркування обґрунтуйте, користуючись текстом параграфа та легендою карти на с. 118, за алгоритмом: «Я вважаю, що ...»; «Тому що ...»; «Наприклад, ...»; «Отже, ...».

3. Воєнні дії 1649 року. Зборівський договір

Попри укладене перемир'я, в **1649 році** воєнні дії поновилися. Коронна армія, порушивши перемир'я, почала наступ. Гетьман оголосив загальну мобілізацію. В травні 1649 року козацько-кримськотатарському війську вдалося оточити основні сили поляків біля міста **Збараж**. А коли сам король Ян II Казимир на чолі посполитого рушення спробував їх розблокувати, то й він зазнав поразки неподалік міста **Зборова** і змушений був просити миру.

У розпал Збаразько-Зборівської кампанії з півночі на Київ рушило військо великого гетьмана литовського князя Януша Радзивілла. Зупинив його просування неподалік міста **Лоїв** 10-тисячний козацький корпус київського полковника **Михайла-Станіслава Кричевського**. Кровопролитна **Лоївська битва 21 липня 1649 року** не визначила переможця: литовське військо було зупинене, але й козаки

зазнали надто великих втрат, а сам тяжко поранений полковник потрапив у полон, де загинув смертю героя.

Барвограй ідей

Разом із Кліо попрацюйте з картою «Початок козацької революції» та виконайте завдання 1–5.

1. Знайдіть місто, де Богдан Хмельницький уклав військово-політичний союз із кримським ханом Ісламом III Ґераєм.

2. Де Богдана Хмельницького проголосили гетьманом?

3. Назвіть головні битви 1648–1649 років.

4. Відшукайте межі Війська Запорозького згідно Зборівського договору.

5. Підготуйте міні-розповідь (6–8 речень) про одну з битв 1648–1649 років (за власним вибором).

Початок козацької революції

За результатами воєнних дій **8 серпня 1649 року** був укладений **Зборівський договір** між **Річчю Посполитою** і **Військом Запорозьким**. Згідно з його умовами, під владу гетьмана переходили території колишніх **Київського, Брацлавського** і **Чернігівського воєводств**. Після цього Богдан Хмельницький вивів військо з території Речі Посполитої, згідно кордонів, встановлених угодою. Військо розпустили по своїх домівках. У наступні дні гетьман присягнув дотримуватися Зборівської угоди і був прийнятий королем у польському таборі. Після цього Богдан Хмельницький зі штабом і частиною воїнів рушили до Києва, згодом — до Чигирина, де гетьман отримав звістку про ратифікацію Зборівського договору польським Сеймом.

1. Хто й коли порушив умови перемир'я, укладеного в 1648 році?

2. Коли відбулася Лоївська битва? Які її наслідки?

3. Підписанням якого договору завершилися воєнні дії 1649 року?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що в серпні 1649 року в Зборові було укладено два договори? Спочатку Річ Посполита підписала угоду з кримським ханом Ісламом III Ґераєм, а тоді — з Богданом Хмельницьким, на невигідних для козаків умовах.

Вимоги козаків	Зборівський договір
Автономія Війська Запорозького у складі Речі Посполитої в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств, східних районів Подільського і Волинського воєводств.	Автономія Війська Запорозького у складі Речі Посполитої в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств.
Необмежування польським урядом чисельності козацького реєстру.	Обмеження козацького реєстру до 40 тисяч осіб.
Скасування Берестейської унії 1596 року, зрівняння православної церкви з католицькою.	Вирішення питання щодо скасування Берестейської унії відкладалося до рішення Сейму.

Водночас польський король погодився на визнання «давніх козацьких прав і вольностей», козацького судочинства; влади гетьмана над Військом Запорозьким та розміщення його резиденції в Чигирині; виключного права православних шляхтичів обіймати державні посади у козацькій Україні; виведення польських військ із території козацької автономії; проголошення амністії учасникам визвольної боротьби.

Важливо! Зборівський договір вперше зафіксував кордони українського державного утворення.

1. Складіть історичну довідку про Зборівський мирний договір за критеріями: передумови укладання; рік укладання; договірні сторони; території, на які поширювалася влада гетьмана; чисельність козацького реєстру.

2. Поміркуйте, чому умови Зборівського договору не задовольняли жодну зі сторін-підписанток — ні Військо Запорозьке, ні Річ Посполиту — й обидві розпочали підготовку до нового етапу війни.

У той час, коли...		*Тоді...*
на теренах України		*у світі*
біля Збаража козацько-татарське військо оточило польське військо, ...		в Англії було проголошено республіку.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/iefsKxQM або за QR-кодом.

§ 24. ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ 1650–1651 РОКІВ. БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ДОГОВІР

За допомогою програми для розпізнавання фото на смартфоні, дізнайтеся, прапори яких міст зображено на світлинах. Висловте припущення, як ці міста пов'язані з темою уроку.

1. Відновлення воєнних дій

Пам'ятний знак на місці загибелі брацлавського полковника Данила Нечая. Світлина

1. Підрахуйте, якій річниці Краснянської битви присвячено пам'ятний знак, встановлений у 2016 році.

2. Дослідіть, чи у вашому регіоні є пам'ятні місця, пов'язані з боротьбою козацтва за волю.

У протистоянні з Річчю Посполитою Богдан Хмельницький прагнув заручитися підтримкою **Трансильванії**, **Волощини**, **Молдови**. Насамперед йшлося про Молдову, правитель якої Василь Лупул підтримував польський уряд. Ян II Казимир прагнув використати її в боротьбі проти повстанців. **1650 року** козацько-кримськотатарське військо рушило на Молдовське князівство. У **вересні 1650 року** адобуло столицю держави **Яси**. Господар Молдови Василь Лупул погодився на союз із Військом Запорозьким. Богдан Хмельницький домігся згоди на одруження свого сина і спадкоємця Тимоша з дочкою молдовського господаря Розандою, вважаючи такий шлюб запорукою стабільних міждержавних відносин. Водночас гетьман виношував план заснування власної правлячої династії. Так завершився **перший молдовський похід**.

Упродовж 1650 року дипломатія Війська Запорозького намагалася домогтися виконання польською стороною ратифікованого Зборівського договору. Йшлося, зокрема, про встановлення кордону між землями Війська Запорозького та іншою територією Речі Посполитої, присяги окремих польських можновладців угоді задля її виконання. Однак домовленостей не вдалося досягти. Ставало очевидним, що польський уряд прагнув не допустити зміцнення козацької держави. Відтак Зборівський договір не приніс тривалого миру. Вже наприкінці 1650 року Військо Запорозьке і Річ Посполита почали готуватися до відновлення воєнних дій. Було ухвалено рішення розпочати збір війська, зміцнити залоги в містах і фортецях, готувати припаси. Першою почала воєнні дії на прикордонні Річ Посполита, порушивши тим самим умови Зборівського договору. Вже наприкінці **1650 року** польський Сейм схвалив воєнний наступ на Гетьманщину. Командувачами війська було призначено звільнених з кримськотатарського полону Миколая Потоцького та Мартина Калиновського.

У лютому 1651 року коронна армія під орудою Мартина Калиновського напала на корпус полковника **Данила Нечая**, який стояв у містечку **Красне** на **Брацлавщині**. Завдяки раптовості та чисельній перевазі, полякам удалося повністю розгромити козаків, хоча коронне військо також зазнало значних втрат. У бою загинув Данило Нечай. Потім польська армія спробувала захопити місто **Вінницю**. Проте в результаті активних дій полковника **Івана Богуна** та вчасно надісланого Богданом Хмельницьким підкріплення вдалося відстояти Вінницю й вигнати загарбників за межі козацької держави. Так було зірвано спробу поляків утвердитися на Брацлавщині.

1. Коли відбувся й чим завершився перший молдовський похід?

2. Яка країна першою порушила умови Зборівського договору?

3. Хто зірвав спробу коронного війська утвердитися на Брацлавщині?

Життєтека

Іван Богун (р.н. невідомий – 1664)

«Іван Богун». Літографія Яна Мадеєвського. 1884 рік

Ім'я (повне). Іван Федорович Богун.

Народження. Місце й час його народження достеменно невідомі.

Походження. Належав до славного роду Федоровичів, що з'явився в Україні, «прибувши з Литви». Серед українського козацтва отримав прізвисько Богун: чи то від назви річки Богу (Південний Буг) чи то від назви рослини — багульник (багно).

Освіта. Точні відомості про освіту відсутні. Мав гарний почерк. Добре розумівся на зведенні фортифікаційних споруд. За припущеннями істориків, володів шістьма мовами: умів читати, писати й розмовляти.

Ключові події життя.

У 1640-х роках долучився до козацького товариства й брав участь у походах проти татар. Активний учасник Козацької революції 1648–1657 років, був кальницьким (вінницьким) полковником. Виявив здібності як військовий стратег і тактик, зокрема у боях під Вінницею, Монастирищем і Жванцем (1651–1653 роки) та під Брацлавом, Уманню, Охматовим (1654–1657 роки). Обраний наказним гетьманом під час Берестецької битви 1651 року, зумів вивести козаків з оточення й спрямувати відступ до Білої Церкви. Застерігав Хмельницького від союзу з Московським царством і в 1654 року відмовився скласти присягу на вірність московському монархові. У 1658 році підтримав гетьмана Івана Виговського в боротьбі за вихід козацької України з-під протекції Московії. Проте згодом засудив пропольську політику Виговського і в 1659 році виступив одним з організаторів повстання проти нього. Польська влада двічі його заарештовувала. В 1664 році його розстріляли біля міста Новгород-Сіверський.

1. Визначте 5 найвизначніших фактів із життєпису Івана Богуна.

2. Битва поблизу Берестечка

Картина Миколи Івасюка «Іван Богун під Берестечком». 1919 рік

1. Якими художніми засобами митець передав настрій козаків під Берестечком?

Після зимових поразок Річ Посполита до початку літа зібрала велике військо: регулярні королівські загони, шляхетське ополчення, завербованих німецьких піхотинців — ветеранів Тридцятилітньої війни, яка щойно закінчилася, та озброєних слуг на чолі з королем Яном II Казимиром. Йому протистояла армія Богдана Хмельницького, до якої входили козацькі та селянські загони та кримськотатарське військо хана Іслама III Ґерая, котре складалося з кінноти. Три великі армії були стягнуті у низовину, що лежала в межиріччі Стиру і Плашівки на околиці містечка **Берестечка** на **Волині**. З одного боку її оточували непролазні болота, а з другого — великий ліс. Тут відбулася одна з найбільших в європейській історії XVII століття битва. Місце бою більше підходило для польської кінноти. Натомість Богдан Хмельницький розраховував на узгоджені дії козацької піхоти, котра повинна була стримати сили противника, і кримськотатарської кінноти, яка мала нанести вирішальний удар.

Берестецька битва тривала з **28 червня** по **10 липня 1651 року**. Козацько-кримськотатарське військо налічувало близько 100 тисяч осіб, польське — 75–80 тисяч. Історики вважають, що це була одна з найбільших польських армій за період існування Речі Посполитої. Обидві сторони билися відчайдушно. Польський шляхтич, учасник битви, оповідав: «Усе було у вогні, не було нічого чутно, лише гук... а ручної стрільби й гармат, так що ми вже думали, що звідти живим ніхто не повернеться». На третій день бою стала відчутною деяка перевага козацько-кримськотатарського війська. Проте в найбільш вирішальний момент поранений Іслям-ІІІ Герай відвів свої загони з поля битви, що стало несподіванкою для козаків. Богдан Хмельницький з малою охороною кинувся навперейми ханові, однак був ним затриманий і відпущений лише по завершенні бою.

Тим часом козаки майже десять днів в оточенні боронилися від чисельнішого коронного війська. Після чого під орудою **Івана Богуна**, котрого старшина обрала наказним гетьманом, козаки налагодили переправу через річку Пляшівку, і під покровом ночі більшість війська змогла вийти з оточення. Вдалося врятувати також частину гармат. Героїчно билися воїни, приблизно 300 козаків, котрі прикривали відступ. Хоча Берестецька битва була для козаків невдалою, вважати її цілковитою поразкою не можна. Козаки не капітулювали, значну частину армії було врятовано завдяки рішучим діям Івана Богуна. Богдану Хмельницькому вдалося за короткий час відновити боєздатність війська. Наступ противника було зупинено неподалік міста Біла Церква.

1. Де відбувся один із найбільших боїв визвольної війни?
2. Коли відбулася Берестецька битва? Якими були сили сторін?
3. Яка роль Івана Богуна в Берестецькій битві?

Барвограй ідей

Об'єднайтеся в пари. Попрацюйте з історичною картою «Військові події 1650–1653 років». Виконайте завдання 1–7.

1. Порівняйте напрямки руху козацьких військ у 1650–1653 роках.
2. Простежте на карті рух військ Речі Посполитої і кримськотатарського війська.
3. Знайдіть на карті місця головних битв, а за матеріалом параграфа визначте, коли вони відбулися.
4. Дослідіть, яке місто було знищено, яке — розграбовано, а які — потрапили в облогу.
5. З'ясуйте, де й між ким було укладено мирні договори.
6. Віднайдіть територію та межі Війська Запорозького згідно з Білоцерківським договором.
7. Визначте, куди було перенесено Запорозьку Січ у 1652 році.
8. Користуючись легендою карти, складіть 2–3 запитання до карти та задайте їх однокласникам і однокласницям.

Військові події 1650–1653 років

Галявина творчості

Битва поблизу Берестечка стала однією з найбільших під час Козацької революції середини XVII століття. Вона суттєво вплинула на подальший хід революції, змусивши Богдана Хмельницького серйозно задуматися над пошуком нових союзників. Створіть презентацію «Берестецька битва», розкривши її причини, перебіг і наслідки. Обов'язково додайте ілюстрації та відповідну карту.

3. Білоцерківський договір: причини укладення, зміст

Новою загрозою для козацької держави стала армія польного литовського гетьмана Януша Радзивілла. Перемігши козаків на чолі з чернігівським полковником Мартином Небабою в битві біля **міста Лоєва**, литовські війська спочатку рушили на Чернігів, який не змогли взяти, а потім — на Київ. **У серпні 1651 року** вони захопили, пограбували і спалили місто. Однак, дізнавшись про наближення козацьких полків, залишили Київ.

З часом ставало очевидним, що воюючі сторони потребують відпочинку. В умовах значних руйнувань та наближення зими продовжувати воєнні дії було складно. Відтак необхідність тимчасового **перемир'я** ставала все більш актуальною. Переговорну комісію очолювали з польського боку прихильник замирення між козацькою державою та Річчю Посполитою Адам Кисіль, з козацького — генеральний військовий писар Іван Виговський. Козаки зажадали повернення умов Зборівського договору. Натомість представники Яна II Казимира висували більш жорсткі вимоги.

Результатом переговорів стало укладення **18 вересня 1651 року Білоцерківського мирного договору**. Згідно з його умовою, володіння гетьмана обмежувалося лише землями Київського воєводства. Договір підтверджував гетьманські повноваження Богдана Хмельницького, однак підпорядковував його владі коронних гетьманів. Проте в цій непростій ситуації Богдану Хмельницькому вдалося зберегти козацьку державу. Договір дав час готуватися до наступної боротьби.

1. Якими були дії литовського війська в Києві? Хто очолював військо?
2. Хто вів переговори про укладення перемир'я у Білій Церкві?
3. Коли було укладено Білоцерківський мирний договір?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що укладенню Білоцерківського мирного договору передувало масове козацьке повстання? Збройний виступ козаків відбувся 6–7 вересня 1651 року — тоді ж, коли в Білоцерківському замку тривали переговори щодо укладення перемир'я. Під час переговорів українська сторона погодилася на скорочення реєстру до 12 тисяч козаків, розрив союзу з Кримським ханством та розташування польських підрозділів на козацьких територіях. За таких обставин повстанці, яких налічувалося 10 тисяч, почали штурмувати замок і погрожували знищити польських комісарів і козацьку старшину. Прибувши до Білої Церкви, Богдан Хмельницький ранком 7 вересня придушив повстання й стратив 15 його керівників. Водночас через опір козаків гетьман відмовився визнати умови досягнутої домовленості між посольствами. 18 вересня укладено **Білоцерківський мирний договір**, але на інших умовах, а саме:

- ✓ обмеження території козацької держави Київським воєводством;
- ✓ повернення польської адміністрації до Брацлавського і Чернігівського воєводств;
- ✓ зменшення козацького реєстру із 40 до 20 тисяч;
- ✓ повернення випищиків до попереднього соціального стану.

1. Складіть історичну довідку про Білоцерківський мирний договір за критеріями: обставини укладання; рік укладання; договірні сторони; території, на які поширювалася влада гетьмана; чисельність козацького реєстру; припинення чинності договору.
2. Порівняйте умови Зборівського та Білоцерківського мирних договорів.

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
в Білій Церкві Богдан Хмельницький уклав мирний договір з Річчю Посполитою, ...		в Англії Олівер Кромвель видав Навігаційний акт для захисту економічних інтересів Англії.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/zefsLKTd або за QR-кодом.

§ 25. ПОДІЇ 1652–1653 РОКІВ. МОЛДОВСЬКІ ПОХОДИ

Розгляньте ювілейну монету, випущену Національним банком України у 2002 році, та дізнайтеся, коли відбулася битва, якій вона присвячена. Пригадайте, коли було укладено Зборівський мирний договір та яка сторона-підписант його порушила. Висловте припущення, як зображення пов'язані з темою уроку.

Монета «350-річчя битви під Батогом» (реверс), 2002 рік. Світлина

Текст Зборівського договору. Копія. Мова польська. Світлина

1. Другий молдовський похід. Битва під Батогом

Після невдалої для козаків Берестецької битви молдовський господар Василь Лупул відмовився дотримуватися укладеного з Військом Запорозьким договору. Тоді козацьке і кримськотатарське військо вирушили у **другий молдовський похід**. Щоб захистити свого нового союзника та перекрити козакам шляхи сполучення з Молдовою, польський король Ян II Казимир відправив навперейми їм військо на чолі з коронним гетьманом Мартином Калиновським.

Бій між козацько-кримськотатарським військом на чолі з Богданом Хмельницьким та польським під орудою Мартина Калиновського відбувся **23 травня 1652 року** поблизу гори **Батіг на Брацлавщині** (нині Вінницька область). Військо коронного гетьмана, яке складалося з кінноти і піхоти, стало табором між горою Батіг над річкою Південний Буг і містечком Ладижином. Оскільки швидкого нападу противника не передбачалося, табір укріпили недбало. Раптова поява козацько-кримськотатарського війська стала повною несподіванкою для поляків. Табір був оточений та атакований з усіх боків. Королівське військо зазнало нищівної поразки. Загинув і сам Мартин Калиновський, його син та інші воєначальники. Сучасники порівнювали Батозьку битву з перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римлянами під Каннами 216 року до нашої ери.

Після Батозької битви втратив чинність Білоцерківський договір, позаяк повсталі козаки, селяни і містяни знову очистили від королівських урядників Брацлавське і Чернігівське воєводства. **Територія Війська Запорозького була відновлена згідно з умовами Зборівського договору.** З-під Батога гетьман із сином Тимошем продовжили другий молдовський похід. Молдовське князівство стало союзником Війська Запорозького, а дещо згодом відбулося весілля Тимоша і Розанди.

1. Чому Богдан Хмельницький вирушив у другий молдовський похід?
2. Коли відбувся бій біля гори Батіг? З якою битвою його порівнюють?
3. Які наслідки Батозької битви?

Барвограй ідей

Попрацюйте в парах. Розгляньте портрети Розанди Лупул і Тимоша Хмельницького. Відчуйте, які емоції вони переживали під час свого знайомства й заручин після першого молдовського походу, що вони відчували під час Батозької битви та шлюбної церемонії. Створіть переписку у Viber/Telegram між Розандою і Тимошем, використовуючи знання, здобуті на уроках історії та скориставшись додатковими джерелами. Визначте у класі, чиє листування найбільш передає дух епохи та емоції.

Портрети Розанди Лупул і Тимоша Хмельницького із музею Богдана Хмельницького в Чигирині. Світлина

Відлуння минулого

Із донесення шляхтича Мартина Длужевського, учасника Батозької битви, польському королеві Яну II Казимиру:

«...2 червня коло полудня нас атакував сам Хмельницький з такими великими силами, що ми не змогли протриматися й однієї години. Нас, оточених з усіх боків, орда рубала шаблями, а козаки так захопили табір, що наше військо було буквально стерте з лиця землі».

Із Універсалу польського короля Яна II Казимира від 2 червня 1652 року про скликання сейму

«У той час, як військо наше в Україні розгромлене, у якому багато рицарів загинули, з яких одні у битві загинули, а інші — в неволю поганську (татарську) забрані; по цьому безліч хлопства та орд татарських зібрано від неприятельських сил, чим швидко і несподівано Річ Посполиту піддано небезпеці».

1. Проаналізуйте документи з рубрики «Відлуння минулого». Наведіть цитати з документів, які підтверджують нищівну поразку Речі Посполитої у Батозькій битві.

2. Третій і четвертий молдовські походи

Активна зовнішня політика гетьмана викликала занепокоєння у Волощині і Трансильванії. Шлюб Тимоша Хмельницького та Розанди Лупул тут розцінили як визначальну умову зростання впливу Молдови в регіоні. Щоб не допустити цього, правителі Волощини Матвій Басараб і Трансильванії Дердь II Ракоци сформували коаліцію, до якої приєдналася Річ Посполита. Об'єднавши свої зусилля, навесні 1653 року вони захопили місто Ясси й усунули від влади Василя Лупула, посадивши на престол свого ставленика Стефана Ґеорґіцу.

Через це в **квітні 1653 року** відбувся **третій молдовський похід**. Тиміш Хмельницький на чолі експедиційного козацького корпусу відновив владу тестя у Молдові. Намагаючись розвинути успіх, він пішов походом на Волощину за підтримки молдовського війська. Як показали наступні події, це стало помилкою гетьманича. Василь Лупул недовго правив у державі. Він вчерговe позбувся трону і був змушений знову втікати. У місті Сучава Василя Лупула і його загін, який складався з двох тисяч осіб, оточили. Водночас об'єднана армія Трансильванії і Волощини примусила відступити козацько-молдовське військо.

Іллінська церква в Суботові — родова усипальниця Хмельницьких. Реконструкція. Світлина

У серпні 1653 року розпочався трагічний **четвертий молдовський похід**. Козаки на чолі з Тимошем Хмельницьким прорвалися крізь оточення до Василя Лупула, але зняти облогу не змогли. До того ж син Богдана Хмельницького зазнав смертельного поранення від гарматного ядра і через кілька днів помер. У вересні 1653 року сучавський гарнізон припинив опір. Козакам дозволили вийти з міста і вивезти тіло Тимоша. Його поховали в родовій усипальниці Хмельницьких у Суботові. Зі смертю старшого сина втратили актуальність молдовські династичні плани Богдана Хмельницького. Історики вважають, що молдовські походи були зовнішньополітичним прорахунком гетьмана, призвели до утворення коаліції проти Війська Запорозького, дії якої призвели наприкінці 1653 року до погіршення становища козацької держави.

1. Чому проти Василя Лупула створили коаліцію? Хто до неї входив?
2. Коли відбувся третій молдовський похід? Які його наслідки?
3. Коли й за яких обставин загинув Тиміш Хмельницький?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що про синів Богдана Хмельницького написано історичний роман-дилогію? Це твір, який складається з двох самостійних частин, пов'язаних між собою єдиним задумом, спільністю сюжету і персонажів. Перша книга присвячена Тимошу Хмельницькому. У ній простежується період становлення особистості гетьманича в період Козацької революції. Друга книга дилогії оповідає про молодшого сина, Юрія Хмельницького, і має назву «Юрась Хмельниченко». В цій частині дилогії розповідається про складний період історії України після смерті Богдана Хмельницького — добу Руїни.

1. Висловте обґрунтовану думку. Чи є історичні романи додатковим джерелом для вивчення минувшини?
2. Які історичні твори ви прочитали? Чим вони вам запам'яталися?
3. Кого / що ви зобразили б на обкладинках дилогії Олексія Пахучого, присвяченій синам Богдана Хмельницького?

3. Жванецька облога

Після поразки під Батогом польський уряд почав збирати нову армію. До неї входили загони найманців, молдован, угорців і трансильванців. Очолював майже 40-тисячне військо король Ян II Казимир, котрий з військом прибув на Поділля і спорудив поблизу Жванецького замку між річками Дністер і її притокою Жванчиком оборонний табір, укріплений ровами і валами. Через Дністер збудували міст, щоб утримувати продовольство і фураж із Молдови. Об'єднане козацько-кримськотатарське військо, очолюване Богданом Хмельницьким та Іслам III Ґераєм, блокувало табір, розгромивши підкріплення, що туди поспішали. Почалася затяжна облога, яка тривала з **жовтня по грудень 1653 року**. Обидві армії однаково потерпали від холоду і дощу. Невдовзі у таборі відчули нестачу продовольства і фуражу. З королівського війська почали тікати найманці. Богдан Хмельницький був упевнений, що за таких обставин Ян II Казимир буде змушений капітулювати.

Тим часом Речі Посполитій вдалося замиритися з кримським ханом. Король послав до Іслам III Ґерая таємне посольство. В **грудні 1653 року** він уклав з королем усну **Кам'янецьку угоду**. Згідно з її умовами, крім щедрих дарунків, Іслам III Ґерай отримав від Яна II Казимира зобов'язання сплачувати ханові щорічну даннину (упоминки) і дозвіл вибирати ясир на території Речі Посполитої аж до річки Вісли. Кримські татари почали вимагати від гетьмана припинення воєнних дій, а від короля — виконання умов Зборівського договору.

На початку грудня 1653 року тривали лише незначні сутички між козаками і королівським військом у західних районах Поділля й на Волині. Богдан Хмельницький змушений був зняти Жванецьку облогу, заявивши при цьому, що Кам'янецька угода польського короля та кримського хана його ні до чого не зобов'язує. Стосунки з

Річчю Посполитою були припинені. Зважаючи на такі зовнішньополітичні події, гетьман **вирішив шукати нових союзників.**

1. Коли тривала облога Жванецького замку?
2. Хто уклав Кам'янецьку угоду? Про що домовилися сторони?
3. Що спонукало Богдана Хмельницького до пошуку нових союзників наприкінці 1653 року?

Відлуння минулого

Про Жванецьку облогу
(із Літопису Григорія Грабянки)

«...Король ... став біля Жванця. ...Ось тоді Хмельницький разом з ханом і підійшли до (коронного) війська і так обклали його, що (коронні воїни) не могли з табору й голову витнути. Почався голод ... (з п'ятнадцяти тисяч піших залишилося тільки чотири), чимало кінних та піших від меча загинуло. ... Король ... почав хана просити і згоду обіцяти. Проте хан, як поки йому не заплатять за труди і поки Зборівських статей козаків клятвою король не підтвердить, не хотів меч у піхви вкладати. Тоді поляки здалися на ласку переможців і з усім погодилися, а самі заледве з вошами повернулися у Польщу».

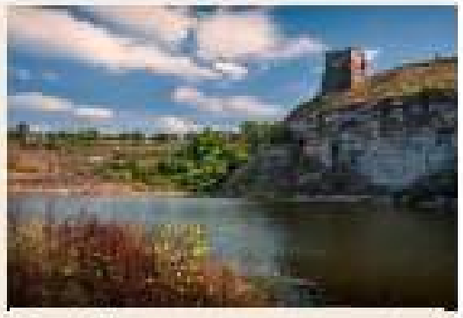

Вежа Жванецького замку та річка Жванчик. Світлина

1. Дізнайтеся, у якій області знаходиться Жванецький замок та прокладіть до нього маршрут на google-карті.

1. Чому, на вашу думку, польський король почав переговори з кримським ханом, а не гетьманом?
2. Які наслідки облоги Жванецького замку для її учасників?

Галявина творчості

Кліо переконана, що вміння ставити запитання — це справжнє мистецтво, що допомагає знаходити важливі деталі і глибше розуміти історичні події. Попрацюйте в п'ятірках. Складіть по 5 запитань до кожного з пунктів параграфа. Задайте їх учасникам та учасницям інших груп. Обговоріть результати своєї роботи у класі.

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
у Суботові поховали Тимоша Хмельницького після загибелі в четвертому молдовському поході, ...		**в Англії** Олівера Кромвеля проголосили лордом-протектором.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/ejAeu2Q або за QR-кодом.

§ 26. УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА — ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ

Розгляньте хмаринку слів. З'ясуйте, які назви мала Українська козацька держава, на які адміністративно-територіальні одиниці поділялася, яке місто було її столицею, хто управляє цією державою. Дайте назву хмаринці. У кінці уроку вкажіть, якими словами ви б доповнили хмаринку.

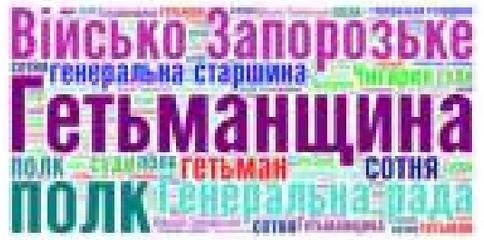

1. Ідеї автономії та незалежності

Перемоги козацького війська над Річчю Посполитою поставили на порядок денний питання про політичний статус звільнених територій. Спочатку серед козацтва поширеною була **ідея автономії** — тобто широкого внутрішнього самоврядування в межах Речі Посполитої. Козаки вимагали поновлення давніх прав і вольностей та виведення з козацьких земель польських урядників і війська. Така ідея мала підґрунтя, бо повстанці вважали себе підданим польського короля.

Восени 1648 року серед козацького загалу виник **проєкт перетворення Речі Посполитої на триєдину польсько-литовсько-українську державу.** До її української частини мали увійти території Київського, Чернігівського, Брацлавського, Подільського і Волинського воєводств зі статусом **автономії**. Втілення цього задуму козаки пов'язували з обранням нового польського короля після смерті Володислава IV. Вони навіть сподівалися на обрання королем православного правителя. Однак, коли стало зрозуміло, що цей задум не буде реалізований, підтримали кандидатуру Яна II Казимира.

Проте в результаті переможних битв козаків з Річчю Посполитою в 1648–1649 роках автономістські проєкти були відкинуті. В цей час серед української еліти і козаків з'явилась ідея незалежності, яка передбачала створення **козацької держави.** В період гетьманування Богдана Хмельницького вона мала такі ознаки: територію, політичну владу, політико-адміністративний устрій, право, суд і судочинство, соціальну структуру населення, фінансову систему та податки, власне військо; проводила активну зовнішню політику. Розглянемо детальніше, як власне була організована козацька держава.

1. Що передбачала ідея політичної автономії, поширена серед козацтва?
2. Які території мали увійти до української частини за проєктом перетворення Речі Посполитої на триєдину державу?
3. Що сприяло еволюції поглядів української еліти від ідеї автономії до незалежності?

Відлуння минулого

Із виступу гетьмана Богдана Хмельницького перед польськими послами в Переяславі, лютий 1649 року

«... Я вже доказав, про що ніколи не мислив, докажу й далі, що задумав: виб'ю з лядської неволі народ весь руський. А що до цього за шкоду і кривду свою воював, тепер воювати буду за віру православну нашу... Тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич».

1. Які цілі Козацької революції визначив Богдан Хмельницький у промові перед польською делегацією?
2. Пригадайте, які території контролювали козаки на початку 1649 року.
3. Поміркуйте, чому цей виступ гетьмана історик Михайло Грушевський назвав «програмою української державності».

2. Становлення державного устрою Війська Запорозького

Українська козацька держава називалася **Військо Запорозьке.** Її територія — це землі колишніх **Київського, Чернігівського** та **Брацлавського воєводств.** Столиця — місто **Чигирин.** Згідно з новим адміністративно-територіальним устроєм, землі держави поділялися на 16 полків: на Правобережжі — 9, на Лівобережжі — 7. Центром полку було одне зі значних міст полкової канцелярії. До полку входило 10–20, а то й більше сотень. Центрами сотень ставали міста, містечка й великі села. Окремою адміністративною одиницею була **Запорозька Січ,** наділена правом автономії. В Києві розташовувалася резиденція митрополитів, котрим підпорядковувалися православні єпархії всієї Речі Посполитої. В історичній літературі козацьку державу називали **Гетьманщиною.**

Військо Запорозьке було **республікою,** якою керували виборні посадовці чи органи влади. Вищий представницький орган — **Генеральна військова рада.** В її роботі могли брати участь усі козаки, а також представники інших соціальних верств: шляхти, містян, духовенства. Але з часом ради майже перестали скликати, бо велике зібрання людей зазвичай проходило бурхливо і важко було дійти згоди. Важливі питання вирішували на **старшинській раді,** до якої входили гетьман, генеральна старшина, полковники, представники міст та духовенства. Її очолював гетьман як глава держави. Він також був найвищим суддею, головнокомандувачем військ і головним господарником. У **полках** були свої ради, а полковник мав повноваження, схожі до гетьманських, але в межах полку. Його обирали голосуванням, або ж призначав гетьман, коли козаки не мали суттєвих заперечень проти цієї кандидатури. Те ж саме стосувалося сотні й сотників.

Створювалася нова **судова система.** Вона ґрунтувалася на козацьких звичаях і обрядах. Козацькі суди складалися з генерального суду, полкових і сотенних судів. Їхнє судочинство поширювалося не лише на козаків, але й на селян і містян. Водночас у містах діяло магдебурзьке право, судові справи розглядали колегії лавників, у селах — війти. Подекуди зберігався копний суд — суд сільської громади. Важливу роль у підтриманні порядку відігравало **військо.**

1. Які території входили до Української козацької держави?
2. Яка форма правління була встановлена у Війську Запорозькому? Наведіть факти на підтвердження своєї думки.
3. На чому ґрунтувалася судова система Гетьманщини?

Барвограй ідей

Попрацюйте в парах. За власним вибором чи за вказівкою вчителя / вчительки складіть розповідь за схемою «Армія Війська Запорозького», або за схемою «Судочинство Війська Запорозького».

3. Соціально-економічні перетворення

Під час козацької революції відбулися зміни в соціально-економічному житті суспільства. В результаті воєнних успіхів козаків і селянських повстань магнати, католицька шляхта, духівництво залишили землі Війська Запорозького. **Були ліквідовані фільварки, кріпацтво, панщина** й майже весь комплекс існуючих до 1648 року **повинностей** і **поборів.** Великі простори земель перейшли у користування козаків, містян, селян. Формувалася також державна власність. Гетьман видавав універсали на захист маєтностей православної церкви, в якій козаки вбачали духовну опору суспільства. Водночас проводилася політика, спрямована на охорону майна і приватної власності. Богдан Хмельницький намагався запобігти руйнації міст і

Універсал Богдана Хмельницького від 30 травня 1652 року. Світлина

Універсал *— розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру українських гетьманів (іноді представників генеральної старшини) у XVII–XVIII століттях.*

містечок як осередків ремесел, промислів і торгівлі, а відтак суворо заборонял «свавілля чинити, міста палити й руйнувати».

Основними заняттями населення й надалі були **хліборобство, тваринництво** і **ремесло**. Вирощували жито, пшеницю, ячмінь, хміль, розводили коней, свиней, волів. Ремісники виготовляли шаблі та іншу зброю, сільськогосподарський реманент, вози, одяг, зводили будівлі. Налагодили виробництво поташу (соди), селітри, відмінного пороху. Важливу роль у господарстві відігравала **внутрішня** і **зовнішня торгівля**. Звичним явищем стали ярмарки. Частими гостями на них були молдовські, волоські й угорські купці. Кримські татари продавали коней, худобу, овець, а купували хліб та інші продукти. Торгівлю вели османи, вірмени, а найбільше греки. В грошовому обігу ходили польські, московські, османські й австрійські золоті та срібні монети.

Забезпечення потреб війська, дипломатичні переговори і спорядження посольств, утримання державних урядників та ведення воєнних дій вимагали чималих коштів. **Основні джерела прибутків** козацької держави були такими: плата за оренду державної землі, за промисли в державних водоймах, лісах; збори з торгів і ярмарків; ввізне і вивізне прикордонне мито; загальні податки, які платили не з окремої людини, а з двору. Розпоряджався фінансами **гетьман**, але за їхнє надходження і впорядкування відповідав **генеральний підскарбій**. Отже, в горнилі козацької революції було витворено Українську державу — Військо Запорозьке.

1. Яке головне соціальне досягнення козацької революції?
2. Назвіть основні господарські заняття населення.
3. Що формувало бюджет козацької держави?

Барвограй ідей

Дядько Кліо — археолог. Інколи він бере племінницю, яка цікавиться історією, на розкопки. Після останніх археологічних розкопок Кліо повернулася додому особливо піднесеною, адже на її очах було знайдено скарб із золотими і срібними монетами середини XVII століття. Допоможіть Кліо з'ясувати, в яких країнах було викарбувано монети і яким чином вони потрапили на терени України. Пригадайте, що таке аверс і реверс монети. Назвіть, кого / що зображено на аверсі і реверсі золотого дуката і срібного талера.

Золотий дукат із портретом Фердинанда III. 1648 рік. Світлина

Срібний талер із портретом Яна II Казимира. 1649 рік. Світлина

Галявина творчості

Об'єднайтеся у малі групи. Разом із Кліо розгляньте схему «Ознаки держави». Чи всі ознаки державності були притаманні Гетьманщині? На основі запропонованої схеми створіть карту пам'яті «Ознаки держави — Війська Запорозького».

У той час, коли... на теренах України	*Тоді... у світі*
у Переяславі Богдан Хмельницький проголосив «програму української державності», ...	у Лондоні (Англія) було страчено короля Карла I Стюарта, звинуваченого у зраді «громад Англії».

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/Aeil6l.ogb або за QR-кодом.

§ 27. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО. У ПОШУКАХ СОЮЗНИКІВ

Пригадайте, які обставини спонукали Богдана Хмельницького шукати нових союзників. Розгляньте ілюстрації. Дізнайтеся, герби яких країн зображено ліворуч і праворуч від гетьмана. Назвіть плюси і мінуси союзу з країнами, герби яких зображені на ілюстраціях. Висловте припущення, на союзі з якою країною зупинився Богдан Хмельницький.

1. Напрямки зовнішньої політики

Однією з важливих функцій держави є зовнішня політика. На її формування у ранньомодерну добу впливало кілька чинників: **віроісповідання**, прагнення правителів **збільшити територію** своєї країни, **династичні інтереси**, тобто родинні стосунки між володарями різних країн. Наприклад, у 1652 році укладено шлюб між старшим сином гетьмана Богдана Хмельницького Тимошем та донькою молдовського господаря Василя Лупула Розандою. Тим самим гетьман прагнув легітимізувати владу в очах інших правителів Європи.

Станом на 1649 рік непримиренним **ворогом** козаків залишалася **Річ Посполита**. Гетьман і його оточення розуміли значення зовнішньої підтримки в збереженні держави. Відтак, поряд із воєнними битвами, провадили активну дипломатичну діяльність у пошуку союзників, а також для нейтралізації ворога. Насамперед потрібно було вирішити такі завдання: не допустити створення антикозацького союзу Речі Посполитої з іншими державами і забезпечити прихильне ставлення до Війська Запорозького сусідніх країн.

Богдан Хмельницький розумів, що на той час сильна козацька держава була невигідною для жодного її сусіда. Кожен з них відстоював власні інтереси, і принагідно готовий був зміцнити своє становище, зокрема, і використовуючи ту ситуацію, в якій опинилося Військо Запорозьке. Гетьман намагався використати протиріччя сусідніх країн для зміцнення козацької держави. Ведучи перемовини з ними, він був ладен визнати васальну залежність, аби розбудувати козацьку державу.

Зовнішню політику Богдана Хмельницького прийнято називати **полівасалітетом** — одночасною підтримкою дружніх стосунків із різними країнами за рахунок визнання їхньої формальної зверхності.

1. Що впливало на зовнішню політику в ранньомодерну добу?
2. З якою метою гетьман провадив активні дипломатичні дії?
3. Поясніть значення поняття «полівасалітет».

Відлуння минулого

Про зовнішню політику Війська Запорозького
(з твору П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі»)

«Хмельницький майже рік дотримувався пунктів Зборівського миру і вдавав, наче в нього добрі наміри; проте, оскільки він побоювався, що поляки, яких він при поганих для них обставинах примусив був признати надзвичайні умови для козаків, пожалкують про це і почнуть шукати способу уникнути здійснення цих умов, то він прийшов до переконання, що найкраще зробить, коли за допомогою могутніх союзів забезпечить надані йому переваги. З цією думкою він намагався зблизитися з Портою і з великим князем Московії; але насамперед з Портою, бо сподівався, що коли вона йому сприятиме, то він буде грізним для всіх; він старався зблизитися також з господарем чи князем Молдови, але іншим способом — за допомогою хитрощів та сили».

1. Підтримкою яких держав прагнув заручитися Богдан Хмельницький?
2. Чому гетьман надавав перевагу союзу з Османською імперією?
3. Використовуючи інтернет-джерела, поцікавтеся, яку позицію щодо Війська Запорозького займали Франція, Швеція, Бранденбург-Пруссія.

2. У пошуку союзників

Від початку козацької революції відчутну військову підтримку козакам надавав лише кримський хан Іслам III Ґерай. Його допомога була важливою у воєнних операціях 1648 року. Проте події під **Зборовом**, **Берестечком** та **Жванцем** засвідчили непередбачуваність **кримського хана**. Політика «рівноваги сил», яку він проводив, передбачала послаблення Речі Посполитої і, водночас, недопущення зміцнення Війська Запорозького. Він вважав, що обидві держави можуть загрожувати Кримському ханству. До того ж Іслям III Ґерай використовував участь у війні як спосіб збагачення, грабуючи населення, беручи ясир. Природно такі дії викликали незадоволення козаків, селян і містян.

Кам'янецька угода між Кримським ханством та Річчю Посполитою змусили Богдана Хмельницького вдатися до пошуків нових союзників. Найбільш перспективним напрямком дипломатичних зусиль гетьмана були **Османська імперія** і **Московське царство**. Вважалося, що їхні правителі допоможуть козацькій державі врівноважити військову могутність Речі Посполитої та узаконити на міжнародній арені гетьманську владу. Початково пріоритетним був османський напрямок. 1651 року Богдан Хмельницький погоджувався на васальну залежність

від Османської імперії. Однак його непокоїла майбутня військова співпраця. Османська імперія пріоритетним напрямком зовнішньої політики вважала боротьбу зі своїм торговельним суперником — Венеційською республікою, проти якої вела виснажливу війну. Тому допомогу Війську Запорозькому мав би надавати султанів васал — кримський хан. А цього гетьманові було недостатньо.

Стосунки з придунайськими князівствами **Волощиною, Молдовою, Трансильванією (Семигородом)** змінювалися залежно від того, хто ставав їхнім володарем, або від кого вони відчували більшу загрозу чи підтримку. Водночас, формуючи політику щодо Війська Запорозького, кожна з цих країн прагнула зреалізувати свій зовнішньополітичний інтерес.

1. Які факти доводять, що кримський хан був непадійним союзником?
2. Що змусило Богдана Хмельницького шукати нових союзників?
3. Хто були ситуативними союзниками Війська Запорозького?

Барвограй ідей

Об'єднайтеся в пари. Попрацюйте з картою «Європа середини XVII століття». Виконайте завдання 1–4.

1. Знайдіть непримиренного ворога козацтва у середині XVII століття.
2. Вкажіть першого союзника козаків від початку революції.
3. Віднайдіть країни, з якими відносини Гетьманщини були перемінними.
4. Знайдіть на карті країну, яка в результаті революції XVI століття стала незалежною державою.

Європа середини XVII століття

3. Українсько-московський договір 1654 року

1654 року сформувався союз Війська Запорозького з Московським царством. Рішення про його укладення прийняли на **Переяславській раді 8 січня 1654 року**. Тут гетьман і частина старшини склали присягу цареві Олексію Михайловичу (Романову). А очільник московського посольства до Гетьманщини боярин Василь Бутурлін запевнив їх у тому, що цар неодмінно підтвердить усі права й вольності Війська Запорозького, хоча відмовився присягнути козакам. Своє рішення мотивував відсутністю повноважень на таку присягу.

Проте серед старшини і простих козаків не було єдності щодо доцільності такого союзу. Відмовилися підтримати Переяславську угоду й присягнути царю полковники **Іван Богун, Григорій Гуляницький, Іван Сірко, Петро Дорошенко, Михайло Ханенко,** Брацлавський, Кропивнянський, Полтавський, Уманський полки, деякі міста, зокрема Чорнобиль, а також українське духівництво на чолі з митрополитом **Сильвестром Косовим**, котрий засудив рішення Переяславської ради і не підпорядкував Київську митрополію московському патріархові. Не присягла Запорозька Січ. Втім, і за нових обставин гетьман не переривав відносин із султаном, а від весни 1655 року налагоджував співпрацю зі Швецією та її союзниками.

У березні 1654 року з Чигирина до Москви для переговорів із царським урядом прибуло посольство, очолюване генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним і переяславським полковником Павлом Тетерею. Рішення Переяславської ради оформлено письмовими договорами між містянами та царським урядом, а також між козаками та царським урядом, які увійшли в історію під назвою **Березневі статті**. Військо Запорозьке визнавало зверхність московського царя, але за умов спільної боротьби проти ворогів та збереження козацьких прав і вольностей. Отже між Військом Запорозьким і Московським царством був укладений тимчасовий мілітарний союз.

1. Коли відбулася Переяславська рада? Який її історичний наслідок?
2. Хто не підтримав рішення Переяславської ради і відмовився присягати московському цареві?
3. З якою метою в березні 1654 року до Москви прибуло козацьке посольство?

Відлуння минулого

Зі спогадів очевидця подій Семена Павші

«Уманський і Брацлавський полки не хотіли ... їхати задля цієї присяги до Переяслава. ... Переяславських містян гнали до присяги, якій вони дуже опиралися. Місцевий війт захворів. Коли його, хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці, він мусив виконати присягу, але з розпачу помер на третій день після цієї присяги...».

1. Проаналізуйте, про яку історичну подію йдеться у спогадах очевидця подій Семена Павші.
2. Назвіть причини та наслідки цієї події.
3. Висловте припущення, як дізнач, зображений на поштовій марці, пов'язаний з історичною подією, описаною у рубриці.

Острів цікавинок

Чи знєте ви, що Березневі статті юридично зафіксували акт відокремлення й незалежності Війська Запорозького від Речі Посполитої, засвідчили визнання України як окремої держави Московським царством? Проте з часом царський уряд став на шлях порушення умов Березневих статей, намагаючись обмежити внутрішній суверенітет Української козацької держави.

Основні умови Березневих статтей:

- ✓ виборність гетьмана і старшини на козацькій раді;
- ✓ збереження форми урядування, устрою, судочинства Війська Запорозького в межах Київщини, Брацлавщини, Чернігівщини;
- ✓ збір податків українським скарбом;
- ✓ встановлення чисельності козацького війська у 60 тисяч осіб;
- ✓ розташування в Києві російського воєводи з кількатисячним військом для надання допомоги в боротьбі із зовнішніми ворогами;
- ✓ перерахування частини зібраних податків до царської казни;
- ✓ заборона гетьману самостійних зносин із Османською імперією та Річчю Посполитою;
- ✓ інформування царського уряду про зміст переговорів з іншими державами.

1. Розмежуйте пункти угоди на дві групи: ті, що вигідні, й ті, що не вигідні українській стороні.
2. Складіть історичну довідку про Березневі статті за критеріями: обставини укладання; рік укладання; договірні сторони; основні положення.

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
у Переяславі відбулася козацька рада, де Богдан Хмельницький і частина старшини склали присягу московському цареві ...		у Реймсі (Франція) коронувався Людовік XIV, який правив країною наступні 72 роки

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/NejAeYiV або за QR-кодом.

§ 28. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ 1654–1657 РОКІВ

Разом із Кліо розгляньте хмаринку слів. Одним кольором у ній позначені країни, з якими козакам довелося воювати. Іншим кольором — країни, з якими склалися союзницькі відносини. Якщо змішати два попередні кольори, то ви дізнаєтеся, якою барвою позначено країну, що спочатку підтримувала Військо Запорозьке, а згодом — перейшла на бік його ворога. Назвіть ворогів, союзників та країну, яка спочатку була союзником, а згодом стала ворогом Гетьманщини.

1. Воєнна кампанія 1654–1655 років

У 1654–1655 роках з новою силою розгорнулося воєнне протистояння, тепер вже між **Військом Запорозьким** і **Московським царством** — з одного боку та **Річчю Посполитою** і **Кримським ханством** — з іншого. Навесні **1654** року почалася московсько-польська війна. Головні сили московського війська і 20-тисячний козацький полк під командуванням наказного гетьмана Івана Золотаренка рушили на Білорусь, де передбачався стратегічний удар уздовж смоленського прикордоння. До осені цього року були взяті міста Полоцьк, Вітебськ, а згодом — Вільно і Гродно. На частині білоруської території запровадили козацький устрій, хоча це спричинило гостру суперечку із царським урядом. Під контроль козаків перейшли також землі **Східної Волині** та **Західного Поділля**.

Восени 1654 року польське і кримськотатарське військо розпочало похід на **Брацлавщину** і **Західне Поділля**. Щоб не потрапити до рук ворогів, населення чинило відчайдушний опір. Так, жителі міста Буша, що на Поділлі (нині — село Вінницької області), тримали облогу польських військ Стефана Чернецького і майже

Скульптура. Різьба по дереву. Автор Володимир Лупійчук. Світлина

1. На основі тексту пункту параграфа з'ясуйте, якій події присвячена скульптура.
2. Дайте назву скульптурі.

всі загинули. Коли ж загарбники вдерлися в замок, жінка місцевого сотника Олена Зависна підпалила пороховий льох, підірвавши себе разом з ворогами. Встояло місто Умань, яке Іван Богун перетворив на неприступну фортецю. Внаслідок воєнних дій Брацлавщина зазнала великих руйнувань: міста і села були майже порожні.

У січні 1655 року біля невеликої **фортеці Охматів** (нині село в Черкаській області) відбувся бій, у якому з обох сторін загинуло багато воїнів, а частина замерзла, бо стояли лютi морози. Пізніше козаки назвуть це місце Дрижиполем. І хоча битву не виграла жодна зі сторін, наступ коронної армії був зупинений. Протягом весни 1655 року козацькі полки Івана Богуна звільнили **Брацлавщину** і **Західне Поділля**. У вересні того ж року коронне військо зазнало поразки в битві біля **Городка** (нині місто у Львівській області), після чого козаки оточили **Львів**, але після сплати містянами контрибуції, облогу зняли. Наприкінці 1655 року було домовлено про невтручання Кримського ханства у війну Війська Запорозького і Московського царства з Річчю Посполитою.

1. *Які території потрапили під контроль Війська Запорозького навесні—влітку 1654 року?*
2. *Наведіть приклади героїчної оборони українських міст.*
3. *Які результати воєнних дій 1655 року?*

Відлуння минулого

Про битву під Охматовим (із літопису Григорія Грабянки)

«Точилася у той день велика битва аж поки ніч морозом все укрила і дозволила воїнам перепочити ... втрапило тоді козацьке військо у велику скруту, оскільки ні води, ні дров, ні коням паші не було, а був тільки лютий мороз та сила снігу... А на ранок тільки-тільки засіріло, розпочали ляхи (поляки) й татари битися з козаками, точилася запекла битва цілий день і падали з обох сторін від меча та вогню, немов трава, воїни без піку, і вже знемагали обидві сторони, і не були спроможні битися, як знову зайшла ніч».

1. *В яких погодніх умовах відбувалася битва під Охматовим?*
2. *Доберіть із джерела факти, що битва мала запеклий характер.*

Барвограй ідей

Об'єднайтеся в четвірки. Попрацюйте з картою «Воєнні дії 1654–1656 років». Виконайте завдання 1–6.

1. *Покажіть межі території Війська Запорозького та його столицю в 1654 році.*
2. *Знайдіть місто, де проголосили союз із Московським царством.*
3. *Віднайдіть території, підкорені в результаті спільного походу московських військ та козацького корпусу під проводом Івана Золотаренка.*
4. *Знайдіть місця головних битв та назвіть, коли вони відбулися.*
5. *Вкажіть місто, мешканці якого героїчно оборонялися від поляків і загинули смертю хоробрих.*
6. *Відшукайте місто, оборону якого керував Іван Богун. Що стало результатом успішної оборони?*

Воєнні дії 1654–1656 років

2. Віленське перемир'я

Результати воєнно-політичних подій 1655 року були для Війська Запорозького загалом успішними. Натомість Річ Посполита опинилася в складному становищі через вторгнення армії шведського короля Карла-Густава X. Після Тридцятилітньої війни, яка завершилася 1648 року, Швеція значно збільшила свою територію, встановивши контроль над Балтикою. Проте Карл-Густав X прагнув остаточно утвердитися на **балтійському узбережжі Східної Пруссії та Ліфляндії (сучасна Латвія)**, частиною якого володіла Річ Посполита. Тим самим він намагався усунути конкурентів — Річ Посполиту і Московське царство — з цього регіону. У Швеції набули поширення ідеї про перетворення Балтійського моря у велике «шведське озеро».

Воєнні дії розпочалися в 1656 році. Шведам вдалося захопити значні території Речі Посполитої разом із її столицею — Варшавою. Країна стояла на краю загибелі. В історію держави ці події увійшли як «шведський потоп». Царський уряд, занепокоєний успіхами Швеції, змінив орієнтири зовнішньої політики. Він побоювався зміцнення позицій Швеції, яка конкурувала з Московським царством у балтійському регіоні. **В місті Вільно розпочалися переговори між Річчю Посполитою та Московським царством.** До Вільна прибули також повноважні представники козацької держави. За наказом Богдана Хмельницького вони повинні були добиватися встановлення західного кордону Війська Запорозького згідно з «межею давніх руських князівств». Однак на переговори їх не допустили.

У жовтні 1656 року представники Московського царства і Речі Посполитої підписали **Віленське перемир'я.** Згідно з його умовами, обидві держави мали припинити війну між собою і розпочати спільні воєнні дії проти Швеції. Водночас Річ Посполита дала згоду на вступ на польський престол після смерті Яна II Казимира московського царя Олексія Михайловича за умови дотримання ним прав католиків Речі Посполитої. До того ж цар мав правити не особисто, а через намісника. Українське питання мала вирішити спеціально створена комісія. Віленське перемир'я було укладено без згоди Війська Запорозького, що викликало невдоволення козацької старшини. Уряд Богдана Хмельницького не визнав умов перемир'я.

1. Що ускладнило становище Речі Посполитої в 1655 році?
2. Що змусило Річ Посполиту вести переговори з Московським царством? Чи були присутні у Вільно представники козацької держави?
3. Хто й коли уклав Віленське перемир'я? Чому його вважають зрадою інтересів Війська Запорозького?

3. Українсько-шведсько-трансильванський союз

Віленське перемир'я спонукало Богдана Хмельницького шукати нових союзників, позаяк Московське царство припинило боротьбу проти поляків. Дбаючи про інтереси своєї держави, того ж року Богдан Хмельницький уклав договір із трансильванським **князем Дердем II Ракоци** про спільні воєнні дії проти Речі Посполитої. Велися переговори про союз зі Швецією, проте певних домовленостей не вдалося досягнути. Каменем спотикання стали західноукраїнські землі, на які претендував союзник Швеції — трансильванський правитель.

Упродовж **грудня 1656 – липня 1657 років** тривала шведсько-трансильванська військова кампанія проти Речі Посполитої, в якій взяли участь козаки на чолі з наказним гетьманом **Антоном Ждановичем.** Спільними зусиллями союзники здобули Перемишль, Берестя, Краків, Варшаву та інші міста Речі Посполитої. Однак через неузгодженість дій, суперечності в коаліції закріпити успіх не вдалося. Наприкінці весні 1657 року з війни проти Речі Посполитої вийшла Швеція, вслід за нею — Трансильванія. Козаки змушені були повернутися в Україну.

У середині 1650-х років Гетьманщина переживала складний період. Після Віленського перемир'я, яке порушило Переяславську угоду, гетьманові дедалі важче було керувати державою. До складної ситуації додалася хвороба гетьмана. Перед смертю, на козацькій раді в Чигирині він заповів гетьманську булаву своєму молодшому синові 16-річному Юрію. Помер Богдан Хмельницький 27 липня 1657 року. Похований у збудованій ним Свято-Іллінській церкві в Суботові. Своїм спадкоємцям гетьман залишив **Українську козацьку державу — Військо Запорозьке**, яка охоплювала терени колишніх Чернігівського, Брацлавського та Київського воєводств і території в Південній Білорусі, східній частині Волині та східній частині Західного Поділля.

1. З яким правителем Богдан Хмельницький уклав договір про спільні воєнні дії проти Речі Посполитої?
2. Яка військова кампанія тривала упродовж грудня 1656 – липня 1657 років?
3. Коли помер Богдан Хмельницький? Який спадок залишив гетьман своїм нащадкам?

Відлуння минулого

Відповідь гетьмана Богдана Хмельницького на вимогу московських послів про розірвання союзу козаків зі Шведським королівством. 19 (29) червня 1657 року

«...Я від шведського короля ніколи не відстану! Бо у нас союз (дружба) і приязнь, і згода давня: тому більше шести літ, ще як ми не були в підданстві під царською високою рукою. І шведи люди правдиві, всякий союз і приязнь — на що слово дали — додержують. А царська величність зо мною і всім військом немилосердно вчинив, помирившись з поляками... хотів був нас віддати в руки полякам. Тепер же до нас дійшла чутка, що царська величність післав з Вільна на поміч Ляхам, против нас і шведського короля та Ракоция 20 тисяч війська».

1. Назвіть аргументи, які наводив Богдан Хмельницький на користь союзу Війська Запорозького і Швеції і Трансильванії.

У той час, коли...	***Тоді...***
на теренах України	***у світі***
Брацлавщину і Західне Поділля від польських військ звільнили козацькі полки під проводом Івана Богуна. ...	у Швеції готувалися до блискавичної окупації Речі Посполитої і Пруссії, що увійшла в історію як «шведський потоп».

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/AefsZkmz або за QR-кодом.

§ 29. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ — АДАМ КИСІЛЬ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Практична робота № 3

Мета. На основі доступних джерел порівняти особистісні якості, політичні позиції, військово-політичну і дипломатичну діяльність Богдана Хмельницького та Адама Киселя.

Завдання 1. Пригадайте, хто такий Богдан Хмельницький, використовуючи інформацію, вміщену в § 22. Опрацюйте біографічну довідку про Адама Киселя. Поміркуйте, чому ці дві історичні постаті змогли зустрітися під час козацької революції. Використовуючи історичну літературу та інтернет-ресурси, ознайомтеся з походженням роду Хмельницьких і Киселів.

Детальніше про...

життєвий шлях Адама Киселя

Адам Кисіль (1600 – 1653 роки) походив із волинської шляхти. Освіту здобув у престижній Замойській академії. Володів кількома мовами. Добре знав історію. З 1648 року — брацлавський воєвода, з 1649 року — київський. Від 1641 року — православний сенатор Речі Посполитої. Дипломат, прихильник компромісу між козаками і Річчю Посполитою. Проте завжди залишався захисником козаків перед королем і сеймом Речі Посполитої. Сподвижник Петра Могили, заснував три монастирі, підтримував братства, фінансував школи й заохочував здібних студентів. Заповів частину власних маєтків Київському братському монастирю зі школою. Помер у 1653 році. Похований в Успенському монастирі села Низкиничі (нині Волинська область).

Скульптурне погруддя Адама Киселя в Успенському монастирі села Низкиничі. Середина XVII століття

Завдання 2. Опрацюйте уривки зі спогадів венеційського посла 1650 року в Чигирині Альберто Віміни та сирійського мандрівника, архідиякона Павла Алеппського. На які особистісні якості Богдана Хмельницького вони звернули увагу? Що вам найбільше імпонує в поведінці гетьмана?

Зі спогадів Альберто Віміни про Богдана Хмельницького

«Зросту швидше високого, ніж середнього, міцної будови, володіє розсудливим розумом. Його манери люб'язні й відверті. Це викликає любов у воїнів, так само як суворість покарань підтримує серед них дисципліну».

Зі спогадів Павла Алеппського про Богдана Хмельницького

«Цей Хміль — муж поважного віку... щирий, спокійний, мовчазний, не цурається людей, справами займається особисто... поміркований у їжі, питві та одязі».

Завдання 3. Опрацюйте уривки з листа львівського архієпископа римо-католицької церкви Миколая Красновського та «Щоденника» князя Альбрехта Радзивілла. Порівняйте, як оцінили військово-політичну діяльність православного шляхтича Адама Киселя його сучасники. Вкажіть, чиї інтереси він відстоював.

Уривок із листа львівського архієпископа римо-католицької церкви Миколая Красновського про позицію Адама Киселя у війні між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою

«Кисіль виправдує злі діла козацькі і в той спосіб умови з ними заключає, а нас, яко Рус, обвинувачує».

Уривок зі «Щоденника» Альбрехта Радзивілла про погляди Адама Киселя

«...до кінця життя він залишився прихильником компромісу, а тоді на компроміс король йти не збирався, а шляхта як така мала кволий голос».

Завдання 4. Опрацюйте уривок із листа французького військового і дипломата П'єра Шевальє послу французького короля в Речі Посполитій графу де Брежі. Пригадайте, хто такий Олівер Кромвель. Із якими подіями пов'язана його діяльність. Чи правомірне порівняння цих історичних постатей? Поміркуйте, в чому бачить велич гетьмана французький мандрівник.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві. Скульптор Михайло Микешин. 1888 рік. Світлина

Із листа П'єра Шевальє графу де Брежі про козаків

«Ви можете засвідчити *(французькому королю)* про доблесть його *(Хмельницького)* та його козаків. Ви були очевидцем їхніх доблесних вчинків під час перебування послом у Польщі. Ви бачили початки козацької війни. Хмельницький — муж, який... наводить жах на те королівство *(Річ Посполиту)*, якого ні всі могутні держави християнського світу, ні навіть могутня імперія турків досі не змогли похитнути. Одним словом, Кромвель, який з'явився на Русі, який був не менш честолюбивий, хоробрий і спритний, ніж Кромвель в Англії».

Малюнок Тараса Шевченка «Козацький бенкет». 1838 рік

За однією із версій, сюжет картини — прийом Богданом Хмельницьким у Переяславі королівського посольства на чолі з Адамом Киселем у 1649 році для ведення переговорів.

Завдання 5. Ознайомтеся з уривками із промов Богдана Хмельницького та Адама Киселя під час зустрічі гетьмана з послами Речі Посполитої в Переяславі в лютому 1649 року. Проаналізуйте політичні позиції гетьмана і православного шляхтича.

Богдан Хмельницький: «Правда є, що я малий незначний чоловік, але мені Бог дав, що я нині єдиновладний самодержець руський! Виб'ю з лядської неволі увесь руський народ, а що раніше я воював за свою кривду, то тепер буду воювати за віру нашу...».

Адам Кисіль: «...не варто шкодити вітчизні — Речі Посполитій, — бо тільки разом Польща, Литва і Русь можуть протистояти невірним, і що краще було б гетьману бити невірних, а не братів-християн».

Завдання 6. Опрацюйте уривки з листів Адама Киселя. Висловте аргументоване судження щодо його оцінки боєздатності козацького війська. Зазначте, якими засобами Адам Кисіль намагався досягти того, щоб «кров християнська не лилася».

Уривок із листа Адама Киселя до польського короля про козаків. 1648 рік

«Це справа не з тою древньою Руссю, що луками і рогатинами (воювала), але з жорстоким, огнистим з вогнепальною зброєю військом, котрого так собі мусимо пропорцію рахувати, що на одну голову кожного з нас стане тисяча голів хлопських зі стрільбою».

Уривок із листа Адама Киселя до Богдана Хмельницького про свої дії у війні. 1651 рік

«Я цілі три роки і тепер, від сойму почавши, постійно веду перемовини з Королем, щоб кров християнська не лилася, щоб послідня частина народу нашого козацького не згинула».

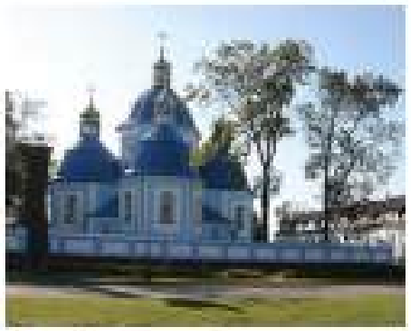

Успенський монастир у селі Низкиничі (Волинська область). Світлина

Завдання 7. Опрацюйте епітафію (напис на надгробку) Адама Киселя, замовлений його дружиною Анастасією-Христиною. Зазначте, про які чесноти Адама Киселя в ній ідеться.

Уривок з епітафії на могилі Адама Киселя

«Перехожий! Зупинися, читай. Цей мармур говорить про славного потомка роду Свєтольда, славу і опору держави — Адама з Брусилова Киселя, мужа, що відзначився в боях твердістю та далекоглядністю... Плач про втрату цього знаменитого мужа, котрого оплакую разом з його достойними громадянами».

Завдання 8. Обговоріть результати роботи. З'ясуйте спільне і відмінне в поглядах і діяльності Богдана Хмельницького та Адама Киселя.

Малюнок Тараса Шевченка «Богданова церква у Суботові». 1845 рік

§ 30. УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ: «КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ»

Дорогі школярі й школярки! Ви опанували третій розділ підручника й дізналися про ще одну героїчну сторінку української минувшини. З параграфа у параграф поруч з вами крокувала юна знавчиня історії — Кліо. Її настільки вразила постать Богдана Хмельницького — мужнього, розумного, сталевої волі чоловіка, що вона мріє хоч на мить зустрітися з шанованим гетьманом. Для цього вам слід виконати сім завдань від повернувшись батька Хмеля. Сподіваємося, що ви допоможете Кліо, адже «в гурті родити — як із гори йти». Завдання можна виконати як у зошиті, так і в гаджеті, використавши QR-код. Цікавої вам мандрівки!

Зупинка 1. Максим Кривоніс

З'ясуйте, які слова в логічному ланцюжку зайві і чому.

А Фільварок, мануфактура, повинності, панщина.
Б Корсунь, Жовті Води, Пилявці, Брацлав.
В Зборів, Тиміш Хмельницький, Розанда Лупул, шлюб.
Г Протекторат, Бутурлін, Переяслав, 1651 рік.

https://cutt.ly/oefdeOyA

Зупинка 2. Михайло-Станіслав Кричевський

Реставруйте давній документ, заповнивши в ньому пропуски, і запишіть його текст у зошит.

https://cutt.ly/oefdeV2Q

Козацька революція розпочалась у ____ році. Головним ворогом у ній для козацтва була ____ ____. Приводом до революції стала особиста образа Хмельницького від польського шляхтича ___. Першим союзником гетьмана у війні стало ____ ____. Згодом шлюб Тимоша Хмельницького з Розандою Лупул поєднав Військо Запорозьке з ____ князівством. 1654 року гетьман сформував союз з ____ царством. Проте 1656 року воно уклало ___ перемир'я, чим зрадило інтереси Війська Запорозького. В 1657 році козацький загін під проводом Антона ___ спільно зі шведським і трансильванським військом здобули низку польських міст. Однак успіх закріпити не вдалося. По своїй смерті гетьман залишив нащадкам козацьку державу — ____ —, яка охоплювала терени колишніх Київського, Брацлавського та ____ воєводств і території в Південній Білорусі, східній частині ____ та східній частині Західного ____.

Зупинка 3. Данило Нечай

Допоможіть Клію розв'язати ребуси. Дайте визначення розшифрованим поняттям. Поміркуйте, що об'єднує ці поняття.

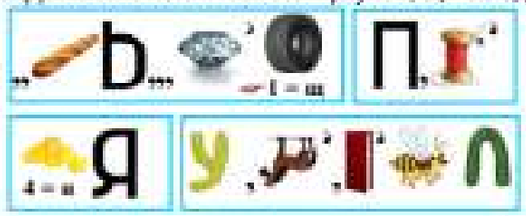

Зупинка 4. Іван Золотаренко

Допоможіть Клію встановити відповідність між подіями Козацької революції та роками, коли вони відбувалися.

1 Битва під Жванцем	**А** 1653 рік
2 Битва біля гори Батіг	**Б** 1655 рік
3 Битва біля фортеці Охматів	**В** 1651 рік
4 Битва під Берестечком	**Г** 1652 рік

https://cutt.ly/QefdrxfK

https://cutt.ly/CefdXbdS

Зупинка 6. Філон Джапалій

Розділіть сторінку зошита на три колонки: в одну випишіть умови Зборівського договору, в іншу — Білоцерківського договору, ще в іншу — Березневих статей.

1) Право на відносини з іншими державами; 2) чисельність козацького війська — 60 тисяч осіб; 3) автономія Війська Запорозького в межах Київщини, Чернігівщини, Брацлавщини; 4) козацький реєстр — 20 тисяч осіб; 5) заборона дипломатичних відносин з Річчю Посполитою і Кримським ханством; 6) козацький реєстр — 40 тисяч осіб; 7) автономія Війська Запорозького в межах Київщини; 8) займати державні посади могли лише православні; 9) повернення польської адміністрації до Брацлавщини і Чернігівщини.

Зупинка 6. Іван Виговський

Разом із Клію пригадайте роки укладання міждержавних договорів та установіть послідовність їх укладання.

1) Кам'янецька угода;
2) Віленське перемир'я;
3) Березневі статті;
4) Білоцерківський договір;
5) Зборівський договір.

https://cutt.ly/reddtTXl

Зупинка 7. Іван Богун

Допоможіть Богдану Хмельницькому створити сторінку в одній із соціальних мереж (на ваш вибір) за критеріями: *родина, риси характеру, релігійні погляди, побратими, мрії та задуми, місця перебування, відносини з іноземними державами.* Проілюструйте життєпис світлинами.

Результати роботи представте на загал.

Розділ 4

Українська козацька держава наприкінці 50-х років XVII століття – на початку XVIII століття

Клію, як і ви, навчається у 8 класі. Але вона вже задумується над своєю майбутньою професією. Тож, перебуваючи в Києві, вона із захопленням відвідала Національний університет «Києво-Могилянська академія». Як ви знаєте, історія цього закладу вищої освіти сягає XVII століття, а назва пов'язана з її засновником — митрополитом Петром Могилою. Клію було цікаво дізнатися, що статус академії Києво-Могилянський колегіум отримав завдяки зусиллям одного з українських гетьманів. На знак вдячності студенти певний час називали навчальний заклад його ім'ям. Також цей гетьман уславився й іншими добрими справами, зокрема відбудовою зруйнованих чи будівництвом нових церков. За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтеся, про кого йдеться. Висловте припущення, як пов'язані світлина та гравюра поруч.

§ 31. ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

Разом із Кліо розгляньте картини. Висловте припущення, як зображені на картинах історичні постаті пов'язані з темою уроку. Наприкінці уроку перевірте правильність свого припущення.

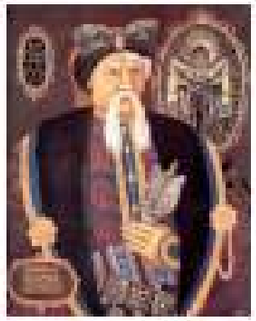

«Полтавський полковник Мартин Пушкар». Художник Данило Нарбут

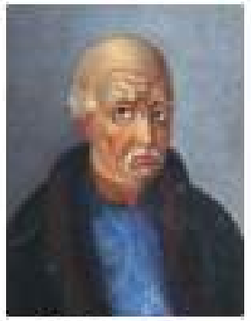

«Яків Барабаш». Портрет невідомого художника

«Іван Виговський». Художник Гаврило Васько

1. Обрання гетьманом Івана Виговського

25 жовтня 1657 року Генеральна рада в Корсуні **обрала гетьманом** колишнього генерального писаря **Івана Виговського,** знаного політика і дипломата. Гетьманові довелося вирішувати складні завдання внутрішньої і зовнішньої політики, які постали перед державою. 1657 року Іван Виговський уклав рівноправний договір зі Швецією, відновив відносини з Османською імперією, Трансильванією та Кримським ханством, домовився про перемир'я з Річчю Посполитою. Гетьман прагнув проводити різносторонню зовнішню політику, яка б відповідала насамперед інтересам козацької держави.

Тим часом правитель Московського царства **Олексій Михайлович** намагався посилити вплив на Гетьманщину. Московські посли неодноразово передавали Івану Виговському грамоти від царя, в яких він **вимагав** розірвати договір зі Швецією, якщо та не піде на мир з Московським царством; вивести козацькі війська із Білорусі; розташувати московські військові залоги на чолі з воєводами в Чернігові, Ніжині, Переяславі, щоб контролювати дії гетьмана та козацької старшини і збирати податки в тих містах.

Іван Виговський був проти такого обмеження прав Війська Запорозького, але, не бажаючи порушувати союзу з Московським царством, пішов на **окремі поступки.** Зокрема, дозволив розмістити московські військові залоги в Чернігові, Переяславі та Ніжині. Це призвело до втручання воєвод у справи місцевого управління та судочинства і, як результат, зростання незадоволення місцевих мешканців.

1. Кого обрали гетьманом на Корсунській раді 1657 року?
2. Які вимоги ставив московський цар перед Іваном Виговським?
3. На які поступки Московській державі погодився гетьман Іван Виговський?

Барвограй ідей

Об'єднайтеся в пари. Попрацюйте з картою «Військо Запорозьке за гетьманування Івана Виговського» і виконайте завдання 1–4.

1. Відшукайте місто, де відбулася козацька рада, що обрала гетьманом Івана Виговського.
2. Покажіть і назвіть Запорозьку Січ, що існувала за часів гетьманування Івана Виговського.
3. Назвіть столицю Війська Запорозького за гетьманування Івана Виговського.
4. З якими подіями були пов'язані міста: Гадяч, Конотоп, Полтава?

Військо Запорозьке за гетьманування Івана Виговського

2. Внутрішня політика Івана Виговського

Населення Гетьманщини було неоднорідним за своїми майновими статками і соціальним становищем. Але талант Богдана Хмельницького та його авторитет утримували в суспільстві рівновагу. Іван Виговський намагався створити керівну верству Гетьманщини з освічених, достатньо заможних людей, які б дбали про державу. Відтак у **внутрішній політиці** більше уваги приділяв інтересам старшини, покозаченої шляхти та православного духовенства, і замало — усім іншим. Не вдалося також гетьману налагодити дієву співпрацю із козаками Запорозької Січі.

Нехтування інтересами селян та козацької сіроми (бідноти) призвело до бунтів проти гетьмана. **Навесні 1658 року** розпочалося антиурядове повстання, яке очолили полтавський полковник **Мартин Пушкар** і запорозький отаман **Яків Барабаш** за підтримки московського царя Олексія Михайловича. Іван Виговський спробував перехопити повсталих не чинити братовбивства, але його не почули. У травні 1658 року поблизу Полтави війська гетьмана при допомозі кримських татар розбили військо повстанців.

Хоч перемога була на боці гетьмана, але стабільності й миру це не принесло. В ході битви було багато загиблих, що ще більше посилило незадоволення Іваном Виговським серед Війська Запорозького. Крім того, майже відверта підтримка повстанців московським царем спонукала **Івана Виговського** до зміни зовнішньої політики. Він вирішив розірвати стосунки з Московським царством і **повернутися до союзу з Річчю Посполитою.**

1. На кого у внутрішній політиці орієнтувався Іван Виговський?
2. Хто очолив антигетьманське повстання в 1658 році?
3. Що спонукало Івана Виговського укласти союз із Річчю Посполитою?

Відлуння минулого

Про одну з причин невдоволення гетьманом Іваном Виговським (із літопису Самійла Величка)

«Полтавці були (дуже) невдоволені поверненням (покозаченого шляхтича) Юрія Немирича, що був (до війни) одним з найбільших магнатів, а Виговський повертав йому майно. Немирич наклав на полтавців побори, яких вони давно не знали...».

1. Чому повстали полтавці?
2. Як дії Юрія Немирича вплинули на авторитет Івана Виговського?

3. Гадяцький договір

6 вересня 1658 року, після тривалих і складних перемовин із поляками, Іван Виговський уклав **Гадяцький договір** із Річчю Посполитою, одним із авторів якої був **Юрій Немирич.** Згідно з його умовами, Річ Посполита відтоді мала складатися з трьох рівноправних частин: Польщі, Литви та Гетьманщини під назвою **Велике князівство Руське.**

Підписання Гадяцької угоди призвело до **московсько-української війни 1658–1659 років.** Вирішальна битва відбулася **28 червня 1659 року в районі села Соснівка поблизу міста Конотопа** (нині Сумська область). У Конотопській битві війська гетьмана Івана Виговського та кримського хана Мехмеда IV Герая завдали нищівної поразки московському війську, під орудою князя Олексія Трубецького. Сімдесяти тисячне московське військо було розбите, сорок тисяч загинуло, цвіт московської кінноти знищено. Через це московський цар наказав своїм послам на переговорах іти на будь-які поступки Війську Запорозькому заради миру.

Але в Гетьманщині боялися, що Іван Виговський відновить владу шляхти та «старі» порядки. Тому відразу після Конотопської битви проти гетьмана розпочалося повстання на чолі з авторитетними козацькими полковниками, яке змусило Івана Виговського зректися булави. Так відсутність єдності між українцями призвела до поступового настання **періоду Руїни** — часу розколу Гетьманщини, коли претенденти на гетьманську булаву боролися між собою, за підтримки своїх прихильників та іноземних військ. У підсумку — зруйновані міста і села, ослаблена, зневажена й поділена сусідами Україна.

1. В якому році було підписано Гадяцький договір?
2. Де і коли відбулася головна битва московсько-української війни?
3. Що в українській історії називають періодом Руїни?

Життєпис

Іван Виговський (1608 – 1664)

Розгляньте портрет Івана Виговського. Які елементи одягу свідчать про його знатне походження?

Ім'я (повне). Іван Остапович Виговський.

Народження. Народився 1608 року, ймовірно, в селі Вигові Овруцького повіту Київського воєводства (нині Житомирська область).

Освіта. Закінчив Києво-Могилянський колегіум. Окрім української, володів церковнослов'янською, польською, латинською мовами.

Ключові події життя.

До 1657 року. У 30-х роках XVII століття був канцеляристом Луцького гродського суду, згодом — намісником луцького старости. На початку козацької революції служив у війську Миколая Потоцького, в битві під Жовтими Водами потрапив у полон до кримських татар, а якого був звільнений Богданом Хмельницьким. За гетьмана Богдана Хмельницького — генеральний військовий писар. На тій посаді сформував і очолив Генеральну військову канцелярію.

У 1657 році обраний гетьманом. У внутрішній політиці орієнтувався на інтереси старшини та покозаченої шляхти. Навесні 1658 року придушив повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря та запорозького отамана Якова Барабаша. При цьому Мартин Пушкар загинув у бою, а Якова Барабаша згодом стратили. Уклав Гадяцький договір. Здобув перемогу у Конотопській битві. Через антигетьманські виступи в 1659 році зрікся булави на раді під містечком Германівкою (нині — село Київської області). 1664 року страчений поляками.

1. Зверніть увагу, коли і за яких умов покозачився шляхтич Іван Виговський. Висловте обґрунтоване припущення, як це вплинуло на його гетьманування.

Острів цікавинок

Гадяцький договір 1658 року передбачав повернення Гетьманщини під юрисдикцію польських королів

Юрій Немирич. Портрет невідомого автора

✓ Українські землі у складі Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств під назвою Велике князівство Руське (ВКР) входили на рівних правах з Польщею і Литвою до Речі Посполитої.

✓ Виконавчу владу і командування військом здійснював гетьман, який обирався козацтвом, шляхтою та духівництвом довічно і затверджувався королем.

✓ Вища законодавча влада належала Раді із представників від козацьких полків та міст Великого князівства Руського.

✓ ВКР могло мати окремі військо, судову систему, власну монету.

✓ ВКР дозволялося утримувати 30-тисячне реєстрове козацьке і 10-тисячне найману військо. Польським військам заборонялося перебувати на території Великого князівства Руського.

✓ За поданням гетьмана 100 козаків з кожного полку щороку повинні прийматися до шляхетського стану.

✓ Берестейська унія скасовувалася. Православному митрополиту і п'ятьом єпископам надавалися місця в сенаті Речі Посполитої.

✓ Передбачалося відкрити в українських землях два університети, гімназії, колегіуми та друкарні, Києво-Могилянському колегіуму надати статус академії.

1. Яке відношення мав Юрій Немирич до Гадяцького договору?
2. Чому Гадяцький договір призвів до суперечностей у суспільстві?

У той час, коли...		*Тоді...*
на теренах України		***у світі***
Іван Виговський зрікся гетьманської булави, ...		**в Іспанії** король погодився поступитися на користь Франції своїми володіннями на північ від Піренейських гір.

Галявина творчості

Кліо прочитала книгу історика Сергія Плохія «Брама Європи» й познайомилася з його думкою щодо періоду гетьманування Івана Виговського. Ознайомтеся й ви з нею: «Гетьманство Виговського відкрило нову сторінку в історії козацької України — сторінку, позначену внутрішніми чварами та братовбивчою війною...».

1. Запишіть історичні події, які підтверджують думку історика.
2. Проаналізуйте період гетьманування Івана Виговського й визначте, що призвело до поразки в історії періоду Руїни?
3. Які уроки ми можемо винести з періоду гетьманування Івана Виговського?

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/EeT8CUuq або за QR-кодом.

§ 32. ПОЧАТОК РУЇНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ. АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я

Разом із Кліо розгляньте титульну сторінку книги Пантелеймона Куліша «Чорна рада», карту «Розділ України за Андрусівським договором», розв'яжіть ребус. Поміркуйте, як пов'язані зображення та розгадане поняття з ребуса. Своє припущення перевірте наприкінці уроку.

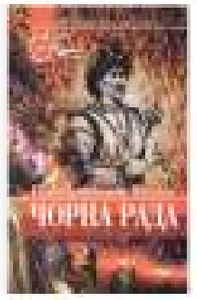

1. Гетьманування Юрія Хмельницького

Після відмови Івана Виговського від булави, **28 вересня 1659 року** новим гетьманом **обрали Юрія Хмельницького**. Того ж року він уклав **Переяславські статті** з Московським царством. Згідно цієї угоди, Гетьманщина перетворювалася на автономну частину Московської держави. Козаки не могли самостійно переобирати гетьмана та старшину, розпочинати чи закінчувати війну, вести міжнародні перемовини. В українських містах — Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані — мали розміщуватися царські залоги з воєводами, які б утримувалися коштом місцевої людності.

1660 року Юрій Хмельницький разом із московським військом Василя Шереметьєва, яке йшло окремою групою, здійснив похід на західноукраїнські землі. Ця операція увійшла в історію під назвою **Чуднівська кампанія**, бо союзні війська просунулися не далі Чуднова (нині місто в Житомирській області). Під Чудновим в оточення потрапив Василь Шереметьєв, а війська гетьмана зазнали поразки поблизу Слободищ, тож він був змушений підписати **Слободищенську угоду** з Річчю Посполитою, яка в головних рисах повторювала Гадяцький договір, але вже без згадки про Велике князівство Руське. Втім, Гетьманщина перетворювалась на автономну частину Речі Посполитої. Шляхта отримала право повертатись у свої старі маєтки.

Через Слободищенську угоду значна частина лівобережного козацтва відмовилася визнавати владу гетьмана й обрала наказним гетьманом **Якима Сомка (1660–1663 роки)**. У відповідь Юрій Хмельницький організував кілька походів на Лівобережжя, але в усіх зазнав невдачі і,

зрештою, на початку 1663 року на козацькій раді в Чигирині зрікся булави і під іменем Гедеон постригся в ченці.

1. Хто став гетьманом у 1659 році? З якою державою він підписав угоду?
2. Як назвали військову операцію Юрія Хмельницького на Правобережжі?
3. До чого призвело підписання Слободищенської угоди?

Відлуння минулого

Уривок із праці Проспера Меріме «Українські козаки та їхні останні гетьмани» про наслідки гетьманування Юрія Хмельницького

«...Юрій даремно намагався повернути козаків під руку польського короля. Більшість полковників залишила його, розпочалася запекла громадянська війна, яка до краю виснажила ті сили, що їх ще мала Україна. Постали водночас два гетьмани: один — васал Росії, другий — Польщі; кожного підтримувало чужинське військо, що мало на меті їх пильнувати і запобігти їхню зраду, а не допомагати їм у всіх починаннях...»

Юрась Хмельниченко. Гравюра з літопису Самовидця

1. Які дії Юрія Хмельницького посилили процес «руїни» в Україні?
2. У чому проявились ознаки Руїни в Україні? Які уроки ми можемо взяти з окреслених подій?

2. Розкол Гетьманщини. Правобережний гетьман Павло Тетеря

У **1663 році** Військо Запорозьке розкололося на дві частини: **Правобережну і Лівобережну Гетьманщину**. Козацтво Правобережної Гетьманщини більше схилялося до союзу з Річчю Посполитою, а Лівобережної — із Московською державою. Першим правобережним гетьманом став військовий і дипломат **Павло Тетеря (1663–1665 роки)**, котрий прагнув об'єднати Гетьманщину.

Спочатку він намагався проводити політику лавірування у відносинах з оточуючими державами, однак згодом почав орієнтуватися на Річ Посполиту і діяв відповідно до Слободищенського трактату 1660 року. В **1663–1664 роках** козаки під орудою Павла Тетері разом із польськими військами та кримськими татарами здійснили похід на Лівобережжя з метою відновлення цілісності Гетьманщини. Однак похід був невдалий, оскільки королівські і ханські загони руйнували та грабували українські міста і села.

Посилювала незадоволення гетьманом і його внутрішня політика. Окрім того, що при ньому шляхта взялася відновлювати старі порядки в козацьких землях, поляки **стратили** відомих козацьких старшин — **Івана Богуна та Івана Виговського.** Такі дії викликали незадоволення козаків. На Правобережжі точилися братовбивчі бої. Після того, як у червні 1665 року його військо було розбите повстанцями, Павло Тетеря зрікся гетьманської булави і виїхав до Речі Посполитої.

1. В якому році відбувся розкол Війська Запорозького?
2. Чим закінчився похід козаків, поляків і кримських татар на Лівобережжя?
3. Що змусило Павла Тетерю втекти до Речі Посполитої?

Життєпис

Павло Тетеря
(1620 (1622) – 1671)

Ім'я (повне). Павло Іванович Тетеря-Моржковський.

Народження. Достовірно невідоме.

Походження. З української шляхти.

Освіта. Закінчив унійну школу василіян у Мінську і Києво-Могилянський колегіум.

Ключові події життя.

До 1663 року. Канцелярист Луцького ґродського суду. Учасник козацької революції. Був писарем Переяславського полку, а з 1653 року — переяславським полковником. У 1649 році очолював посольство Богдана Хмельницького до трансильванського князя Дердя II Ракоці, а в 1654 році в Москві від імені гетьмана укладав Березневі статті. Брав участь у підготовці Гадяцького договору 1658 року. Був генеральним писарем в уряді Юрія Хмельницького.

З 1663 року — гетьман Правобережної України. Прагнув об'єднати українські землі під зверхністю Речі Посполитої. Після невдалого походу на Лівобережжя та придушення повстання на Правобережжі жив у Варшаві, але потім перебрався до Османської імперії. У квітні 1671 року помер в Андріанополі (нині — Едірне) на території Османської імперії (був отруєний агентами польського короля).

1. Поміркуйте, що з різних видів діяльності Павлу Тетері вдавалося найкраще. Запропоновані слова запишіть у зошиті від його найскромніших результатів до найуспішніших: виконавець дрібних доручень, канцелярист (писар), полковник, дипломат, гетьман.

3. Лівобережний гетьман Іван Брюховецький. Андрусівське перемир'я

Царський уряд не довіряв Якиму Сомку, тому зажадав скликання Генеральної ради. **1663 року** на Генеральній раді в Ніжині **(Чорній раді) першим гетьманом Лівобережжя** обрали **Івана Брюховецького (1663–1668 роки)**, бо він дав слово дбати про інтереси простих людей — містян

та запорожців. **Чорною радою** вона була названа через те, що участь у ній взяли не лише козаки, але й селяни, містяни (чернь), які також мали право голосу. Нового гетьмана підтримував навіть московський цар, бо і йому Іван Брюховецький обіцяв, але дещо інше — дати скільки захоче влади в Гетьманщині. Для цього в рік обрання гетьман підтвердив Переяславські статті Юрія Хмельницького, але в **1665 році** уклав нові — **Московські статті**, які дозволяли московським воєводам збирати податки з Гетьманщини до царської казни. До того ж у всі більші міста Гетьманщини вводилися воєводи зі збройними залогами.

Тим часом стало зрозуміло, що ані Московське царство, ані Річ Посполита не зможуть силою підкорити собі козаків без їхньої згоди. Тоді ті держави, скориставшись розбратом у Гетьманщині, вирішили її поділити. **30 січня 1667 року** було укладене **Андрусівське перемир'я** (в білоруському селі Андрусово). Згідно його умовами, війна припинялася на 13,5 років. Правобережжя мало відійти до Речі Посполитої, а Лівобережжя і місто Київ (на два роки) — до Московського царства. Запорозька Січ потрапляла під спільний контроль монархів обох країн.

Іван Брюховецький не виконував своїх же обіцянок перед населенням. **Замість підтримки містян** — став збирати з них додатковий податок на гетьманські потреби, зменшив кількість міст, які жили за магдебурзьким правом. **Замість захисту інтересів козацьких низів** — став захисником інтересів козацької старшини, а щоб запорожці не становили для нього загрози, розселив їх по всьому Лівобережжю невеликими групами. Все це разом, а також **безчинства московських воєвод** та їхніх вояків, призвело до **антимосковського повстання 1668 року** в Лівобережжі та Слобожанщині (землях, заселених українцями в межах Московського царства).

1. Хто став першим гетьманом Лівобережжя?
2. Коли було підписано Андрусівське перемир'я? Що воно передбачало?
3. Чому в 1668 році розгорілося повстання в Лівобережній та Слобідській Україні?

Барвограй ідей

Попрацюйте з картою «Розкол Української козацької держави». Виконайте письмово завдання 1–7.

1. Віднайдіть міста, в яких Юрій Хмельницький уклав договори з Московським царством і Річчю Посполитою.
2. Назвіть міста, де було проведено Чорну раду й обрано гетьманом Павла Тетерю.
3. Відшукайте столиці Правобережної та Лівобережної Гетьманщини.
4. В яких містах затрималися московські залоги після повстання?
5. Найдіть межі Лівобережної та Правобережної Гетьманщини.
6. Як називалася в той час, і де розташовувалася Запорозька Січ.
7. Покажіть, з якими державами межувала Правобережна і Лівобережна Гетьманщина.

Розкол Української козацької держави

Життєтека

Іван Брюховецький (бл. 1623 – 1668)

Ім'я (повне). Іван Мартинович Брюховецький.

Народження. Село Диканька першої Полтавської сотні Полтавського полку.

Освіта. Володів латиною й був обізнаний у придворному етикеті.

Ключові події життя.

До 1663 року. Під час козацької революції — джура, надвірний помічник Богдана Хмельницького. У 1659 році Юрій Хмельницький направив Івана Брюховецького на Запорожжя, щоб той забезпечив йому прихильність запорозьких козаків. У тому ж році став кошовим отаманом Запорозької Січі. Завоював прихильність запорожців обіцянками, які не збирався виконувати.

З 1663 року. На Генеральній військовій раді в Ніжині (Чорній раді) був проголошений гетьманом Лівобережної України. Столицею Лівобережної Гетьманщини зробив місто Гадич. Протягом 1663–1665 років здійснив невдалі спроби підкорити собі Правобережну Гетьманщину. У вересні 1665 року Іван Брюховецький першим з

гетьманів особисто відвідав Москву, де погодився на підписання принизливих Московських статей, які зводили нанівець автономію Лівобережної Гетьманщини. За це отримав титул боярина. Рятуючи свою владу, Іван Брюховецький спробував очолити антимосковське повстання 1668 року, але був убитий козаками в таборі під Опішнею.

1. Порівняйте, що спільного і відмінного в гетьмануванні Івана Брюховецького та Павла Тетері.

Барвограй ідей

Кліо вразив початок «руїни» в Україні, й вона вирішила дізнатися про ці події більше. Кліо знайшла цікаву характеристику Руїни в творі Миколи Костомарова. Віднайдіть у параграфі уривки на підтвердження такої характеристики.

Спить Вкраїна та руїни
Нові щодень лічить,
Гине слава… та й ту славу
Усяке калічить.
Не вернеться дідівщина…
Некай не вертається —
За що ж з тої старовини
Святої знущаються?
Гріх великий… Чи вже ж дарма
Славні гетьмани
Умирали в лютих муках,
Закуті в кайдани?..
Чи вже ж дарма в нас мушкети,
Гармати гриміли?
Нащо ж всюди, де не глянеш,
Виросли могили?

Ще ж пісні не повмирали…
Чи то ж на забаву
В їх співають святу славу,
Козацькую славу?
Спи ж у пьоху, в привітиці,
Велика руїно.
Спи, небого сердешная,
Мати Україно!
Поки зорють останнюю
Могилу у полі,
Поки й пісня забудеться
Про вольную волю…
Тяжко… Глянеш — люд як люде,
Неби все радіє,
А придивишся… жаль, туга
Усю землю криє.

1. Розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

У той час, коли…		*Тоді…*
на теренах України		***у світі***
1668 року спалахнуло антимосковське повстання, …		**на Піренейському півострові** Іспанія визнала Португалію незалежною державою.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/MeT8BUjd або за QR-кодом.

§ 33. ГЕТЬМАН ПЕТРО ДОРОШЕНКО. СПРОБИ ОБ'ЄДНАННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

Разом із Кліо розгляньте сердюка другої половини XVII століття, реконструкцію Сергія Шаменкова, та поштову марку України, присвячену гетьману Дем'яну Многогрішному. Опишіть, кого або що ви бачите на ілюстраціях. Як, на вашу думку, пов'язані ці зображення з темою уроку?

1. Відновлення єдності Війська Запорозького

У той час, коли Правобережжя лежало в руїні, а чисельність населення зменшилася на 65–70%, у **жовтні 1665 року** в Чигирині **Петро Дорошенко** був обраний гетьманом Правобережної України. Він поставив перед собою мету: стабілізувати ситуацію в державі, боротися за «цілісність отчизни, з'єднання всіх земель, щоб в одній раді, а не розбитті Україна перебувала», здобути незалежність як від Московського царства, так і від Речі Посполитої.

Задля реалізації своїх планів Петро Дорошенко провів низку реформ: щоб позбутися залежності від козацької старшини створив постійне **20-тисячне сердюцьке** (наймане піхотне) військо, яке набиралося переважно з українського населення й отримувало платню від гетьманського уряду. Задля зміцнення фінансової системи Гетьманщини встановив на кордоні нову **митну лінію**; часто **скликав козацькі ради**, щоб здобути підтримку козаків, і **заохочував заселення** спустошеного війнами Правобережжя. Він клопотався про утвердження козацького типу господарювання, бо козаки «в жодному випадку не можуть перебувати у підданстві і послушенстві панів».

Коли ж на Лівобережжі спалахнуло антимосковське повстання, Петро Дорошенко вирішив скористатися ситуацією для об'єднання Лівобережної і Правобережної Гетьманщини. В **червні 1668 року** на

козацькій раді його обрано **гетьманом по обидва береги Дніпра**. Однак Петрові Дорошенку не вдалося закріпити владу на Лівобережжі через ускладнення внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації: з півночі загрожувало Московське царство, на Київщину і Брацлавщину розпочала наступ коронна армія; з новою силою розгорнулася боротьба за гетьманську булаву серед супротивників Петра Дорошенка, підтримувана ззовні. Щоб відбити наступ польського війська, зі своїм основним військом Петро Дорошенко повернув на правий берег. На Лівобережжі залишив **наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного** на випадок нападу московського війська.

1. Коли Петра Дорошенка було обрано правобережним гетьманом?
2. Які реформи провів Петро Дорошенко на Правобережжі?
3. В якому році Петро Дорошенко став гетьманом по обидва береги Дніпра?

Життєпис

Петро Дорошенко
(1627 – 1698)

Ім'я (повне). Петро Дорофійович Дорошенко.

Народження. Народився 1627 року в Чигирині.

Походження. З козацько-шляхетського роду.

Освіта. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі.

Ключові події життя.

До 1665 року. Під час Національно-визвольної війни пройшов шлях від простого козака до писаря Чигиринського полку й полковника Прилуцького полку. Підтримав обрання гетьманом Івана Виговського. Під час гетьманування Павла Тетері виконував обов'язки генерального осавула.

З 1665 року — гетьман Правобережної Гетьманщини (1665–1676 роки). У 1667 році, в союзі з кримськими татарами, розгромив коронні війська на Поділлі, та цей успіх не був закріплений, бо січовики під проводом Івана Сірка напали на Крим. Петро Дорошенко був прихильником встановлення спадкового гетьманату та повної незалежності Війська Запорозького. Спирався на підтримку київського митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, який перебував у гетьманській резиденції в Чигирині. Для заселення вільних земель у степовому прикордонні заснував Торговицький полк. У 1669 році уклав з Османською імперією Корсунські статті про підданство, які передбачали повну автономію Правобережної України в Османській імперії. Восени 1676 року на раді в Чигирині склав з себе гетьманство. У 1677–1698 роках проживав на території Московського царства, де й помер, будучи боярином. Історик Володимир Антонович зазначав, що «незважаючи на свої помилки і невдачі, серед

сучасних йому козацьких провідників, Дорошенко являє собою відрадне явище: не дрібний егоїзм, не змагання до наживи й особистих вигод кермувало цим гетьманом: він щиро дбав про добро рідного краю».

1. Визначте позицію Петра Дорошенка щодо статусу Війська Запорозького. Як він намагався її реалізувати?

2. Петро Дорошенко і Дем'ян Многогрішний

Коли Петро Дорошенко з військом залишив край, **Дем'ян Многогрішний** під загрозою московських військ та промосковськи налаштованих старшин погодився розірвати стосунки з Петром Дорошенком. У грудні 1668 року на козацькій раді його обрали повноправним гетьманом Лівобережної України. Окрім того, Дем'яну Многогрішному вдалося в складних переговорах із московитами підписати **9 березня 1669 року** порівняно вигідні **Глухівські статті**, за якими Лівобережна Гетьманщина знову отримувала широку автономію. Зокрема, зросла роль гетьмана в державних справах, обумовлена присутність московських військ лише в п'яти лівобережних містах — Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові та Острі. Але вони не мали права втручатися у справи місцевої адміністрації. Проте і надалі гетьманові було заборонено проводити самостійну зовнішню політику.

Тим часом ситуація на Правобережжі суттєво ускладнилася. Запорожці окремо проголосили гетьманом **Петра Суховія (Суховієнка)**, який розпочав бойові дії проти Петра Дорошенка, а з заходу наступало коронне військо на Київщину і Брацлавщину. Коли ж Суховієнко в боротьбі з Петром Дорошенком зазнав поразки, в Умані, за підтримки Речі Посполитої, 1669 року було проголошено гетьманом **Михайла Ханенка**. За таких умов Петро Дорошенко все більше схилявся до думки про союз із Османською імперією, за допомогою якого прагнув стабілізувати ситуацію в Гетьманщині та дати відсіч Московському царству та Речі Посполитій.

У той час, коли Правобережжя палало в полум'ї безперервних боїв, Дем'ян Многогрішний вжив низку заходів, які стабілізували ситуацію на Лівобережжі. Для усталення порядку він створив **наймане військо компанійців**, вони несли вартову та розвідувальну службу, брали участь в походах. Підтримував старшину, роздаючи їй землі. Надавав допомогу православній церкві. Але, водночас, надто обдаровував посадами й землями родичів, самочинно карав полковників, усе менше зважав на старшинську раду. Таке посилення гетьманської влади не подобалося Московській державі. Царські урядники скористалися доносами заздрісної старшини. **1672 року Дем'яна Многогрішного** разом з братом Василем **арештували**, відправили до Москви, а згодом до Сибіру.

1. Коли і чому лівобережним гетьманом став Дем'ян Многогрішний?
2. Назвіть конкурентів Петра Дорошенка на Правобережжі.
3. Якими були успіхи і невдачі Дем'яна Многогрішного?

Життєтека

Дем'ян Многогрішний
(1631 – 1701)

Ім'я (повне). Дем'ян (Демко) Гнатович Многогрішний (Ігнатович).

Народження. З-під міста Коропа на Чернігівщині.

Походження. Із селянської родини.

Освіта. Був чоловік «простий і неграмотний» — так сам про себе казав.

Ключові події життя.

До 1668 року. Пройшов шлях від покозаченого селянина до генерального осавула. За гетьманування Івана Брюховецького став чернігівським полковником. Був противником Андрусівського перемир'я, тому в 1668 році взяв участь в антимосковському повстанні на Лівобережжі. Підтримував політику Петра Дорошенка, спрямовану на об'єднання українських земель. Був призначений наказним гетьманом Лівобережної Гетьманщини.

З 1668 року. Під загрозою вторгнення московських військ у грудні 1668 року Дем'яна Многогрішного обрали лівобережним гетьманом. Столицею зробив місто Батурин. Домігся, щоб Київ залишився у складі Лівобережної Гетьманщини. У внутрішній політиці спирався на найманє військо компанійців, старшин-родичів; на дисципліну, яку встановлював власноруч, караючи без старшинської ради навіть полковників. У 1672 році був звинувачений у державній зраді на підставі доносів козацької старшини. Після допитів його засудили до страти, яку згодом замінили засланням до Сибіру разом із родиною. Тут вони проживали у містах Тобольськ та Іркутськ, причому колишній гетьман обіймав урядові посади. Разом із сином і онуками ніс прикордонну службу, протидіяв нападам кочовиків. 1696 року прийняв чернечий постриг. Помер у 1701 році. Похований біля Спаського собору в місті Селенгінськ.

1. Сформулюйте наслідки діяльності Дем'яна Многогрішного, використовуючи слова: влада, старшинський, Руїна, порядок, Лівобережжя, конфлікт, та запишіть їх у зошит.

3. Петро Дорошенко та Іван Самойлович

1669 року Петро Дорошенко прийняв непросте рішення — підписав **Корсунську угоду й визнав протекторат Османської імперії**, намагаючись нейтралізувати ворожі дії Криму й отримати допомогу в боротьбі проти Речі Посполитої та Московського царства. Згідно з її умовами, населення українських земель, які перебували під владою гетьмана, звільнялося від сплати податків; османи і кримські татари могли селитися тільки в спеціально визначених містах; кримському ханові заборонялося руйнувати міста і села на українських територіях та брати ясир; султан і кримський хан не мали права без відома гетьмана укладати договори з польським королем та московським царем. Після підписання цього договору Османська імперія оголосила війну Речі Посполитій, оскільки вона не хотіла визнавати Гетьманщину й окупувала Брацлавщину. Як наслідок, османи захопили місто Кам'янець і, водночас, завдали жахливих спустошень по всьому краю. Після кровопролитної війни протиборчі сторони **1672 року** уклали **Бучацький мирний договір**. Згідно з його умовами, **Петру Дорошенку** як васалу османів мали належати лише спустошені **Брацлавщина** та південна **Київщина**, а під владу султана відходило Подільське воєводство з містом Кам'янцем. Решта українських земель залишалася у складі Речі Посполитої.

Незадовго перед тим, **у червні 1672 року** на Генеральній військовій раді під Конотопом новим гетьманом Лівобережжя обрали **Івана Самойловича**. Щоб стати гетьманом, він заручився підтримкою московського царя та дворянства, пообіцявши їм більше прав на території Гетьманщини. І, як наслідок, — нова угода з Московським царством — **Конотопські статті**, які дещо обмежували владу гетьмана. Зважаючи на промахи свого попередника, Іван Самойлович будував аристократичну державу, в якій влада належить знатним людям. Для цього гетьман **регулярно скликав старшинську раду**, обдаровував старшин маєтностями, сформував із синів старшин **бунчукове товариство**. Бунчукові товариші, перебуваючи при гетьманові, з юнацьких років готувалися до служби на військових та адміністративних посадах. Через два роки після Бучацького миру козаки Івана Самойловича із московськими ратниками перейшли Дніпро, не порушуючи при цьому умов Андрусівського перемир'я, оскільки, за Бучацьким договором, ці землі вже належали не польському королю, а султанові. На той час, через безчинства османських військ, Петра Дорошенка перестали підтримувати більшість його прихильників. Багато міст Правобережжя добровільно перейшли під булаву **Івана Самойловича**, а в березні 1674 року на раді в Переяславі його проголосили гетьманом по обидва береги Дніпра. Петро Дорошенко якийсь час намагався чинити спротив, але тільки ускладнював своє становище. В **1676 році** він зрікся булави на користь Івана Самойловича.

Значну увагу гетьман Іван Самойлович приділяв церковному будівництву. Заохочував до того старшин. За його гетьманування монастирям було повернено захоплені раніше у них землі. Водночас підтверджено права монастирів на маєтності, які перебували у їхній власності. Але справами власне церковними Іван Самойлович цікавився мало. Саме за його гетьманування, попри незгоду частини священників, **1686 року Київську митрополію було включено до складу Московської патріархії**. І хоча в 1687 році Константинополь-

ська патріархія визнала цю дію неканонічною, Українська православна церква все ж втратила свою незалежність.

1. Що передбачали Корсунська угода й Бучацький мирний договір?
2. Назвіть засоби, за допомогою яких Іван Самойлович прагнув збудувати аристократичну державу.
3. За яких обставин Українська православна церква втратила свою незалежність?

Життєпис

Іван Самойлович
(? – 1690)

Ім'я (повне). Іван Самійлович Самойлович.

Народження. Народився в місті Ходоркія (Ходорів) Київського воєводства (нині Житомирщина).

Походження. З родини священника.

Освіта. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі.

Ключові події життя.

До 1672 року. У 60-х роках XVII століття — сотенний писар. За Дем'яна Многогрішного був чернігівським полковником, а згодом — генеральним суддею.

З 1672 року — гетьман Лівобережжя. Того ж року підписав Конотопські статті, котрі більше, ніж Глухівські, обмежували владу гетьмана і права Гетьманщини. У 1674 році був проголошений гетьманом «обох сторін Дніпра». В 1678–1679 роках провів «Великий згін» правобережного люду на Лівобережжя. Утримував наймане військо. Прагнув закріпити спадковість гетьманської влади. Своїм синам надавав найвпливовіші посади в гетьманському уряді. Командував козацькими полками у невдалому Кримському поході 1687 року, який очолював Василь Голіцин. Незадоволена Іваном Самойловичем старшина змовилася з Василем Голіциним. Разом їм вдалося 1687 року арештувати Івана Самойловича, звинуватити у зраді і відправити до Сибіру, де він помер у 1690 році.

1. Сформулюйте наслідки діяльності Івана Самойловича та запишіть їх у зошит.

Галявина творчості

Об'єднайтеся в робочі групи. Підготуйте міні-проєкт на тему: «Чи був Дорошенко сонцем Руїни?». Або створіть ментальні карти про діяльність Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича за такими напрямами: роки гетьманування, підвладна територія, цілі, дії, спрямовані на розвиток державності, прорахунки в зовнішній і внутрішній політиці.

Барвограй ідей

Попрацюйте з картою «Козацька Україна в другій половині XVII століття». Виконайте завдання 1–5.

1. Назвіть міста де було проголошено гетьманами: Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Петра Суховієнка, Михайла Ханенка, Івана Самойловича.
2. Відшукайте столиці Правобережної та Лівобережної Гетьманщини.
3. Покажіть територію, яка від Речі Посполитої перейшла до Османської імперії.
4. Найдіть українські землі, що потрапили у васальну залежність від Османської імперії.
5. Покажіть межі територій, об'єднаних Петром Дорошенком в 1668 році.

Козацька Україна в другій половині XVII століття

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
Дем'ян Многогрішний підписав Глухівські статті, ...		**на острові Крит** Османська імперія захопила його столицю в ході війни з Венецією.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/KeT8Np9w або за QR-кодом.

§ 34. ПРАВОБЕРЕЖНЕ КОЗАЦТВО В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVII СТОЛІТТЯ

Разом із Кліо розгляньте гравюру Чигирина XVII століття. Опишіть, що ви бачите на ілюстрації. Висловте припущення, як зображення пов'язане з темою уроку.

1. Чигиринські походи

Зміна ситуації на Правобережжі після зречення Петра Дорошенка не влаштовувала Османську імперію. Щоб зберегти свій вплив на українські землі й надати законності своєму вторгненню, османи викрали Юрія Хмельницького з монастиря, вивезли до Стамбула, а **1677 року** знову повернули його в Україну. **Юрія Хмельницького** проголосили правобережним гетьманом з титулом «князь Сарматії і Україна, володар Війська Запорозького». Його резиденцією стало **місто Немирів**. Він контролював частину сучасних Київщини, Черкащини, Вінниччини. Як васал османів розсилав свої універсали для збору війська, але безрезультатно.

Тим часом, Османська імперія прагнула оволодіти козацькою столицею — Чигирином, де закріпилися козацько-московські війська Івана Самойловича. Всього османи здійснили **два Чигиринські походи — 1677 року та 1678 року**. З першого разу захопити Чигирин не вдалося, адже гетьманська столиця була добре укріплена. Однак **під час другого походу гетьманську столицю було зруйновано.**

Щоб позбавити ворога ресурсів для наступу на Лівобережжя, Іван Самойлович організував **«Великий згін» 1678–1679 років** — масове, примусове переміщення мешканців з правого берега Дніпра на лівий. Було переселено козаків та посполитих усіх полків Правобережжя, яке перетворилося на пустку. **1681 року** Османська імперія і Московське царство підписали **Бахчисарайський мир**. За ним, кордон між державами проходив по Дніпру. Лівобережжя, Київ, Запорожжя відходили до Московської держави. Південна Київщина, Брацлавщина, Поділля залишалися за Османською імперією. Територія між Південним Бугом і Дніпром мала бути незаселеною. Козаки отримували право на рибну ловлю, добування солі та вільного плавання Дніпром та його притоками до Чорного моря. Кримські татари отримували право кочувати в степах обабіч Дніпра.

1. Кого в 1677 році Османська імперія проголосила гетьманом замість Петра Дорошенка?
2. Скільки було Чигиринських походів? Які їхні наслідки?
3. Що таке «Великий згін»? Хто із гетьманів його організував? Чому?

Барвограй ідей

Зі спогадів Патріка Гордона (одного з керівників московських військ) про озброєння Чигиринського замку

«...У ньому (Чигирині) перебувало 45 різноманітних гармат, чотири з них, дуже довгі, були відлиті в Німеччині. Крім того, було ще 10 великих гармат; інші були або короткі для стрільби картеччю, або легкі польові; крім того, в замку було ще 5 мортир, із яких три були залізні. Бомб було дуже мало, ручних гранат не більше 800. Після закінчення облоги залишилося всього 28 бомб і 23 бочки пороху...»

Легка гармата. Світлина. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»

1. Яким було озброєння Чигиринського замку?
2. Зробіть припущення. При яких обставинах можна було його захопити?
3. Скористайтесь інтернет-ресурсами й дізнайтеся, що стало причиною захоплення Чигиринського замку в 1678 році.

2. Георге Дука — останній правобережний гетьман доби Руїни

Юрію Хмельницькому не вдалося організувати боєздатну армію та забезпечити постачання припасами османське військо, тому він втратив підтримку у Стамбулі. Через жорстоке поводження з підданими і непорозуміння з кимось із впливових жителів міста Кам'янця його усунули від влади. Після укладання Бахчисарайського договору в січні 1681 року, османи відкликали Юрія Хмельницького до Стамбула.

«Георге Дука». Портрет невідомого автора

Османська імперія призначила нового **правобережного гетьмана** — молдовського господаря **Георге Дуку**. Хоча він був першим гетьманом-неукраїнцем, але як володар булави провів низку **вдалих заходів**: організував заселення спустілого регіону, відроджуючи міста і села, зруйновані під час тривалих воєн, що тут велися: надавав переселенцям пільги та дозволив влаштувати життя за козацькими звичаями. Це викликало незадоволення в Речі Посполитій. Її воїни полонили Георге Дуку і

стратили в 1683 році. Позаяк ані Османська імперія, ані Річ Посполита більше гетьманів на Правобережжі не призначали, **1683 рік вважається датою припинення існування Правобережної Гетьманщини.**

Османська імперія була не в змозі постійно утримувати під контролем Правобережжя, тому там знову зіткнулися інтереси Речі Посполитої та Московського царства. Внаслідок переговорів між цими державами, в **1686 році було укладено Вічний мир,** який закріпив основні положення Андрусівського перемир'я. Османська імперія і Кримське ханство не могли збройно зреагувати на ту угоду і були змушені відмовитися від своїх попередніх завоювань у Гетьманщині.

1. Чому Юрія Хмельницького усунено з гетьманства в 1681 році?
2. Коли й чому було припинено існування Правобережної Гетьманщини?
3. Яку угоду уклали Річ Посполита і Московське царство в 1686 році? Що вона передбачала?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що Трактат про вічний мир був підписаний у Москві? Основні пункти Вічного миру 1686 року передбачали, що:

✓ Лівобережна Гетьманщина, Запорожжя, Київ з околицями визнавалися за Московським царством;

✓ Північна Правобережна Київщина, Волинь, Галичина відходили до Речі Посполитої;

✓ Брацлавщина і Південна Київщина ставали нейтральною зоною між Московським царством і Річчю Посполитою.

✓ Поділля у випадку визволення від Османської імперії переходило до Речі Посполитої;

✓ Річ Посполита за відмову від Києва отримувала компенсацію в розмірі 146 тисяч карбованців;

✓ православному населенню Речі Посполитої гарантувалося право на вільне віросповідання;

✓ Московська держава розривала договори з Османською імперією та Кримським ханством і вступала до антиосманського військового союзу — Священної ліги (Австрія, Річ Посполита, Венеція, Папська держава).

1. Як вплинуло підписання Вічного миру на становище українців?

Життєтека

Юрій Хмельницький (1641 – 1681)

Ім'я (повне). Юрій (у чернецтві Гедеон) Венжик Богданович Хмельницький.

Народження. Народився 1641 року в хуторі Суботів.

Походження. З української шляхти, молодший син гетьмана Богдана Хмельницького.

Освіта. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі.

Ключові дати в житті. 1641 рік; 1657 рік; 1659 рік; 1663 рік; 1677 рік; 1681 рік.

1. Юрій Хмельницький кілька разів з'являвся в політичному житті Гетьманщини. Використовуючи наведені ключові дати в його житті, сформулюйте власні висновки про результати його діяльності.

Барвограй ідей

Попрацюйте з картою «Українське козацтво в останній чверті XVII – XVIII століття». Виконайте письмово завдання 1–3.

1. Віднайдіть центри козацьких полків, відновлених у 1685 році відповідно до рішення польського сейму Речі Посполитої.
2. Визначте райони козацького повстання 1702–1704 років.
3. Відшукайте територію Гетьманщини та її столицю.

Українське козацтво в останній чверті XVII – XVIII століття

3. Правобережне козацтво в останній чверті XVII століття

Оскільки офіційно призначених Османською імперією гетьманів на Правобережжі не було і його заволодіння здійснювалося стихійно, то Річ Посполита вирішила цей процес взяти під свій контроль. До таких дій польську владу спонукало кілька **причин:** бажання організувати захист своїх південних кордонів від нападів кримських

татар та османів і відродити господарське життя на Правобережжі, щоб у майбутньому мати з цього зиск.

1685 року була прийнята постанова польського сейму, яка дозволяла оселитися людям на спустошених землях на давньому козацькому праві і привілеях та створювати козацькі полки. Було засновано чотири полки — **Фастівський, Богуславський, Корсунський, Брацлавський,** на чолі яких стали полковники: відповідно **Семен Палій, Самійло Самусь, Захар Іскра, Андрій Абазин.** Утім, постанова сейму лише узаконила і прискорила вже наявний колонізаційний рух українців.

Проте через діяльність козацьких полків володіння короля та шляхтичів на цій території залишалися фактично недоступними для своїх власників і не приносили очікуваних прибутків. Тому після підписання Карловицького мирного договору з Османською імперією в 1699 році сейм Речі Посполитої наважився прийняти постанову про заборону козацтва і скасування козацьких полків. Це рішення викликало незадоволення козаків і спричинило **козацьке повстання 1702–1704 років під проводом фастівського полковника Семена Палія.** Повсталі розбили загони коронного війська та посполитого рушення і швидко оволоділи **центральною Київщиною, а також Брацлавщиною та Поділлям.** Король перед ними виявився безсилим.

1. Яку мету переслідувала Річ Посполита, сприяючи заludненню Правобережжя?
2. Коли приймали постанову про відновлення козацьких полків на Правобережжі?
3. Чому Річ Посполита прагнула скасувати полково-сотенний устрій?

У той час, коли...	***Тоді...***
на теренах України	***у світі***
стало відомо про підписання Вічного миру 1686 року. ...	**в місті Аусбурзі** сім європейських держав утворили оборонний союз, щоб зупинити експансію Франції в Європі.

Барвограй ідей

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки слова та дати.
2. Складіть із ними речення.

Проведіть дискусію на тему: «Доба Руїни: історичні уроки».

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/peT80LAp або за QR-кодом.

§ 35. ЗАСЕЛЕННЯ І РОЗВИТОК СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

Разом із Кліо розшифруйте ребус, розгляньте портрет Якова Остряниці невідомого художника. Віднайдіть в тексті параграфа, як пов'язані між собою розгаданe поняття та ілюстрація?

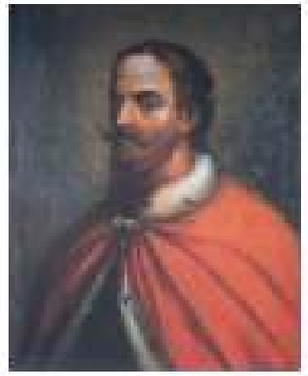

1. Формування регіону

Слобідська Україна розташовувалася на схід від Лівобережної Гетьманщини й охоплювала території сучасних Сумської, Харківської, півночі Луганської, Донецької областей, а також південь Курської, південно-східну частину Воронезької та південно-західну Білгородської областей Російської Федерації. На формування регіону чинили вплив сусідство із Вольностями Війська Запорозького Низового, Кримським ханством, Московським царством.

Історична доля краю була складною. Його родючі землі після монгольської навали перетворилися на спустошене, майже не заludнене Дике поле. Звідти час від часу з'являлися загони османів і кримськотатарські орди, від яких потерпали нечисленні мешканці. Проте **з часом кількість жителів регіону поступово почала зростати.** Головним стимулом переселення стали сприятливі природні умови: багаті на звірину і рибу ліси та річки, родючі землі. Сюди час від часу заходили козаки — уходники, котрі займалися здебільшого бджільництвом, рибальством і мисливством, а також видобутком селітри і солі на Торських озерах і в Бахмуті.

Історики вважають, що **формування Слобідської України започатковано в середині – другій половині XVII століття,** коли розпочалися масові переселення в цей край козаків, селян, містян з Правобережної та Лівобережної Гетьманщини. Їх тоді називали «вихотці». Це люди, котрі залишали свої оселі, іноді палили їх, щоб не дісталися ворогові, поривали всі зв'язки з колишнім місцем перебування і йшли на незаселені території. Початково засновували міські поселення: іноді поблизу раніше існуючих городищ, іноді на новому місці. Згодом, враховуючи стан постійної небезпеки, почали створювати козацькі полки. Поряд з тим, на новоосвоєних землях засновували православні монастирі, як-то Святогірський, Охтирський Благовіщенський, Сумський Успенський та інші. На їхніх землях оселялися переселенці. Вони були тісно пов'язані з життям округи,

сприяли колонізації та захисту краю від нападів османів та кримських татар.

1. Які сучасні території називалися Слобідською Україною?
2. Назвіть фактори, що зумовили зростання чисельності мешканців Слобожанщини.
3. Хто й коли здійснював колонізацію краю в XVII столітті?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що в 1652 році чернігівські козаки на чолі з полковником Іваном Дзиковським заклали місто Острогозьк на річці Тихій Сосні. До середини 50-х років XVII століття виникли, зокрема, Суми, Харків, Лебедин, Зміїв. (*Сьогодні місто Острогозьк знаходиться в Росії. Це адміністративний центр Острогозького району Воронезької області. Воно розташоване на історичній території колишньої Слобідської України*).

1. Які міста Слобідської України були засновані українцями?
2. Попрацюйте в групах. Скористайтесь інтернет-ресурсами й дізнайтеся про історію виникнення міст Суми, Харків, Лебедин, Зміїв. Результати дослідження обговоріть у класі.

2. Колонізаційні процеси

У 1638 році великий загін повстанців на чолі з гетьманом **Яковом Остряницею** оселився поблизу міста Чугуєва. Більш масове переселення на Слобожанщину розпочалося в період козацької революції середини XVII століття, особливо після Білоцерківського договору 1651 року. Нова хвиля колонізації регіону розпочалася в період Руїни. Наприкінці XVII століття населення Слобідської України налічувало 85 тисяч жителів. Українські переселенці заснували і заселили багато міст і містечок.

З XVII століття на ці землі переселялись українці, які прагнули волі й більш спокійного життя, аніж в охопленій війнами Гетьманщині. Московський уряд намагався контролювати цю територію, заохочував таке переселення, оскільки переселенці мали захищати кор.-дони Московщини від кочовиків й заселювати спустошені землі. Українцям дозволяли користуватися **правом займанщини** (обирати для володіння будь-які вільні землі) і жити там за **козацьким звичаєм**: створювати полки і сотні, користуватися власним судочинством, не сплачувати податки. Поселенці мали визнати зверхність московського царя і захищати край від набігів з півдня османів та кримських татар. Права переселенців закріплювалися царськими грамотами. Оскільки вільні поселення називали **слободами**, то і новий край стали називати **Слобожанщиною**.

Переселенці до Слобожанщини, враховуючи постійну військову небезпеку та козацькі традиції, сформували 5 козацьких полків, названих за основними поселеннями: **Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський та Острогозький**. Полки були водночас адміністративно-територіальними і військовими одиницями. На відміну від Лівобережжя, полковників обирали довічно, їхня влада була спадковою. Полковників затверджував московський цар, і вони підпорядковувалися білгородському воєводі. Посади гетьмана, як у Лівобережній Гетьманщині, тут не було. Поселяни Слобідської України могли вільно переходити з одного суспільного стану в інший: селянський, козацький, міщанський, чи духовний.

1. Чим зумовлювалося масове переселення мешканців Гетьманщини на землі Слобожанщини?
2. На яких умовах українці заселяли землі майбутньої Слобожанщини?
3. Назвіть козацькі полки, сформовані на Слобожанщині. Кому вони підпорядковувалися?

Барвограй ідей

Попрацюйте з картою «Слобідська Україна та Запорожжя». Виконайте завдання 1–5 .

1. Покажіть територію Слобідської України наприкінці XVII століття.
2. Відшукайте центри слобідських полків.
3. З якими територіями межувала Слобожанщина?
4. Покажіть місце підпорядкування козацьких полків.
5. Пригадайте, як називали Запорозьку Січ у той час. Покажіть, де вона розташовувалася.

Слобідська Україна та Запорожжя

3. Соціальний устрій, господарство Слобідської України

Привілейованим станом на Слобожанщині були **виборні козаки та підпомічники.** Виборні заможні козаки несли військову службу, а підпомічники були бідніші й допомагали виборним. Основу козацького війська становили виборні козаки. Оскільки підпомічники не могли забезпечити себе зброєю, амуніцією, кіньми — вони допомагали виборним козакам грішми та провіантом.

Населення займалося переважно **хліборобством** і пов'язаним з ним **скотарством. Селяни** були вільними хліборобами, платили до царської скарбниці податок. Та більшість із них добровільно селилися на землях полкової та сотенної старшини й допомагали обробляти їхні поля. Мешканці регіону вирощували жито, пшеницю, овес, ячмінь, гречку, просо, горох; як сировину для полотна, сіяли коноплі та льон. На баштанах росли кавуни, дині. Займалися садівництвом, городництвом, вівчарством, млинарством, гуральництвом. Одним із найбільш прибуткових промислів було **бджільництво.**

Розвивалися **міста** як центри економічного, політичного і культурного життя краю. **Містяни** займалися ремеслами, торгівлею, хліборобством, виконували військові повинності. Жителі міста утримували фортеці, постачали для війська смолу, колеса, хомути, сідла. Осередками торгівлі були **ярмарки**. Важливе місце займала транзитна торгівля через Слобожанщину, яка стала посередником у торгівлі між Гетьманщиною, Кримським ханством, Московською державою.

1. Який стан вважався на Слобожанщині привілейованим?
2. Чим займалися селяни? Що вирощували?
3. Які були зобов'язання у містян?

Галявина творчості

Разом із Кліо дослідіть історію виникнення Харківського, Сумського, Охтирського, Ізюмського та Острогозького полків. Для дослідження об'єднайтеся в 5 груп. Свої напрацювання оформте в лепбук за такими напрямками: причини виникнення, час створення, очільники, діяльність, наслідки. Свої напрацювання представте в загальному колі.

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
в 1654 році було засновано місто Харків		У Реймському соборі на французький престол коронували Луї XIV

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/2eT88ky8 або за QR-кодом.

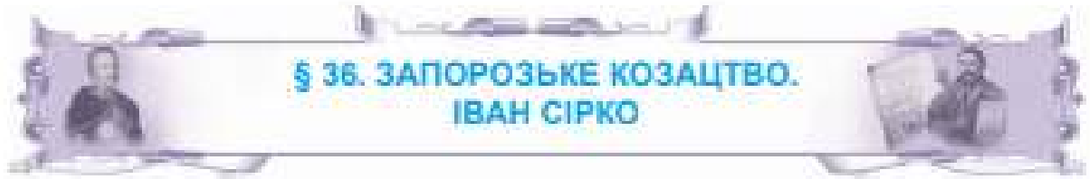

§ 36. ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО. ІВАН СІРКО

Разом із Кліо розшифруйте ребуси. Висловте думку, що поєднує розшифровані слова. Як, на вашу думку, пов'язані розгадані поняття з темою уроку?

1. Запорозька Січ у другій половині XVII століття

З Микитинської Січі розпочав свою боротьбу Богдан Хмельницький. Запорожці разом із реєстровцями складали основу його війська. Коли Богдан Хмельницький створив козацьку державу з назвою Військо Запорозьке, Запорожжя офіційно стали називати Військом Запорозьким Низовим. Проте після укладання Зборівського та, особливо, Білоцерківського договору відносини між гетьманом і запорожцями стали напруженими, оскільки більшість низових козаків опинилася поза реєстром. Це навіть призвело до зміни місця розташування Запорозької Січі — її перенесли ближче до Дніпровських плавнів у гирло річки Чортомлик. Так **1652 року** припинила своє існування Микитинська Січ, натомість **постала Січ Чортомлицька**. Проте загалом запорожці визнавали владу Богдана Хмельницького, зважаючи на його авторитет та й те, що він був обраний гетьманом на Січі.

Соціальний склад Чортомлицької Січі дещо змінився порівняно з попередніми роками. Представники «старовинного» козацтва, а також покозачена шляхта знаходили собі заняття переважно в городових козацьких полках. На Січі ж побільшало тих, хто не бажав коритися суворій дисципліні гетьманів. Сюди стікалася козацька голота, а також представники тих прошарків суспільства, хто зазнав кривд від козацької старшини. У результаті, **Запорозька Січ стала автономною** і найбільш радикальною та непередбачуваною **частиною Війська Запорозького.**

У період Руїни гетьмани втратили контроль над Запорозькою Січчю, а сама Січ навіть виставляла своїх кандидатів на гетьманство. тому, в той час запорожці виступали самостійною військово-політичною силою. Не дивлячись на те, що, за умовами Андрусівського перемир'я 1667 року між Московським царством і Річчю Посполитою, Чортомлицьку Січ підпорядкували правителям обох держав, а, згідно з Вічним миром 1686 року, вона опинилася під контролем Московського царства, **запорожці вели власну політику.**

Свої дії вони не узгоджували ні з гетьманами, ні з правителями країн, які їх ніби контролювали. На жаль, низове козацтво не завжди розуміло складну зовнішньополітичну діяльність гетьманів, тому часто виступало всупереч інтересам козацької держави. До прикладу, вони були в опозиції до Івана Виговського, Павла Тетері, Юрія Хмельницького. Значною мірою запорожці завадили гетьманові Петру Дорошенку в його спробах об'єднати Правобережну і Лівобережну Гетьманщину. Вони висунули свого кандидата на гетьманську булаву — Петра Суховія (Суховієнка).

1. Коли і чому була створена Чортомлицька Січ?
2. Яким був соціальний склад Чортомлицької Січі?
3. Кому підпорядковувалася Січ за умовами Андрусівського перемир'я та Вічного миру?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що Чортомлицька Січ знаходилася на острові Чортомлик при впадінні в Дніпро річок Чортомлика, Підпільної та Скарбної? Січ оточував глибокий рів із високим валом, у якому було влаштовано бійниці. У центрі розташовувався великий майдан, навколо якого стояли будинки старшини та курені, а на Січі постійно перебувало від 6 до 10 тисяч війська. Для виходу з Січі в земляному валу було влаштовано пролази, над кожним з них побудовано бійницю.

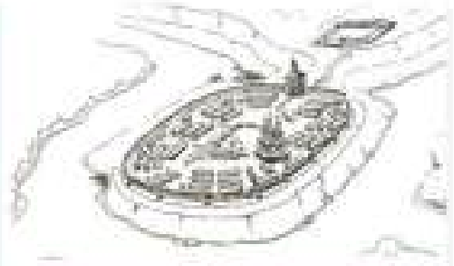

Реконструкція Чортомлицької Січі Володимира Ленченка

1. Розгляньте реконструкцію Чортомлицької Січі та ознайомтеся з її описом. Чортомлицька Січ проіснувала 57 років, найдовше з-поміж січей. Як ви вважаєте, чому?

2. Господарство Запорожжя. Іван Сірко

Основу економічного добробуту Січі складали **промисли**: полювання, рибальство, бортництво. Поступово набувало поширення **скотарство**. Особливо прибутковим заняттям стало конярство. **Продавали** козаки мед, хутро, шкіру, рибу, віск, худобу, а **купували** хліб, тканини, порох, сировину для ремесла. **Торговими партнерами запорожців** були Гетьманщина, Правобережжя, Річ Посполита, Кримське ханство, Османська імперія. Значні прибутки Запорожжя отримувало, збираючи **торгові мита**, **мостове** на перевозах на Дніпрі та Бузі (Південному Бузі).

Та, попри все, саме **військові походи** залишалися **головним заняттям** козаків Запорозької Січі. У походах вони здобували військові трофеї, зброю та отримували грошову винагороду від іноземних монархів, якщо перебували в них на службі. І коли в городовій Україні зрос-

ла роль старшинської ради, то Січ залишалась осередком демократичних традицій, де всі справи вирішувалися на загальній військовій раді.

Найвідомішим і найавторитетнішим кошовим отаманом Чортомлицької Січі був **Іван Сірко**. Він володів особливим військовим талантом і хоробрістю. Кошовим отаманом обирався 15 разів, провів близько 55 битв і лише кілька програв. Головним завданням січовиків Іван Сірко вважав боротьбу проти Кримського ханства та Османської імперії, військові походи яких на українські землі становили постійну загрозу для населення. Ще за життя ім'я Івана Сірка було оспіване в піснях, думах. Воно стало легендою та символом волелюбності українського козацтва.

1. Що складало основу економічного добробуту Січі?
2. Назвіть головне заняття січовиків.
3. Чим уславився Іван Сірко?

Барвограй ідей

Розгляньте схему «Торгівля на Запорожжі».

Попрацюйте в парах і складіть розповідь про торгівлю на Запорожжі.

Життєпис

Іван Сірко
(бл. 1618 – 1680)

Ім'я (повне). Іван Дмитрович Сірко.

Народження. Мурахва на Поділлі.

Походження. З козацько-шляхетського роду.

Початкові умови формування особистості. З юнацьких літ козакував і виховувався в козацькому товаристві.

Освіта. Коли і де здобув освіту, невідомо.

Реконструкція зовнішності Івана Сірка. Галина Лебединська

Ключові події життя.

До 1663 року. Учасник козацької революції середини XVII століття. За гетьмана Івана Виговського був кальницьким (вінницьким) полковником.

1663 року Івана Сірка вперше обрали кошовим отаманом. Організував більше п'ятдесяти битв проти військ Османської імперії, Кримського ханства, ногайських орд та Московського царства і лише кілька з них програв.

У 1672 році претендував на гетьманську булаву водночас з Іваном Самойловичем, але був заарештований і відправлений до Сибіру. Проте наступного року його звільнили через османську загрозу. Помер Іван Сірко в 1680 році на своєму хуторі Грушівка (тепер — Іллінка Дніпропетровської області).

Політичні погляди Івана Сірка постійно змінювалися: не склав присяги на вірність московському царю в 1654 році, не підтримав Івана Виговського в його союзі з Річчю Посполитою, був в опозиції до Московського царства після 1667 року.

Наслідки діяльності. Через захист південних кордонів та звільнення українських ... з неволі став героєм народних ... та ... , але часто діяв всупереч політиці гетьманів: Івана ... , Юрія ... , Павла ... , Петра ... , Івана ... , чим ослаблював козацьку державу.

1. Заповніть пропуски в тексті про наслідки діяльності Івана Сірка.

3. Участь запорожців у війнах з Річчю Посполитою, Османською імперією та Кримським ханством

В XVII столітті запорожці активно воювали: боролися з польським військом під час Козацької революції, ходили в походи проти ногайських орд, Кримського ханства, Османської імперії.

Після смерті Богдана Хмельницького **Запорожжя стало осередком опозиції щодо гетьманів і заможної старшини.** Цим розколом між Гетьманщиною й Запорозькою Січчю скористалися московські урядники. Саме вони підбурювали запорожців, очолюваних Яковом Барабашем, виступити проти гетьмана Івана Виговського. Під час Чорної ради московити підтримали Івана Брюховецького, до якого були прихильні запорожці, й вплинули на результат виборів. За часів Руїни запорожці прагнули захистити українські землі від завойовників, та дуже часто ставали знаряддям для досягнення чужих інтересів. Брали участь в Азовсько-Дніпровських походах 1695–1696 років разом з московськими військами, внаслідок яких до Московії відійшла фортеця Азов, а також кілька інших османських фортець у пониззі Дніпра.

Запорожці на чолі з кошовим отаманом Іваном Сірком неодноразово ходили в походи на Крим — визволяти бранців з неволі. До прикладу, 1667 року під час одного з походів запорожців на Крим було захоплено Кафу та інші міста і звільнено близько двох тисяч бранців. 1670 року під час походу на фортецю Очаків козаки звільнили полонених та захопили багато худоби та іншої здобичі.

1. З ким воювали запорожці в XVII столітті?
2. Хто скористався розколом між Гетьманщиною й Запорожжям?
3. Назвіть причину і наслідки походів козаків проти османів і кримських татар.

Барвограй ідей

Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки слова та дати. Складіть із ними речення.

У той час, коли...		*Тоді...*
на теренах України		*у світі*
1652 року було зведено Чортомлицьку Січ, ...		**у Род-Айленді** (Британська колонія в Америці) прийнято перший відомий закон про скасування рабства і работоргівлі.

Галявина творчості

Кліо любить читати твори відомих істориків. Вона ознайомилася з працею польського історика Веспасіана Коховського, де він писав про кошового отамана Івана Сірка: «Страшний для орди, бо був досвідченим у воєнних діях і відважним кавалером, перевищуючи цим Дорошенка. А в Криму його ім'я наводило такий переляк, що орда щогодинно пильнувала й була напоготові до бою, ніби Сірко вже напав.»

Прочитавши уривок історичного дослідження про Івана Сірка, віднайдіть у параграфі факти, які підтверджують слова історика. Користуючись інтернет-ресурсами, дізнайтеся про Івана Сірка як характерника. Створіть міні-проект «Іван Сірко: міфи та історична правда».

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/eeE5CR37d або за QR-кодом.

§ 37. ГЕТЬМАНЩИНА В ЧАСИ ІВАНА МАЗЕПИ

Разом із Кліо розгляньте реконструкцію міста Батурина та його фортеці. Зробіть припущення, як ці ілюстрації пов'язані з темою уроку. Правильність свого припущення перевірте в кінці уроку.

1. Іван Мазепа: здобуття гетьманства та внутрішня політика

Після усунення від гетьманства Івана Самойловича, **1687 року** старшинська рада в таборі на річці Коломак новим гетьманом обрала генерального осавула **Івана Мазепу**. Відносини Війська Запорозького з Московським царством визначали **Коломацькі статті 1687 року**. Вони передбачали такі умови гетьманування Івана Мазепи: гетьман не міг самостійно проводити зовнішню політику; у гетьманській столиці — **Батурині** — розташовували полк московських стрільців; заохочували українсько-московські шлюби; гетьман не мав права без царського дозволу позбавляти старшину посад, а старшина — скидати гетьмана.

Ставши гетьманом, Іван Мазепа докладав зусиль до об'єднання українських земель, розбудови козацької держави за європейським зразком. **У внутрішній політиці** йому вдалося **зміцнити гетьманську владу**, оминувши обмеження Коломацьких статей і **забезпечити стабільність** у Гетьманщині. Для цього, з одного боку, роздавав заможним старшинам посади та маєтки (землю), збирав не загальні, а старшинські ради, тобто формував **аристократичну республіку**. Він запрошував до своєї адміністрації **дітей впливових старшинських родин**, щоб вони, виконуючи різні доручення, готувалися до управління державою в майбутньому. Водночас, гетьман заборонив забирати в **козаків** землю та **перетворювати** їх у **селян**, а також вимагати від селян відробітків більше, ніж **два дні на тиждень**. Для управління державою, ведення судочинства, розвитку артилерійської справи та дипломатичної діяльності потрібні освічені люди. Задля цього Іван Мазепа підтримував освіту, науку, книгодрукування. Особливо піклувався про Києво-Могилянський колегіум: розбудував його, добився статусу академії, сприяв заснуванню бібліотеки та друкарні.

Гетьманування Івана Мазепи позитивно позначилося на **господарському становищі** козацької держави. Освоювалися запустілі та раніше не оброблювані землі, зростали вже існуючі та засновувалися нові населені пункти. Розвивалися промисли, ремесла, торгівля. За містами зберігали магдебурзьке право.

1. В якому році і за яких обставин гетьманом став Іван Мазепа?
2. Які заходи проводив Іван Мазепа для забезпечення стабільності в Гетьманщині?
3. Що робив новий гетьман для розвитку економіки?

Барвограй ідей

Кліо дізналася про матір Івана Мазепи. Її вразила доля Марії Мазепи (в чернецтві Марія Магдалина). Саме вона опікувалась освітою та була порадницею свого сина Івана Мазепи.

1. Попрацюйте з інтернет-джерелами. Випишіть у зошит 3–4 факти з біографії Марини Мазепи. Зробіть висновки про роль матері в житті та діяльності Івана Мазепи.

Марія Мазепа. Портрет невідомого автора

Розгляньте портрет. Які історичні відомості ми можемо отримати з нього?

2. Зовнішня політика Івана Мазепи

У зовнішній політиці Іван Мазепа не наважувався протидіяти московському уряду. **1689** року разом з московським військом здійснив **невдалий** другий **Кримський похід**, а в **1695–1699** роках брав участь у війні проти Османської імперії. Для Гетьманщини ці війни принесли лише розорення господарства і збільшення чисельності московських військ, які утримувалися за рахунок українців.

У 1700 році коаліція країн на чолі з Московським царством розпочала **Північну війну** проти Швеції. Військо Запорозьке як союзник Москви брало участь у цій війні. Цар Петро I використовував козацьке військо, яке несло втрати тисячами і не отримувало **при цьому ніякої платні**. Більше того — українці мали власним коштом споряджати не тільки козацькі полки, а й **утримувати царську армію**. До того ж Петро I залучав **козаків до важких земляних робіт**, з яких багато хто не повертався через голод, холод та важкі каліцтва. А коли польський король, не даючи ради визвольному повстанню під проводом Семена Палія, попросив у Петра I допомоги, то він **проти українців направив інших українців** з лівобережних полків.

1704 року Іван Мазепа придушив повстання під проводом білоцерківського полковника Семена Палія на Правобережжі. Гетьман використав цю ситуацію задля об'єднання українських земель по обидва береги Дніпра. Взявши **Правобережну Київщину й частину Волині** під свою булаву, він їх утримував за собою **упродовж 1704–1709 років**. Проте через безцеремонну політику Петра I серед козаків і, головне, старшини зростало незадоволення. Та й сам Іван Мазепа добре розумів ситуацію і, хоча пам'ятав про гіркий досвід своїх попередників, все ж дуже обережно, потай від ненадійної старшини, **налагодив таємне листування з іноземними володарями**: спочатку з польським королем Станіславом Лещинським, а згодом зі шведським королем Карлом XII.

1. В яких військових кампаніях Петра I брав участь Іван Мазепа?
2. Як московський цар використовував козацьке військо?
3. Коли і за яких умов Правобережна Україна потрапила під владу Івана Мазепи?

Барвограй ідей

Попрацюйте з картою «Події Північної війни в Україні в 1708–1709 роках».

1. Визначте територію, яка була під владою гетьмана Івана Мазепи в 1704–1709 роках.
2. Відшукайте міста Батурин, Полтаву, Бендери, а також Чортомлицьку Січ.
3. Про які події можна дізнатися з карти?
4. Покажіть столицю Гетьманщини після зруйнування Батурина.

Події Північної війни в Україні в 1708–1709 рр.

3. Північна війна і Україна

Північна війна тривала з перемінним успіхом. Шведський король Карл XII Густав первісно планував наступати одразу на Москву, але з цим виникли труднощі, і він повернув на південь, щоб поповнити свої сили козаками Івана Мазепи. Для українського гетьмана це стало несподіванкою, але він, попри значні ризики, заради своєї Батьківщини зібрав 4-тисячний загін з вірних йому козаків і в жовтні **1708 року** прибув з ним до табору Карла XII Густава, де уклав вигідний **шведсько-український союз**. До Івана Мазепи в березні 1709 року приєднався **кошовий отаман Кость Гордієнко** з 8-тисячним загоном запорожців.

Щоб зберегти контроль над козаками, Петро I швидко організував «вибори» нового гетьмана, на яких **1708 року** булаву отримав **Іван Скоропадський**. 2 листопада 1708 року за наказом царя було знищено гетьманську столицю **Батурин**. Загинули всі жителі міста — близько 3 тисяч осіб. У травні 1709 року зруйновано **Чортомлицьку Січ**. Обидві сторони — шведсько-козацьке військо і московське — готувалися до вирішальної битви, яка відбулася **27 червня 1709 року під Полтавою**. В ній шведсько-козацьке військо зазнало цілковитої поразки. Іван Мазепа після поразки у Полтавській битві емігрував з Гетьманщини і невдовзі — 22 вересня 1709 року — помер у місті Бендери (нині Республіка Молдова).

Ще 1708 року роалючений Петро I проголосив Івана Мазепу зрадником, хоча як може бути зрадником той, хто захищає свою Батьківщину і дбає про свій народ?! Царський уряд **організував гоніння** на людей, які мали хоч якісь стосунки із гетьманом. У них відбирали маєтки, їх відправляли до Сибіру, страчували.

1. Коли було укладено союз між Іваном Мазепою та Карлом XII? Хто приєднався до цього договору?
2. Як розгорталися бойові дії в українських землях у 1708–1709 роках?
3. Які антиукраїнські заходи здійснював Петро I, починаючи з 1708–1709 років?

Життєпис

Іван Мазепа
(1639 – 1709)

Ім'я (повне). Іван Степанович Мазепа.

Народження. Народився 1639 року в селі Мазепинці Київського воєводства (тепер Білоцерківського району Київської області).

Походження. З козацько-шляхетського роду.

Освіта. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі. Володів польською, татарською, італійською, німецькою мовами. Писав вірші і музичні твори. Згодом зібрав велику бібліотеку.

Ключові події життя.

До 1669 року. З 18 до 20-річного віку перебував у Франції, Нідерландах, Німеччині, Італії, де вивчив артилерійську та інженерну справу.

З 1669 року перейшов на козацьку службу. Спочатку був ротмістром надвірної корогви, а згодом — генеральним осавулом Петра Дорошенка. З 1674 року — генеральний осавул Івана Самойловича.

З 1687 року — лівобережний гетьман. Підписав Коломацькі статті, але підтримував дипломатичні відносини з багатьма європейськими монархами і приймав у Батурині іноземних послів. Іван Мазепа відновив торговельні зв'язки Гетьманщини з Річчю Посполитою, Пруссією, Швецією, Кримським ханством, Османською імперією. Мав 61 рік, коли був нагороджений орденом святого Андрія Первозваннного — вищою нагородою Московії.

У 1708 році через порушення Московською державою прав і вольностей Гетьманщини, незважаючи на ризик, уклав шведсько-український союз. Після поразки у Полтавській битві емігрував з Гетьманщини. Помер у місті Бендери (нині Республіка Молдова), перепохований у місті Галац (нині Румунія). Наразі точне місце перебування останків гетьмана невідоме.

Культурницька діяльність. Був одним із найзаможніших людей свого часу, меценатом. На його кошт збудовано, реставровано, оздоблено понад 43 церковні споруди, серед яких — Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий, Софійський (собор і дзвіниця), Братський, Пустинно-Микільський собори.

Наслідки діяльності. Освіта, наука, господарство, зміцнення, стабільність, аристократія, республіка, повстання, воля, Полтава, переслідування.

---

1. Письмово сформулюйте наслідки діяльності Івана Мазепи, використовуючи слова з підрубрики «Наслідки діяльності».

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
1701 року Києво-Могилянський колегіум став академією, ...		**у Пруссії** було оголошено про створення королівства. Першим прусським королем став Фрідріх I.

Галявина творчості

1. Уявіть, що ви маєте змогу поспілкуватися з гетьманом Іваном Мазепою. Складіть 6–7 запитань, які ви задали б своєму співрозмовнику. Спрогнозуйте, як би відповів на них ваш поважний співрозмовник.

2. Створіть історичний комікс на тему: «Гетьмани і козацькі лідери другої половини XVII століття».

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/ueT84JNy або за QR-кодом.

§ 38. ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК. ЛІКВІДАЦІЯ КОЗАЦТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Разом із Кліо розгляньте титульну та останню сторінку Конституції Пилипа Орлика, написані староукраїнською мовою. Яку історичну цінність вони становлять? Як даний документ пов'язаний з темою уроку?

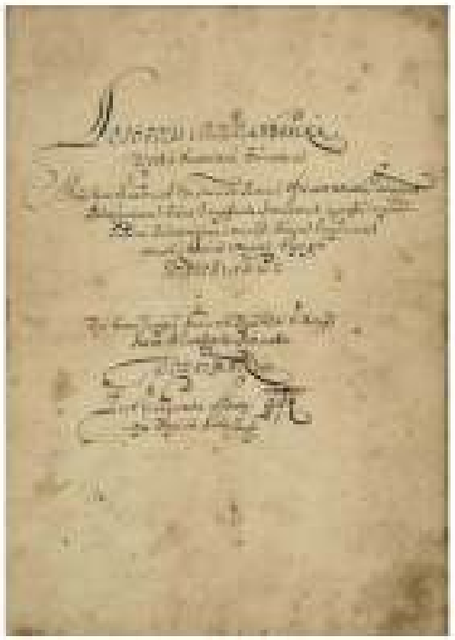

1. Пилип Орлик і його Конституція

Частина козаків і старшини, які перейшли разом з Іваном Мазепою до Бендер, **5 квітня 1710 року** обрали гетьманом найближчого сподвижника Івана Мазепи **Пилипа Орлика**. Обрання відбулося у присутності османського султана та шведського короля Карла XII. Пилип Орлик став першим українським гетьманом в еміграції, тобто гетьманом, обраним за межами рідної країни.

Вибори гетьмана супроводжувалися прийняттям певних угод про порядок існування козацької держави. Відтак на козацькій раді в місті Бендери **5 квітня 1710 року** було укладено й затверджено угоду між гетьманом, козаками і старшиною під назвою **«Пакти й конституції прав і вольностей Війська Запорозького»**.

Цей документ визначав права й обов'язки гетьмана, старшини, козаків як представників українського народу, тому його вважають першою українською Конституцією. В документі йшлося, зокрема,

про зрівняння козаків у правах, зберігаючи при цьому окремий статус запорожців. У **«Пактах й конституціях...»** йшлося про створення незалежної **Української держави** на козацькому праві.

1. Хто й коли став першим українським гетьманом в еміграції?
2. Яку угоду було укладено в Бендерах між гетьманом, козаками і старшиною?
3. Що передбачали «Пакти й конституції...» Пилипа Орлика?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що...

У «Пактах і Конституціях...» визначався майбутній лад держави, обмежувалися права гетьмана, окреслювалися його обов'язки. Підписали документ гетьман Пилип Орлик, від запорожців — Кость Гордієнко. В Конституції:

✓ Проголошувався республіканський політичний устрій Української держави, бо всі посади мали бути виборними.

✓ Конституція закріплювала ідею поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову. Законодавча влада — Генеральна рада, виконавча — гетьман, судова — незалежний Генеральний суд.

✓ Генеральна рада складалася з генеральної старшини, полковників, представників від кожного полку, міст та Запорозької Січі. Вона збиралася тричі на рік: на Різдво Христове, Великдень, Покрову.

✓ Затверджувалися права православної церкви під зверхністю Царгородського (Константинопольського) патріарха.

✓ За містами зберігалося магдебурзьке право.

✓ Територія Української держави визначена за Зборівським договором 1649 року. Столиця — місто Київ.

1. *Пригадайте значення терміна «республіка». Яку форму правління козацької держави проголошувала Конституція? В чому це було відображено?*
2. *Яка форма правління в Україні? Які ідеї Конституції Пилипа Орлика втілено в сучасній Конституції?*

Життєпис

Пилип Орлик
(1672 – 1742)

Ім'я (повне). Пилип Степанович Орлик.

Народження. Народився в селі Косута (нині Мінська область у Білорусі).

Походження. Рід Орликів походив від давніх чеських, білоруських, литовських та українських шляхетських родів.

Освіта. Віленський єзуїтський колегіум і Києво-Могилянський колегіум. Володів польською, церковнослов'янською, болгарською, італійською мовами та латиною.

Ключові події життя.

До 1710 року. У 28 років став канцеляристом Генеральної військової канцелярії, а ще через два роки — генеральним писарем в уряді Івана Мазепи. 1708 року підтримав гетьмана Івана Мазепу щодо союзу зі Шведським королівством. Після Полтавської битви емігрував до Османської імперії.

1710 рік. 5 квітня обраний гетьманом в еміграції. Співавтор «Пактів і конституцій...» — першої української Конституції. Написав щоденник «Діаріуш подорожній» (польською мовою). Помер 1742 року в місті Ясси (нині Румунія).

Наслідки діяльності. В силу обставин ... Орлику не ... повернути ... Україні, але він став співавтором ... і до останнього в...в у свої ідеали та боровся за них.

1. Письмово заповніть пропуски у підрубриці «Наслідки діяльності».

2. Похід Пилипа Орлика на Правобережжя

Пилипу Орлику вдалося згуртувати довкола себе вірних козаків. Владу гетьмана визнали й уклали з ним союз Шведське королівство, Кримське ханство, Османська імперія та претендент на польську корону Станіслав Лещинський. Так **було створено** широку **антимосковську коаліцію.** Союзники розробили план воєнного походу на Правобережну Україну. Пилип Орлик використав незадоволення правобережних полків безчинствами розміщених там московських військових залог та розіслав універсали-звернення до населення із закликом підтримати його боротьбу.

Однак шведський король, визнавши владу Пилипа Орлика, не зміг допомогти йому військом. Він надав тільки своїх старшин-радників. **Османська імперія** виділила лише трохи зброї та грошей. Відтак у **похід 1711 року** на Правобережжя з **козаками Пилипа Орлика** готувалися **окремі шляхетські** загони, **запорожці на чолі з Костем Гордієнком** та **кримські татари**, які зобов'язалися не брати ясир.

У лютому 1711 року в Україну вирушило **два війська** — одне, кримськотатарське, направилося **на Слобожанщину**, друге військо, **козацько-кримськотатарсько-шляхетське**, йшло на Правобережжя під керівництвом Пилипа Орлика. **На Слобожанщині** кримські татари захопили московські залоги та почали брати ясир, поспішаючи повернутися додому до весняної повені. **На Правобережжі** війська Пилипа Орлика дійшли до Білої Церкви — найміцнішої фортеці на цих землях. Майже всі правобережні полки, окрім кількох сотень Білоцерківського, перейшли на бік гетьмана, але невдала облога Білої Церкви, відхід з-під її стін військ хана, поголос про поводження кримських татар на Слобожанщині спонукали правобережне козацтво відвернутися від Пилипа Орлика й рятувати власну землю від ординців. Залишившись без війська, гетьман був змушений повернутися до Бендер.

1. Які країни підтримали Пилипа Орлика та спільно створили антимосковську коаліцію?
2. Хто входив до війська Пилипа Орлика?
3. Як у 1711 році розгорталися події на Правобережжі і в Слобожанщині?

Барвограй ідей

Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки слова та дати. Складіть із ними речення.

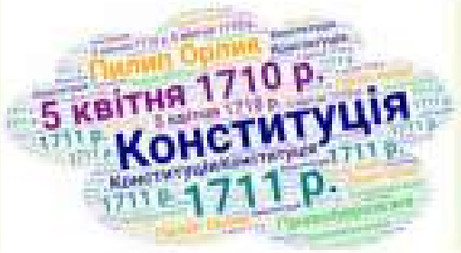

3. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні

У відповідь на дії Пилипа Орлика, **Петро I** у **1711 році** здійснив **Прутський похід**. Московський цар прагнув підпорядкувати собі землі по Дунаю. Однак похід був невдалий для Московської держави. Її військо, разом з царем, потрапило в оточення біля міста Фальчі. Петро I змушений був підписати принизливий для нього **Прутський договір 1711 року** з Османською імперією. Згідно з його умовами, цар зобов'язувався вивести війська з Волині, Поділля, Київщини та Запорожжя. На ці території поширилася влада гетьмана Пилипа Орлика.

Виконуючи умови Прутського договору, московський правитель заразом видав указ, за яким усі полковники Правобережжя зі своїми полками були зобов'язані перейти на лівий берег Дніпра. Відтак **протягом 1711–1712 років вдруге відбулося примусове переселення людей** з правого берега Дніпра на Лівобережжя.

З літа 1712 року українці знову почали заселяти пустки на Правобережжі, вважаючи їх вільною, козацькою землею. Проте Річ Посполита боялася відновлення козацтва, тому її війська одну частину населення знищили, інша частина, рятуючись, перейшла на Лівобережжя, а хтось подався на Олешківську Січ. Отже, **1714 року** правобережне козацтво було ліквідовано остаточно.

1. Що передбачав Прутський мирний договір?
2. Яких заходів ужив Петро I, виводячи свої війська з Правобережної Гетьманщини?
3. Ким і коли було ліквідовано правобережне козацтво?

Барвограй ідей

Попрацюйте в парах. Поміркуйте разом із Кліо, що стало причиною ліквідації козацтва на Правобережній Україні. До яких наслідків це призвело? Свої судження запишіть у зошит.

Життєпис

Кость Гордієнко
(? – 1733)

Ім'я (повне). Костянтин Головко. Козаки називали Гордієнком, бо його батько — Гордій.

Народження. Місце й час народження не відомі.

Походження. З козацько-шляхетського роду.

Освіта. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі.

Ключові події життя.

До 1709 року. 1702 року вперше обраний кошовим отаманом. Потім обирався 12 разів. 1708 року разом з Іваном Мазепою уклав союз із Карлом XII.

1709 року взяв участь у Полтавській битві, потім із уцілілими запорожцями прийняв протекторат Османської імперії загалом і кримського хана зокрема. На їхніх землях, але поруч своїх давніх володінь, козаки 1709 року заклали Кам'янську Січ. Кость Гордієнко був одним зі співавторів «Пактів і конституцій...».

1711 року як кошовий отаман брав участь у поході Пилипа Орлика на Правобережну Україну. Того ж року козаки перенесли свою Січ-фортецю в урочище «Олешки», але згодом вони відновили Кам'янську Січ. Помер 1733 року в Кам'янській Січі.

Наслідки діяльності. Військо зверхністю Костю кримського вдалося Низове з його традиціями, але Запорозьке під Гордієнку хана зберегти.

1. У підрубриці «Наслідки діяльності» правильно розмістіть слова в реченні і запишіть у зошит.

У той час, коли...		*Тоді...*
на теренах України		***у світі***
гетьман Пилип Орлик став співавтором «Пактів і конституцій...», ...		**в Англії** набрав чинності перший у світі закон про державний захист авторського права.

Галявина творчості

Уявіть, що вам вдалося перенестися на початок XVIII століття в Україну. Для подорожі об'єднайтеся в 3 групи.

1. Дізнайтеся, з якими викликами довелося боротися Пилипу Орлику.
2. Які державотворчі процеси своїми рішеннями започаткував Пилип Орлик?
3. Яку роль відіграли запорожці в житті Гетьманщини?

Створіть міні-проект «Конституція Пилипа Орлика — спроба досягти суспільної згоди».

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/feT87dSl або за QR-кодом.

§ 39. КУЛЬТУРА ТА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ

Разом із Кліо розгляньте світлини Троїцького та Покровського соборів, розв'яжіть ребус. Поміркуйте, як пов'язані між собою ребус і світлини.

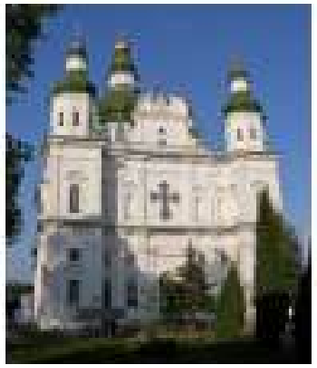

Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря, Чернігів. 1679–1689 роки

Покровський собор, Харків. 1689 рік

1. Освіта та література

Характерною ознакою тогочасної української культури був її нерівномірний **розвиток** через різні військово-політичні обставини. **На землях, позбавлених козацького устрою,** частина українців поступово забувала про своє походження. Окрім того, майже не було сприятливих умов для розвитку культури на **Правобережжі.** Натомість **Лівобережна Гетьманщина і Слобожанщина** стають центрами відродження і розквіту української культури. Найбільш давні козацькі звичаї зберігалися на **Чортомлицькій Січі.**

Система освіти в другій половині XVII століття зазнала певних змін. Початковою освітою українців Речі Посполитої опікувався переважно **чернечий орден василіан** унійної (греко-католицької) церкви. В **Гетьманщині** і на Запорожжі таку освіту надавали парафіяльні школи православної церкви. В Західній Україні православні **братські школи** поступово втрачали підтримку і занепадали. Натомість розвивалися католицькі єзуїтські колегіуми. **1661 року** король Ян II Казимир надав **єзуїтському колегіуму у Львові** «гідність академії і титул університету». В Гетьманщині середню освіту можна було здобути або в **Києво-Могилянському,** або з 1700 року — **Чернігівському колегіумах.** Окрім того, тут діяли **школи при** гетьманській, полкових чи інших **канцеляріях,** де дітей старшини та заможних містян навчали веденню діловодства. Найбільшим центром розвитку української культури та освіти залишався Київ. **Києво-Могилянський колегіум від середини XVII століття мав статус академії,** оскільки там навчали філософії та богослов'я, а в **1701 році статус академії,** тобто закладу вищої освіти, був визнаний Московським царством. Період свого розквіту академія пережила за гетьманування Івана Мазепи. Гетьман надбудував їй другий поверх. В ній проходили **публічні диспути** з різних наук, **мистецькі свята** з **виставами та іграми,** випускалися **листівки з панегіриками** — похвальними віршами на честь викладачів і меценатів академії.

Найцікавішими **новинками** української літератури XVII століття стали надрукований зі змінами **Києво-Печерський патерик, «Синопсис»** невідомого автора, історична праця **«Хроніка з літописців стародавніх»** Феодосія Софоновича, **поезії, написані в бароковому стилі,** які відзначались особливим колоритом і різноманітністю форм. Зокрема, **акровірші,** в перших рядках яких автор зашифровував якесь слово, **фігурні** — у вигляді певної фігури, **хронові́рші** — в яких кількість слів і кількість рядків дорівнювали одному числу, та інші. На початку XVIII століття поширилися **козацькі літописи** — історичні твори про козацьку добу. Найвідомішими з-поміж них — літописи **Самовидця,** гадяцького полковника **Григорія Граб'янки,** канцеляриста Генеральної Військової канцелярії **Самійла Величка.**

1. Як відрізнялися між собою регіони України за умовами розвитку культури?
2. Якою була система освіти в українських землях?
3. Назвіть новинки літератури в другій половині XVII – на початку XVIII століття.

Барвограй ідей

Уявіть, що ви народилися у середині XVII століття в місті Полтаві, в родині заможного козака. Де ви здобуватимете початкову, середню та вищу освіту? Складіть дорожню карту вашої освіти. Поясніть свій вибір навчальних закладів.

2. Архітектура та образотворче мистецтво

В архітектурі другої половини XVII століття продовжив розвиватися бароковий стиль. При цьому в Гетьманщині та Слобожанщині виник особливий стиль **українського (козацького) бароко** — в ньому поєдналися європейські традиції з українським колоритом. Значний внесок у розвиток української архітектури зробив **Іван Мазепа.** Він не тільки фундував нові церкви, але й турбувався про реставрацію давніх храмів. Будівлі в стилі мазепинського бароко (а він має дещо

відмінні риси від раннього козацького бароко) будували сучасники, соратники Івана Мазепи. Кращими зразками козацького бароко є **Покровський собор у Харкові, Густинський Свято-Троїцький монастир у Прилуках, Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігові, Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві, Богоявленський собор Києво-Братського монастиря, Микільський собор Київського Пустинно-Микільського монастиря.** В бароковому стилі споруджена **будівля полкової канцелярії** в Чернігові полковником Яковом Лизогубом. Через постійні війни з Османською імперією в західноукраїнських землях продовжувала розвиватися **культова оборонна архітектура.** Зразком такої архітектури є **оборонна синагога в Жовкві** (нині Львівська область).

Богородчанський іконостас Манявського монастиря в Карпатах. Іконостас прикрашено різьбленням та позолотою по дереву. Йов Кондзелевич

Образотворче мистецтво розвивалося теж під впливом бароко. Вишуканим **різьбленням по дереву оздоблювали іконостаси.** Західноукраїнська іконописна школа поєднала іконописні традиції з тогочасними художніми досягненнями. Її представниками були **Йов Кондзелевич**, який тривалий час жив і творив на Волині, та **Іван Руткович** — іконописець із міста Жовкви. Вершиною іконописного живопису XVII століття вважають **Богородчанський іконостас Манявського монастиря** в Карпатах.

Центром діяльності іконописців та граверів стала **школа Києво-Печерської лаври.** Найвидатнішими українськими художниками-граверами були **Олександр та Леонтій Тарасевичі, Іван Щирський, Іван Мигура.** Про рівень розвитку світського малярства можемо судити за численними портретами гетьманів, полковників, іншої старшини. Були поширені як ктиторські (зображення портретів меценатів на іконах, в інтер'єрах храмів), так і світські портрети. Одним із кращих зразків є **портрет полковника Григорія Гамалії.** У старшинських маєтках створювали портретні галереї.

1. Яка особливість українського бароко? Назвіть архітектурні споруди, збудовані в стилі українського бароко.
2. Назвіть представників західноукраїнської іконописної школи.
3. У якому виді образотворчого мистецтва творили Іван Щирський та Іван Мигура?

Барвограй ідей

Разом із Кліо уважно розгляньте світлини. Об'єднайтеся в три групи й дізнайтеся про зображені споруди детальніше (час і місце створення, архітектурний стиль, мету побудови).

Будівля Чернігівської полкової канцелярії. 90-і роки XVII століття

Оборонна синагога в Жовкві. 1698 рік. Світлина 1905 року

Георгіївський собор Видубицького монастиря, Київ.

Барвограй ідей

Попрацюйте в парах.

1. З якою метою були створені зображувані пам'ятки мистецтва?
2. Який вид мистецтва вони представляють? Яку гаму кольорів використали автори при створенні мистецьких творів?

Гравюра «Іван Мазепа серед своїх добрих справ». Іван Мигура. 1706 рік

Ікона «Вознесіння Христове» Йова Кондзелевича з іконостасу церкви Воздвиження Чесного Хреста монастиря Скит Манявський

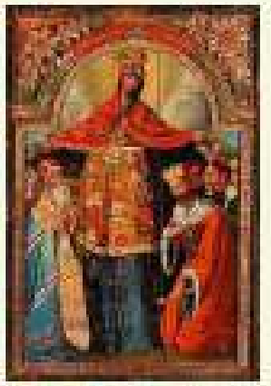

Ікона «Покров Богородиці» із зображенням Богдана Хмельницького. Перша половина XVIII століття

3. Церковне життя

Українські землі були місцем поширення різних релігійних вірувань. Тут проживали православні, римо-католики, протестанти, греко-католики, юдеї та представники інших релігій. На релігійну ситуацію впливав фактор територіальної роз'єднаності українських

земель. Тому держави, до яких вони входили, намагалися поширити свої релігійні впливи. Зокрема, у Речі Посполитій — католицизм. У Московському царстві — намагання підпорядкувати Московському патріархатові Київську митрополію.

Від моменту прийняття Військом Запорозьким московського протекторату царський уряд активізував спроби приєднати Київську митрополію. На заваді цим планам стали **гетьмани Війська Запорозького й митрополити Української православної церкви**, зокрема: Богдан Хмельницький з митрополитом Сильвестром Косовим, Іван Виговський та митрополит Діонісій Балабан, Петро Дорошенко з митрополитом Йосифом Нелюбовичем-Тукальським. 1675 року, після смерті митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, розгорнулася боротьба за митрополичу кафедру. Однак спроби Московського царства поставити свого представника із середовища українського духовенства на посаду митрополита не мали успіху.

У 1684 році Московський патріарх звернувся до гетьмана Івана Самойловича з вимогою обрати Київського митрополита, який би погодився прийняти зверхність Московської патріархії й вийти з-під влади Константинопольського патріарха. На церковному соборі 1685 року, незважаючи на відсутність частини єпископів, Київським митрополитом обрано Луцького єпископа Гедеона Святополка-Четвертинського. В **1686 році** московський уряд домігся від Константинопольського патріарха на перепідпорядкування Київської митрополії Московському патріархові. Лише **11 жовтня 2018 року** Синод Константинопольського патріархату скасував владу Московської патріархії над українськими землями.

1. Хто став на заваді Московській державі в спробах підпорядкувати українську церкву Московському патріархату?
2. Чому царський уряд прагнув контролювати українську церкву?
3. Коли українська церква потрапила під контроль Московського патріархату?

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
Львівський колегіум отримав «гідність академії і титул університету», ...		**у Швеції** Королівський банк вперше у світі увів в обіг паперові гроші.

Галявина творчості

Об'єднайтеся в групи. Створіть лепбук на тему: «Архітектура, освіта, література та образотворче мистецтво в XVII – на початку XVIII століття», або підготуйте презентацію на тему: «Церковне життя в XVII — на початку XVIII століття».

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/keEdgKGe або за QR-кодом.

§ 40. КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА

Практична робота № 4

Мета. Проаналізувати зміст Конституції Пилипа Орлика, визначити устрій Української гетьманської держави, порядок її взаємин із Московською державою, Річчю Посполитою, Швецією. З'ясувати, якою мірою Конституція Пилипа Орлика гарантувала права і вольності правлячого стану та суверенітет Гетьманщини.

Завдання 1. Опрацюйте уривок із «Пактів і конституцій прав і вольностей Війська Запорозького» Пилипа Орлика. Визначте причини укладання договірних умов.

із «Пактів і конституцій прав і вольностей Війська Запорозького» Пилипа Орлика

«Оскільки дехто з колишніх гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву і рівності, необмежену владу, не соромлячись, нехтувати давніми звичаями і вольностями Війська Запорозького, тяжко пригноблюючи простий народ, тому ми, присутні тут старшини, ми, кошовий отаман з Військом Запорозьким, попереджаючи подібні прецеденти... ми склали угоду з паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом...»

Завдання 2. Опрацюйте уривок із «Пактів і конституцій прав і вольностей Війська Запорозького» Пилипа Орлика. Визначте устрій Української гетьманської держави. На яких засадах Українська держава мала будувати відносини з Московським царством, Річчю Посполитою, Шведським королівством? Відповіді запишіть у зошиті.

із «Пактів і конституцій прав і вольностей Війська Запорозького» Пилипа Орлика

«Оскільки будь-яка держава стверджується непорушною цілісністю кордонів, то й щоб кордони Малої Росії, Вітчизни нашої, утверджені пактами від Речі Посполитої Польської, найяснішої Порти і від держави Московської, особливо ті кордони, які по річку Случ за гетьманства славної пам'яті Богдана Хмельницького від тієї ж Речі Посполитої Польської до земель Гетьманських і Військових на віки віддані і пактами обумовлені, ніколи не були

Титульний аркуш «Конституції...» Пилипа Орлика. Світлина

порушені, ясновельможний гетьман при домовленостях з Найяснішим королем Його Милості Шведським має піклуватись і, скільки Бог дасть сили та розуму, боронити, коли буде треба.

Особливо ж має скаржитися про те до найяснішого маєстату Його Королівської Величності Шведської як оборонця і протектора нашого, щоб Його Величність не дозволяв нікому не тільки прав і вольностей, а й кордонів військових порушувати і привласнювати. Крім цього, Ясновельможний гетьман по закінченні, дай Боже, щасливому, війни повинен буде просити у Королівської Величності Шведської такого трактату, щоб Його Величність та його спадкоємці найясніші королі шведські титулувалися вічними протекторами України, і справи їхні залишалися спрямованими на зміцнення могутності Вітчизни нашої та збереження її цілісності у наданих правах і кордонах.

Також Ясновельможний гетьман повинен буде просити у найяснішого королівського маєстату, аби у договорах Його Величності з державою Московською було викладено, щоб полонених наших, які нині в державі Московській знаходяться, по закінченні війни нам вільних повернули, а всі завдані Україні за теперішньої війни збитки Москвою були сплачені і справедливо відшкодовані. А особливо повинен просити у Найяснішої Королівської Величності, щоб усіх полонених наших, які в державі Його Величності залишилися, було звільнено і нам повернено».

Завдання 3. Опрацюйте уривок із «Пактів і конституцій прав і вольностей Війська Запорозького» Пилипа Орлика. З'ясуйте, яким органам влади належала законодавча, виконавча та судова влади. Хто мав право входити до цих інституцій?

Із «Пактів і конституцій прав і вольностей Війська Запорозького» Пилипа Орлика

«Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке військо, домовившися і постановили з ясновельможним гетьманом… таке право, яке має бути збережено постійно у Запорозькому війську: щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина, як за проспектом їхніх первісних урядів, так і в установленій при гетьманах резиденції. За ними за звичайним порядком слідують городові полковники, нехай вони будуть пошановані подібним чином публічних радників. Над те з кожного полку мають бути до загальної ради генеральні совітники по одній значній, старовинній, добророзумній та заслуженій особі, вибрані за гетьманською згодою, і з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлювати і до завершення не приводити. Тому тепер призначається три генеральні в кожному році Ради, які мають відправлятися в гетьманській резиденції: перша на Різдво Христове, друга на Воскресіння Христове, третя на Покрову Пресвятої Богородиці, на які мають і повинні бути не тільки пани полковники зі своєю старшиною та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, але й посли Запорозького низового війська для прослуховування і рішень прибувати після приспання до себе від гетьмана розпорядження, не порушуючи аж ніяк призначеного терміну.

Пам'ятник Пилипу Орлику в Києві

1. Розгляньте пам'ятник. Які елементи скульптури вказують на напрямки діяльності гетьмана?

Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж черню чи то б гонор гетьманський зважився б образити, чи в якомусь іншому ділі провинитися, то таких переступників сам ясновельможний гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу (чи кримінальну, чи некримінальну) здати на військовий генеральний суд, і який на нього випаде непицемірний і непицеглядний декрет, такий кожен переступник має й понести».

Завдання 4. Об'єднайтеся в малі групи. Відредагуйте текст, використовуючи такі слова: *влада, податок, гетьман, рада старшин, Генеральна рада, вільні козаки, простолюдини.*

У Конституції передбачалося, що: країною править вибраний …, який спирається на …; парламент, — … покликаний вирішувати найважливіші державні справи. Державними фінансами може розпоряджатися не лише гетьман, а й скарбничий; козацькій старшині забороняється залучати … і … до різних робіт у своїх господарствах, забирати і силою скуповувати землю. Порушувалося питання про рівномірний розподіл … між посполитими, козаками і містянами; заборонялося проїжджим слугам гетьманським зловживати …, вимагаючи підводи, корму, напоїв. Висловлювалися побажання зберігати повагу до старших, прихильність до молодших, а щодо злочинців — чинити за справедливістю і законом.

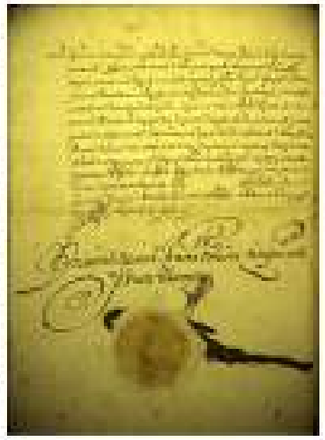

Остання сторінка українномовного оригіналу Конституції Пилипа Орлика з оригінальним підписом Пилипа Орлика та печаткою Війська Запорозького

Завдання 5. Обговоріть результати роботи в загальному колі. На основі опрацьованих джерел доведіть або спростуйте думку Дмитра Павличка: «Пилип Орлик створив першу в Європі демократичну конституцію, затверджену козацькою радою 5 квітня 1710 року в Бендерах. Засади громадянських прав, що лягли в основу цієї конституції, випередили на чотири десятиліття французьких енциклопедистів та на вісім десятиліть укладачів польської антифеодальної хартії з 1794 року».

§ 41. УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ «УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА НАПРИКІНЦІ 50-Х РОКІВ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ»

Любі діти! Ось ви опанували четвертий розділ підручника й дізналися, як в умовах Руїни розвивалась українська культура. Поруч із вами була богиня історії Кліо. Її вразила освіченість українців, що вона вирішила повернутися в колиску тогочасної науки — Києво-Могилянську академію. Щоб дістатися до неї разом із Кліо, вам доведеться пригадати «сім вільних наук» — виконати сім завдань. Їх можна виконати як у зошиті, так і в гаджеті, використавши QR-код. Цікавої і незабутньої мандрівки!

Зупинка 1. «Сім вільних наук» — граматика https://cutt.ly/CefdjT1K

З'ясуйте, які слова зайві і чому.

А Мартин Пушкар, Яків Барабаш, Юрій Хмельницький, 1658 рік.

Б Слободищенський трактат, Чуднівська кампанія, Іван Виговський, Юрій Хмельницький.

В 1659 рік, 1663 рік, 1677 рік, 1686 рік.

Г 1677 рік, 1678 рік, Османська імперія, Петро Дорошенко.

Д 1667 рік, Московське царство, Річ Посполита, Османська імперія.

Зупинка 2. «Сім вільних наук» — риторика https://cutt.ly/nefdj2Kj

По дорозі до Києво-Могилянської академії Кліо трапився старовинний документ. Однак від давності деякі слова в ньому стерлися. Допоможіть нашій мандрівниці заповнити пропуски в документі.

Заснований у _____ р. Києво-братський (Могилянський) колегіум стає центром ____-____життя українського народу. А за гетьманування Івана _____ в 1701 році отримав статус _____. Києво-Могилянка була _____ освітнім закладом, у якому могли навчатися як діти міст чи козаків, так і шляхтичів, а також триступеневим: коли учень проходив усі 12 років навчання, то отримував ____, ____, ____ освіту. Основу навчання складало вивчення «____ ___ ____», а в класах вищої школи вивчали ____ та _____. У Києво-Могилянці вивчали _____, _____, _____ та русяку (_____) мови.

Зупинка 3. «Сім вільних наук» — діалектика

Допоможіть Кліо розв'язати ребус. Дайте визначення розшифрованому поняттю. Складіть розповідь з 4–5 речень, використавши це поняття.

Зупинка 4. «Сім вільних наук» — арифметика https://cutt.ly/PefdkYS3

Встановіть відповідність між іменами гетьманів й угодами, які вони підписували.

1 Іван Виговський	**А** Конотопські статті
2 Іван Самойлович	**Б** Переяславські статті
3 Юрій Хмельницький	**В** Корсунська угода
4 Дем'ян Многогрішний	**Г** Московські статті
5 Іван Брюховецький	**Д** Глухівські статті
6 Петро Дорошенко	**Ж** Гадяцький договір

Зупинка 5. «Сім вільних наук» — геометрія https://cutt.ly/Zefdk3UF

Розділіть сторінку зошита на три колонки. В одну колонку випишіть факти, пов'язані з діяльністю Івана Виговського, в іншу — Петра Дорошенка, ще в іншу — Івана Сірка.

1) Уклав з Річчю Посполитою договір, за яким Військо Запорозьке, під назвою Велике князівство Руське, входило до Речі Посполитої на рівноправних засадах із Польщею та Литвою;
2) в 1668 році був обраний гетьманом по обидва береги Дніпра;
3) 15 разів обирався кошовим отаманом;
4) для заселення вільних земель у степовому прикордонні заснував Торговицький полк;
5) кошовий отаман Чортомлицької Січі;
6) провів близько 55 битв проти військ Османської імперії;
7) учасник козацько-селянських повстань на Слобожанщині і Правобережжі;
8) створив 20-тисячне сердюцьке військо;
9) за гетьмана Богдана Хмельницького був генеральним військовим писарем;
10) у 1657 році став гетьманом;
11) у 1669 році уклав з Османською імперією договір, який передбачав автономію Правобережної України в складі Османської імперії;
12) здобув перемогу в Конотопській битві.

Зупинка 6. «Сім вільних наук» — музика https://cutt.ly/Uefdlxij

Разом із Кліо пригадайте роки укладання історичних документів, які визначали долю козацької України.

1) Вічний мир;
2) Корсунські статті;
3) Бахчисарайський мир;
4) Бучацький мир;
5) Андрусівське перемир'я.

Зупинка 7. «Сім вільних наук» — астрономія

Допоможіть Івану Мазепі створити сторінку в одній із соціальних мереж (на ваш вибір) за критеріями: *родина, риси характеру, релігійні погляди, доброчинність, державотворчі прагнення, місця перебування, відносини з іноземними державами*. Результати роботи представте на загал.

Розділ 5

Українські землі у 20–90-х роках XVIII століття

Вдома у Кліо є велика книгозбірня, адже всі її рідні полюбляють читати. Любить читати і Кліо. Вона вважає, що книги є добрими порадниками, вони вчать мислити, відкривають невідоме.

Обираючи, що почитати, Кліо звернула увагу на книгу Олеся Гончара «Собор». На обкладинці було зображено храм, у якому вони з батьками побували минулого літа.

За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтеся, який собор став прообразом однойменного роману Олеся Гончара та в чому його унікальність.

Поміркуйте, що означає вислів з роману «Собори душ своїх бережіть..!».

Висловте припущення, як пов'язані світлина та палітурка книги.

§ 42. ІМПЕРСЬКИЙ НАСТУП НА АВТОНОМІЮ ГЕТЬМАНЩИНИ. ПАВЛО ПОЛУБОТОК

Разом із Кліо розгляньте картину «Трагедія Батурина» української художниці Ніни Мурашкіної. Які емоції викликає у вас картина? Чому? Пригадайте, коли відбулася Батуринська трагедія і хто її винуватець. Які сучасні події в Україні подібні до Батуринської трагедії?

1. Гетьман Іван Скоропадський

Як ви вже знаєте, після укладення гетьманом Іваном Мазепою союзного договору зі шведським королем Карлом XII московський цар проголосив його зрадником, позбавив гетьманського звання і наказав зруйнувати столицю Гетьманщини — Батурин. Невдовзі після Батуринської трагедії Петро I ініціював вибори нового гетьмана. В **листопаді 1708 року** в Глухові козацька старшина під контролем російських урядників обрала гетьманом **Івана Скоропадського.** Вперше цар не уклав з ним договору, який би підтверджував давні права Гетьманщини, а надіслав «Решетилівські статті» у формі указу. Крім того, при гетьмані постійно перебував царський представник Андрій Ізмайлов, котрий був «вухами і очима» Петра I. Він стежив за гетьманом і старшиною, мав право втручатися в міжнародні, майнові, управлінські справи Гетьманщини.

Так звана «зрада» гетьмана Івана Мазепи та запорожців була використана московським царем як привід для посилення антиукраїнських заходів у різних сферах. **У політичній:** резиденцію гетьмана перенесли ближче до російського кордону — в місто Глухів, де розташували два московські полки. **В економічній:** українським купцям дозволяли вивозити зерно в Європу тільки через російські північні порти; мито з російсько-українського кордону надходило до царської казни; козаків часто залучали до будівництва фортець, каналів, доріг по всій Росії, де їх багато гинуло від надтяжких умов праці. **У культурній:** заохочувався переїзд до Петербурга і Москви українських науковців та діячів культури; було заборонено друкувати українські книги, окрім церковних. З монастирів до Росії вивезли рукописні і друковані книги. Усі ці **заходи царя Петра I прийнято називати наступом на автономію Гетьманщини.**

Для посилення контролю над Гетьманщиною Петро I ще за життя Івана Скоропадського створив першу Малоросійську колегію. Відчуваючи неладне, **Іван Скоропадський призначив наказним гетьманом**

Павла Полуботка, а сам відійшов від справ і в скорому часі помер. Після його смерті Петро I заборонив вибори нового гетьмана.

1. Як російський цар Петро I обмежив владу новообраного гетьмана Івана Скоропадського?
2. Які антиукраїнські заходи здійснював Петро I? Наведіть приклади.
3. Кого й чому Іван Скоропадський призначив наказним гетьманом?

Життєтека

Іван Скоропадський (1646 – 1722)

Ім'я (повне). Іван Ілліч Скоропадський.

Народження. Народився в Умані.

Походження. З козацької старшини.

Освіта. Випускник Києво-Могилянського колегіуму.

Ключові події життя.

До 1708 року. Був полковником Стародубського полку. Однодумець Івана Мазепи, але згодом відійшов від нього.

Великий вплив на Івана Скоропадського мала його друга дружина Анастасія Маркевич, згадувана у джерелах як «Гетьманича Настя». Козаки жартували, що Іван носить плахту, а Настя — булаву.

З 1708 року. Гетьманував у найскрутніші часи терору (тотального залякування, придушування політичних та інших противників шляхом застосування насильства аж до фізичного знищення) царату над українцями. За указом Петра I, у 1711–1712 роках здійснив другий згін населення Правобережної України на Лівобережжя. Неодноразово звертався до царя із проханнями про відновлення козацьких вольностей. Натомість у 1722 році його владу обмежила Малоросійська колегія. Помер у Глухові. Похований у збудованому ним Гамаліївському монастирі.

1. Доведіть або спростуйте твердження: «Іван Скоропадський був винуватцем обмеження автономії Гетьманщини».

2. Малоросійська колегія

Малоросійську колегію створено 27 травня 1722 року за указом російського імператора Петра I. Вона діяла впродовж 1722–1727 років. До складу колегії **входили шість російських офіцерів** на чолі з бригадиром Степаном Вельяміновим. Розташовувалася вона у Глухові. Зі створенням Малоросійської колегії **Гетьманщину** вивели із підпорядкування Колегії іноземних справ і **підпорядкували**, як будь-яку іншу російську провінцію, **Сенатові.**

Малоросійська колегія отримала від Петра I широкі повноваження. Вона **здійснювала управління Гетьманщиною**, контролювала Генеральну військову канцелярію, впроваджувала російські закони і правові норми в українське державне життя. Малоросійська колегія **реформувала систему оподаткування** і взяла під особистий контроль збір податків у царську казну. Зібрані кошти не використовували для потреб Гетьманщини, а вивозили переважно до Москви і Санкт-Петербурга. Щоб посварити між собою українців, колегія **заохочувала скарги від населення на діяльність місцевих органів влади і судів.**

Активний спротив діяльності Малоросійської колегії чинив наказний гетьман Павло Полуботок та частина козацької старшини, за що були ув'язнені. Лише зі сходженням на престол Петра II імперський курс дещо пом'якшився. **Назрівання нової російсько-османської війни та прагнення задобрити козацьку старшину** змусили царський уряд у 1727 році ліквідувати Малоросійську колегію та дозволити вибори нового гетьмана.

1. Хто входив до Малоросійської колегії? Кому її підпорядкували?
2. Які функції виконувала Малоросійська колегія?
3. Чому в 1727 році Малоросійську колегію було ліквідовано?

Барвограй ідей

Попрацюйте в парах. Охарактеризуйте діяльність Малоросійської колегії за критеріями: *час існування, склад, керівник, напрями діяльності, причини ліквідації.*

3. Наказний гетьман Павло Полуботок

Діяльність Малоросійської колегії започатковувала процес ліквідації автономії Гетьманщини. За таких умов наказний гетьман Павло Полуботок вирішив діяти через постійні клопотання до царя, його наближених та російського Сенату. Відстоюючи українську автономію, наказний гетьман **упродовж 1722–1723 років відправив до Російської імперії декілька делегацій з клопотаннями щодо відновлення гетьманства та обмеження влади Малоросійської колегії.**

Навесні 1723 року Павла Полуботка та близьких до нього генеральних старшин викликали до Санкт-Петербурга через організацію спротиву реформам Малоросійської колегії. Всупереч існуючій забороні, восени 1723 року Павло Полуботок та козацька старшина розробили і подали на розгляд царю чергове клопотання — **Коломацькі чолобитні** (від слів «бити чолом», тобто просити). **У них було прохання про відновлення виборів гетьмана і старшини.**

За наказом імператора Петра I, усіх причетних до написання того документа допитували в Таємній канцелярії, що була органом політичного розшуку й суду. Після чого їх заарештували й ув'язнили в Петропавлівській фортеці. **У 1724 році**, відбуваючи покарання, наказний гетьман **Павло Полуботок помер.**

1. У який спосіб Павло Полуботок відстоював українську автономію?
2. Які прохання містили Коломацькі чолобитні?
3. Що призвело до смерті наказного гетьмана Павла Полуботка?

Відлуння минулого

Коломацькі чолобитні

Минулого і цього 1723 року, полковник чернігівський Павло Полуботок і генеральна старшина били чолом вашій імператорській величності... про обрання гетьмана, але оскільки досі не отримали від вашої величності відповідного указу, то від усього війська малоросійського б'ємо чолом і покірно просимо, щоб ваша імператорська величність дозволив у війську малоросійському, відповідно до наших давніх прав, вільними голосами серед малоросіян обирати гетьмана, бо без гетьмана в Малоросії державні і військові справи не можуть належно управлятися і вся Мала Росія, не маючи гетьмана, в особливій темряві перебуває. Ця чолобитна писана на Коломаці, від усього війська, 1723 року, жовтня 1 дня.

1. *Коли були ухвалені Коломацькі чолобитні?*
2. *З яким проханням звертались Павло Полуботок і генеральна старшина до російського імператора Петра I?*

Життєтека

Павло Полуботок
(1660 – 1724)

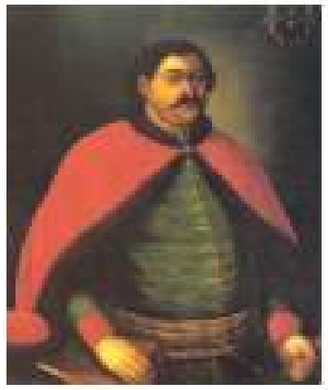

Ім'я (повне). Павло Леонтійович Полуботок.

Народження. Народився в родинному хуторі Полуботівка (нині селі Шрамківка Черкаської області).

Походження. Із козацької старшини.

Освіта. Випускник Києво-Могилянського колегіуму.

Ключові події життя.

До 1722 року. Був одруженний з Євфимією Самойлович, племінницею гетьмана Івана Самойловича. У політичні справи чоловіка вона не втручалась, але разом з ним зажила доброї слави як меценатка церков і монастирів. У 1708 році претендував на гетьманство, але Петро I не підтримав його кандидатуру: «Він дуже хитрий. Може Мазепі уподібнитися».

З 1722 року. У липні 1722 року став наказним гетьманом (*призначений Іваном Скоропадським*). Ініціював проведення судової реформи. За доносами Степана Вельямінова, був викликаний у Санкт-Петербург. Тут він звернувся до Петра I з Коломацькими чолобитними. Його і козацьких старшин кинули до Петропавлівської фортеці-в'язниці, звинуваченими у зв'язках з Пилипом Орликом. У 1724 році помер у в'язниці. Похований у Санкт-Петербурзі.

1. *Доберіть факти з біографії Павла Полуботка, які свідчать про те, що його підтримувала значна частина козацької старшини.*
2. *Використовуючи інформацію з третього пункту параграфа і рубрики «Життєтека», складіть 5-6 запитань про діяльність Павла Полуботка.*

Відлуння минулого

З промови наказного гетьмана Павла Полуботка до російського царя Петра I у в'язниці (уривок з «Історії Русів»)

«Ми... вкинуті в найтяжче рабство і змушені платити данину ганебну й незносну, рити лінії та канали і осушувати непролазні багнища, утворюючи все те тілами наших мерців, що впали цілими тисячами од тягот, голоду та клімату... Урядники московські, що панують над нами і не знають права та звичаїв наших і майже неписьменні, відають тільки те, що їм вільно робити усе... Я знаю, що на нас чекають кайдани і понурі в'язниці, де виморять нас голодом і утисками за звичаєм московським, але, поки ще живу, кажу Тобі правду, ...що прийдеться складати Тобі звіт неодмінно перед Царем усіх царів, Всемогутнім Богом, за погибель нашу і всього народу».

Картина Василя Волкова «Павло Полуботок розмовляє з Петром I у Петропавлівській фортеці»

1. *У чому звинувачував російського царя Павло Полуботок? Наведіть відповідні цитати.*
2. *Придумайте власну назву картині поруч із рубрикою.*

У той час, коли...		*Тоді...*
на теренах України		***у світі***
Іван Скоропадський призначив наказним гетьманом Павла Полуботка, ...		**в Російській імперії** Петро I затвердив «Табель про ранги», що діяв до 1917 року.

Галявина творчості

Як ви знаєте, у першій половині XVIII століття Російська імперія посилила наступ на автономію Гетьманщини. Проаналізуйте діяльність виборного гетьмана Івана Скоропадського на наказного гетьмана Павла Полуботка. Знайдіть спільні і відмінні риси в їхній діяльності. Запишіть ці риси у зошиті, заповнивши таблицю. Зробіть обґрунтований висновок, кому з діячів вдалося протистояти імперському наступу на автономію Гетьманщини.

Гетьмани / Критерії для порівняння		
Спільне		
Відмінне		
Отже,		

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/XeT87H8Z або за QR-кодом.

§ 43. ВІДНОВЛЕННЯ ГЕТЬМАНСТВА. ДАНИЛО АПОСТОЛ. КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ

Разом із Кліо розгляньте поштові марки. Дізнайтесь, яким історичним діячам присвячено ці марки. Висловте припущення, які історичні факти відображено на марках. Правильність свого припущення перевірте в кінці уроку.

1. Гетьман Данило Апостол

Російська держава готувалася до нової війни з Османською імперією, тож їй була потрібна підтримка козацького війська. У зв'язку з цим, у 1727 році, за указом Петра II, ліквідували Малоросійську колегію й дозволяли вибори гетьмана. Того ж року на Генеральній раді у Глухові гетьманом обрали **Данила Апостола**. Умови його гетьманування визначалися **«Рішительними пунктами»** (1728 року), виданими у формі царського указу. Згідно із пунктами, виборність гетьмана зберігалася, але вибори або його відставка відбувалися виключно з ініціативи царя. Генеральну старшину і полковників обирали, узгодивши кандидатури з царем. Генеральний суд мав складатися з 3 російських і 3 українських суддів на чолі з гетьманом. Будь-які зовнішні відносини були заборонені. Прикордонні проблеми з Польщею і Кримом гетьман розв'язував під наглядом російського резидента. Запроваджено вільну купівлю-продаж росіянами землі у Гетьманщині. Нові землевласники мали коритися місцевій адміністрації.

З метою впорядкування державного життя на Лівобережжі Данило Апостол провів низку реформ: **налагодив торгівлю** — відновив пряму торгівлю з країнами Європи; у 1729–1730 роках **провів «Генеральне слідство про маєтності»** — повернув у державну власність незаконно захоплені землі; **здійснив реформу фінансів** — встановив точний бюджет (розподіл коштів) прибутків і витрат; **удосконалив порядок судочинства** — сільські і сотенні суди ставали колегіальними, а полкові ділилися для розгляду важливих та дрібних справ; **розпочав укладення кодексу законів** — «Права, за якими судиться малоросійський народ»; дещо **зміцнив владу гетьмана** — відновив право самостійно призначати генеральну старшину та полковників, зменшив кількість царських полків у Гетьманщині до шести, повернув під владу гетьмана Київ.

Оскільки, за наказом Петра I, Чортомлицька Січ була спалена у 1709 році, а козакам заборонили селитися на Запорожжі, в наступні двадцять п'ять років вони заводили Січі у володіннях Кримського ханства. Так спочатку постала Кам'янська Січ (бо на річці Кам'янка), а згодом Олешківська Січ (бо в урочищі «Олешки»). Лише завдяки клопотанням гетьмана Данила Апостола **в 1734 році запорожці змогли повернутися у свої давні володіння.** Січ звели на річці Підпільній, тож називали її Підпільненською або Новою. Отже, гетьман Данило Апостол відстоював інтереси Гетьманщини та дбав про збереження її автономії всупереч обмеженням з боку російської влади.

1. Що сприяло відновленню гетьманства в 1727 році?
2. Які реформи здійснив гетьман Данило Апостол?
3. У якому році завдяки клопотанню Данила Апостола, козаки повернулися на територію Запорожжя?

Життєтека

Данило Апостол (1654 – 1734)

Ім'я (повне). Данило Павлович Апостол.

Народження. Народився в селі Великі Сорочинці на Полтавщині.

Походження. Мав давнє молдовське боярське коріння. Представники козацько-старшинського роду Апостолів протягом 1659–1736 років були полковниками в Миргородському полку.

Освіта. Випускник Києво-Могилянського колегіуму (ймовірно).

Ключові події життя.

До 1727 року служив миргородським полковником. Співавтор Коломацьких чолобитних, за що був ув'язнений у 1723–1725 роках.

Після 1727 року. У віці 73 років очолив Гетьманщину. Провів низку реформ: фінансову, адміністративну, судову та інші. Домігся дозволу на заведення Нової (Підпільненської) Січі на Запорожжі. Відновив субсидії на утримання Києво-Могилянської академії, був покровителем храмового будівництва. Помер 1734 року у Великих Сорочинцях. Похований у збудованій ним Спасо-Преображенській церкві.

1. За допомогою інтернет-ресурсів відшукайте прислів'я чи приказки, які найбільш влучно характеризують діяльність Данила Апостола.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що за гетьманування Данила Апостола розпочато будівництво **Української оборонної лінії**? Це була система фортифікаційних споруд і природних укріплень між річками Сіверський Донець і Дніпро завдовжки 285 км. Донині залишки цієї лінії можна

побачити з літака. Це великі чотириметрові земляні вали, насипи, рови, насаджені чагарники з колючим терням. Зведення укріплень ініціювала російська влада для оборони від османського й татарського війська. На будівництві лінії, що тривало у 1731–1738 роках, щороку працювало від 10 до 30 тисяч козаків і селян Лівобережної та Слобідської України. Не всі виживали, бо це були важкі земляні роботи. Події того часу знайшли відображення в усній народній творчості:

У Глухові у городі
У всі дзвони дзвонять,
То вже наших козаченьків
На лінію гонять...

Олексіївська фортеця — одна з фортифікаційних споруд Української лінії. Світлина

Розгляньте світлину.

1. Які історичні факти можна довідатися зі світлини?

2. Використовуючи інтернет, дізнайтесь, де знаходиться Олексіївська фортеця.

1. На основі тексту рубрики доведіть думку: «Козаки боронили російські кордони не тільки зброєю, а й лопатою».

2. За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтеся, до будівництва яких міст і споруд залучала російська влада українців.

2. «Правління гетьманського уряду»

Після смерті Данила Апостола в 1734 році російська імператриця Анна Іоаннівна знову заборонила вибори гетьмана. Натомість створено новий орган влади — **«Правління гетьманського уряду»**. До його складу увійшло троє українців і троє росіян, а головою призначено князя Олексія Шаховського. У своїй діяльності «Правління гетьманського уряду» повинно було керуватися «Рішительними пунктами» 1728 року. Насправді ж воно неухильно виконувало таємні інструкції, які надходили з Російської імперії.

Завдання «Правління гетьманського уряду» полягало **в ефективному постачанні російської армії людськими та матеріальними ресурсами** з українських земель під час нової російсько-османської війни. Урядники були націлені **на зросійщення населення Гетьманщини**, зокрема шляхом заохочення російсько-українських шлюбів. **Практикувалися доноси**. Достатньо було викрикнути «Слово і діло государеве» і вказати на когось, щоб його заарештувала Таємна канцелярія. Після арешту людину допитували, могли засудити до страти чи заслання. Отже, діяльність «Правління гетьманського уряду» призвела до посилення контролю і втручання російської влади у внутрішні справи Гетьманщини.

Зважаючи на вагому потребу в українських ресурсах під час чергової війни з Османською імперією та королівством Пруссією, російська імператриця Єлизавета Петрівна в 1750 році задовольнила клопотання козацької старшини про відновлення посади гетьмана, а «Правління гетьманського уряду» було ліквідовано.

1. Хто входив до складу «Правління гетьманського уряду»?

2. У чому полягало завдання «Правління гетьманського уряду»?

3. Що зумовило ліквідацію «Правління гетьманського уряду»?

Барвограй ідей

Попрацюйте в парах. Охарактеризуйте діяльність «Правління гетьманського уряду» за критеріями: *час існування, склад, керівник, напрямки діяльності, причини ліквідації.*

3. Кирило Розумовський — останній гетьман України

Новим **гетьманом у 1750 році було обрано** (а по суті призначено імператрицею Єлизаветою Петрівною) **Кирила Розумовського.** З його ініціативи в 1751 році на Лівобережжі відбулись адміністративні зміни. Зокрема, Гетьманщину повернули до відомства Колегії іноземних справ, а влада гетьмана поширилася на Київ та Нову (Підпільненську) Січ. Усе це означало розширення автономних прав Гетьманщини.

Козацький однострій — синій мундир з червоним коміром і білі штани — після військової реформи

1. Розгляньте ілюстрацію. Яке значення мало запровадження однострою?

Під час гетьманування Кирило Розумовський розгорнув активну діяльність в українських землях: **відбудував Батурин,** куди переніс столицю; розбудував **Глухів**, що залишився **гетьманською резиденцією;** налагодив діяльність **старшинської ради**, яка управляла Гетьманщиною за відсутності гетьмана; **самостійно призначав полковників** та **роздавав землю** у приватну власність.

Гетьманові вдалося провести низку реформ. Здійснюючи **судову реформу**, він поділив Гетьманщину на 20 судових повітів. У кожному було відкрито земські суди для вирішення цивільних справ, підкоморські — для розгляду земельних спорів та ґродські — для розгляду кримінальних справ. У результаті **військової реформи** створено регулярні (постійні) полки, запроваджено уніформу для козаків та однакове озброєння (спис, шабля, рушниця). Відбулися й освітні зміни, зокрема гетьман запровадив **обов'язкове навчання козацьких дітей;** підготував проєкт заснування університету в Батурині за європейським зразком і перетворення Києво-Могилянської академії в університет. Однак ці плани не були реалізовані. Кирило Розумовський створив особливу канцелярію, яка діяла при гетьманові. Вона приймала листи, прохання, скарги від населення, що сприяло запобіганню зловживань козацької старшини та імперської адміністрації. Однак, у 1764 році під тиском імператриці Катерини II зрікся гетьманської булави. Після його зречення вибори гетьмана на українських землях більше не проводилися.

1. За яких обставин Кирило Розумовський став гетьманом?
2. Які заходи втілював у життя гетьман Кирило Розумовський?
3. У чому полягає сутність здійснених гетьманом реформ?

Життєтека

Кирило Розумовський (1728 – 1803)

Розгляньте портрет гетьмана. До якого року він має бути створеним?

Ім'я. Кирило Григорович Розумовський.

Народження. Народився в селі Лемеші поблизу Козельця на Чернігівщині.

Походження. Батько Григорій Розум був козаком.

Освіта. У 1743–1745 роках під іменем Івана Обидовського навчався в університетах Німеччини, Франції, Італії.

Ключові події життя.

До 1750 року. Старший брат Олексій після таємного одруження з імператрицею Єлизаветою Петрівною забрав юного Кирила до Петербурга, де той отримав титул графа. У 18-річному віці одружився з княжною Наришкіною, родичкою імператриці Єлизавети. Тоді ж був призначений Президентом Російської академії наук.

З 1750 року. У 22-річному віці став гетьманом і генерал-фельдмаршалом Російської імперії. На театралізованій церемонії обрання гетьмана самого Кирила Розумовського не було. Розробив проєкт відкриття університетів у Києві та Батурині. В 1762 році посприяв приходу до влади імператриці Катерини II внаслідок двірцевого перевороту, за що був винагороджений землями, посадами та довічною пенсією. Попри приязне ставлення до Кирила Розумовського, Катерина II продовжила наступ на автономію Гетьманщини. В 1764 році вона змусила гетьмана скласти булаву та заборонила протягом 11 років жити в Україні. Лише в 1794 році Кирило Розумовський остаточно переїхав у Батурин, де й помер у 75-річному віці. Похований у Свято-Воскресенському храмі міста.

1. Письмово укладіть історичний портрет Кирила Розумовського за алгоритмом: родина, освіта, посади, діяльність, наслідки діяльності.
2. Поміркуйте, чому Катерина II, незважаючи на приязне ставлення до Кирила Розумовського, все ж ліквідувала гетьманство.

Барвограй ідей

Кліо переконана, що важливим джерелом інформації є історична карта. Об'єднайтеся в четвірки. Попрацюйте з історичною картою «Адміністративні зміни в українських землях у XVIII столітті» та виконайте завдання 1–4.

1. Відшукайте на карті міста Батурин та Глухів. Як вони пов'язані з гетьманом Кирилом Розумовським?
2. Знайдіть на карті Українську оборонну лінію. Проти кого вона була зведена?

3. Покажіть на карті Кам'янську та Олешківську Січі. Чому ці Січі були зведені у володіннях Кримського ханства?
4. Віднайдіть на карті Нову Січ. Який гетьман посприяв її будівництву?

Адміністративні зміни в українських землях у XVIII столітті

У той час, коли...		*Тоді...*
на теренах України		***у світі***
у Глухові на Генеральній раді Данила Апостола обрали гетьманом, ...		**в Лондоні** на престол Великої Британії та Ірландії коронували Георга II.

Галявина творчості

Як ви знаєте, російська влада неодноразово забороняла вибори гетьмана. Натомість управління Гетьманщиною в 1722–1727 роках здійснювала Малоросійська колегія, а в 1734–1750 — «Правління гетьманського уряду». Пригадайте, чому в 1727 та 1750 роках було дозволено вибори гетьманів. Порівняйте діяльність гетьманів Данила Апостола та Кирила Розумовського. Заповніть порівняльну таблицю в зошиті за поданим нижче зразком. Зробіть обґрунтований висновок, кому з діячів вдалося протистояти імперському наступу на автономію Гетьманщини.

Гетьмани / Критерії для порівняння		
Спільне		
Відмінне		
Отже,		

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/9eT85kxP або за QR-кодом.

§ 44. ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНЩИНИ І КОЗАЦЬКОГО УСТРОЮ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ І СЛОБОЖАНЩИНІ

Кліо захоплюється творчістю Тараса Шевченка, а «Кобзар» є однією з її улюблених книг. Розгляньте хмаринку слів, де Кліо зашифрувала уривок із поеми Тараса Шевченка «Сон». Складіть слова в правильній послідовності та поміркуйте, про кого йдеться в цьому уривку. Висловте припущення, як цей уривок пов'язаний з темою уроку.

1. Ліквідація гетьманства та козацького устрою в Україні

У 1762 році російською імператрицею стала **Катерина II**. Вона прагнула зміцнення Російської імперії, перетворення її в централізовану державу. Для цього спрямовувала свою діяльність на знищення будь-яких проявів автономії та **уніфікацію** (створення однакової) системи управління всією державою. Наприклад, у 1763 році козацька старшина звернулася до Катерини II з «Проханням малоросійського шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення колишніх прав Малоросії». Серед іншого, у «Проханні...» йшлося про закріплення права на спадкове гетьманство за родом Розумовських. У відповідь на те звернення імператриця змусила гетьмана в **1764 році** відмовитися від влади. В Маніфесті від 10 листопада 1764 року вона повідомила про добровільне зречення Кирила Розумовського та **про ліквідацію гетьманства.**

Тим часом у Слобожанщині Ізюмський, Острогозький, Харківський, Охтирський, Сумський козацькі полки мали перетворити за російським зразком на гусарські. Частина козацької старшини на чолі з полковником Ізюмського полку Федором Краснокутським спробувала протидіяти тим намірам. Однак царський уряд придушив виступ, а

Федора Краснокутського заслали до Казані. Відтак упродовж **1764–1765 років** у **Слобідській Україні** взагалі було **скасовано полково-сотенний устрій,** козаків перетворено на так званих «військових обивателів» і створено Слобідсько-Українську губернію.

У 1781 році було видано царський указ про **скасування полково-сотенного устрою** на території колишньої Лівобережної Гетьманщини. Натомість за російським зразком запровадили адміністративний поділ на повіти і намісництва. У складі Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського намісництв (пізніше — губерній) було створено **Малоросійське генерал-губернаторство.** Козацькі полки перетворили в карабінерські (карабіни — вкорочені та полегшені гвинтівки або рушниці з довжиною ствола до 56 сантиметрів).

1. Коли було ліквідовано гетьманство на Лівобережжі?
2. Коли скасували полково-сотенний устрій на Слобожанщині?
3. Коли скасували полково-сотенний устрій на Лівобережжі?

2. Остаточна ліквідація Запорозької Січі

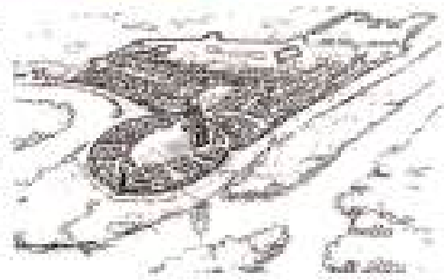

Нова (Підпільненська) Січ із передмістям Гасан-Баша

Як ви пам'ятаєте, в 1734 році на річці Підпільній козаки збудували **Нову Січ**, яка стала адміністративним центром усього Запорожжя. Біля Нової Січі виникло торгово-ремісниче передмістя Гасан-Баша та пристань. Землі Запорожжя поділялися на **паланки** — окремі адміністративно-територіальні одиниці з власним гербом та печаткою. Суттєвими особливостями Нової Січі були її **контрольованість імперською владою.** В межах новішнього коша (Гасан-Баші) було споруджено російську фортецю з постійною військовою залогою. Запорожці рідше брали участь у військових походах, а більше займалися **господаретвом.** Основною формою господарювання на Січі надалі залишалися зимівники.

Важливу роль у житті Нової Січі відіграв кошовий отаман Петро Калнишевський. Десять років поспіль (1765–1775 роки) козаки переобирали його на цю посаду. **Петро Калнишевський кілька разів їздив до Санкт-Петербурга, щоб відстояти давні межі Вольностей Запорозьких.** Кошового отамана непокоїло, що із середини XVIII століття імперський уряд заохочував переселення на територію Запорожжя іноземних колоністів. Це були вихідці з австрійсько-османського порубіжжя, зокрема серби, болгари, молдовани. Так утворились адміністративно-територіальні військові одиниці: **Нова Сербія** з центром у Новомиргороді (нині — місто в Кіровоградській області) та **Слов'яносербія** з центром у Бахмуті (нині — місто в Донецькій області). Щоб зупинити просування іноземних колоністів у

межі Запорожжя, отаман заохочував освоєння нових земель українськими селянами. Завдяки йому було створено 45 нових сіл та 4 тисячі зимівників.

Існування Нової Січі, де збереглися козацькі права і вольності, не подобалося російській імператриці. Також вона побоювалася щодо можливого союзу Січі з Кримським ханством, спрямованого проти Росії. Із Січі не видавали селян-утікачів, а чорноземи Запорожжя були ласим шматком для російського дворянства. До того ж, здобувши за допомогою запорожців чергову перемогу над Османською імперією, Катерина II вирішила, що вони їй більше не потрібні. За наказом імператриці, війська генерала Петра Текелія, повертаючись із російсько-османської війни 1768–1774 років, **4 червня 1775 року** оточили Нову Січ. Сили були надто нерівними, тож **козаки капітулювали**. Із Січі до Санкт-Петербурга вивеали клейноди, артилерію, боєприпаси, скарб, архіви. **Всі будівлі**, окрім фортифікаційних, **зруйнували**. Частину козацької старшини було заслано до Сибіру. Більш віддані імперії і менш вірні власному народові старшини отримали дворянські титули та землі. На колишніх Вольностях Війська Запорозького наближені до Катерини II стали власниками великих землеволодінь. До 1784 року тут було роздано понад 4 млн десятин землі.

Григорій Потьомкін, ініціатор ліквідації Нової Січі. Після її зруйнування отримав близько 150 тисяч десятин землі

1. *Коли козаки збудували Нову Січ? Якими були її особливості?*
2. *Що відстоював перед російською владою Петро Калнишевський?*
3. *Коли російські війська зруйнували Нову (Підпільненську) Січ?*

Барвограй ідей

Останньою Запорозькою Січчю була Нова (Підпільненська) Січ. Після її зруйнування доля запорожців склалася по-різному. Одні залишилися, інші переселилися в османські володіння, створивши Задунайську Січ, ще інші — в австрійські, де заснували Банатську Січ. Решта козаків і надалі використовувалась у військових кампаніях Російської імперії як Чорноморське, Дунайське й Азовське козацьке військо.

Об'єднайтеся в четвірки. Попрацюйте з історичною картою «Запорожжя та запорожці після 1734 року», виконайте завдання 1–4.

1. Відшукайте межі запорозьких земель часів Нової Січі, паланки та їхні центри.
2. Знайдіть межі Нової Сербії та Слов'яносербії.
3. Покажіть Задунайську та Банатську Січі.
4. Віднайдіть на карті розташування Чорноморського, Дунайського й Азовського козацьких військ.

Запорожжя та запорожці після 1734 року

Життєпис

Петро Калнишевський (1691 – 1803)

Що в портреті вказує на владу Петра Калнишевського як кошового отамана?

Ім'я (повне). Петро Іванович Калнишевський.

Народження. Народився в селі Пустовійтівка (нині Сумщина).

Походження. З козацько-шляхетського роду Калнишевських.

Ключові події життя.

До 1765 року. За переказами, у 8 років потрапив на Січ, де став джурою — зброєносцем козацької старшини. Дослужився до осавула та військового судді. 1762 року вперше обраний кошовим отаманом і перебував на цій посаді менше року.

Упродовж 1765–1775 років. 10 років поспіль Петра Калнишевського переобирали кошовим отаманом. Дбав про заселення українцями запорозьких земель, про розвиток господарства та торгівлі. Їздив до Санкт-Петербурга, де клопотав про відновлення меж Вольностей Запорозьких. Жертвував кошти

на будівництво православних храмів і на церковну літературу. За участь у російсько-османській війні 1768–1774 років нагороджений орденом Андрія Первозваного, отримав чин генерал-поручика. Щоб уникнути кровопролиття, здав Нову Січ без бою російському війську.

Після 1775 року. Понад 25 років проживав у Соловецькому монастирі в одиночному казематі. За кошти, що держава виділяла на утримання в'язня, придбав та подарував монастирю срібного хреста і Євангеліє в коштовній оправі. 1801 року імператор Олександр I звільнив Петра Калнишевського, але той надалі залишився при монастирі.

1. Письмово сформулюйте наслідки діяльності Петра Калнишевського, використовуючи слова: талант, господарник, Січ, економічний розквіт, 10 років, ліквідація, козацтво.
2. Займіть позицію. Петро Калнишевський — воїн, господарник чи праведник?

3. Друга Малоросійська колегія

Для управління землями колишньої Гетьманщини було створено **другу Малоросійську колегію (1764–1786 роки)** у складі 4 російських чиновників, 4 козацьких старшин та голови — графа **Петра Румянцева**. Друга Малоросійська колегія ліквідувала Генеральну військову канцелярію та Генеральний військовий суд. Окрім того, до Санкт-Петербурга було вивезено гетьманські клейноди, військові печатки, прапори. Це стало символом ліквідації автономії Гетьманщини. Головним завданням Другої Малоросійської колегії було запровадження в цих землях імперської системи управління. Протягом **1765–1769 років** під керівництвом Петра Румянцева було здійснено «Генеральний опис Малоросії» — перепис населення, майна та земель. Після перепису натуральні повинності було замінено грошовими податками, що збільшило надходження до імперської казни.

1766 року Катерина II надумала удосконалити імперське законодавство. Для цього було створено спеціальну комісію для розробки проекту «Нового уложения». Крім російських, у комісії діяло 34 українських депутати. На її засіданнях відзначився представник козацької старшини **Григорій Полетика**. Він палко відстоював **принципи козацької автономії**, наважився критикувати зміни в адміністративному поділі краю, податкову політику, використання козацького війська на різних будівельних роботах тощо. Катерина II не очікувала такої активності від депутатів і в 1768 році розпустила комісію під приводом війни з Османською імперією.

Григорій Полетика

За допомогою інтернет-ресурсів віднайдіть 5 цікавих фактів про Григорія Полетику.

У 1783 році указом Катерини II запроваджувалося **кріпосне право** на Лівобережжі та в Слобожанщині, згідно з яким селянам заборонили переселятися з місць останнього перепису, і на яких поширилося імперське законодавство. Таке рішення узаконило на державному рівні продаж чи обмін селян на майно та можливість їхнього заслання в Сибір і на каторжні роботи, без права судового оскарження дій поміщика. В 1785 році козацьку старшину зрівняли у правах з російським дворянством. **Так було остаточно ліквідовано решетки автономії Гетьманщини.** Наступного року другу Малоросійську колегію розпустили, оскільки вона виконала своє завдання.

1. Які заходи було здійснено другою Малоросійською колегією?
2. Чому комісія, створена Катериною II для вдосконалення законодавства, пропрацювала лише рік?
3. Які події призвели до остаточної ліквідації української автономії?

Відлуння минулого

Із Маніфесту Катерини II про скасування гетьманства та утворення Малоросійської колегії (1764 рік)

«Після ... звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові ... створити ... Малоросійську колегію... Запорозькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові. ... *(Петро Румянцев)* у справах суду і розправи має голос голови, ... а в решті справ, як-от: підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів, повинен він поступати як губернатор, тобто як особливий, нам довірений у нашу відсутність».

1. Що в указі імператриці є звичайним обманом? Чому?

Галявина творчості

Упродовж XVIII століття Російська імперія здійснювала заходи, спрямовані на обмеження автономії Гетьманщини, а згодом — і на її ліквідацію. Об'єднайтеся у групи та підготуйте творчий проект (на вибір): «Хроніка імперського наступу Російської імперії на українських землях» або «Козацтво після зруйнування Запорозької Січі».

У той час, коли...	***Тоді...***
на теренах України	***у світі***
російські війська зруйнували Нову (Підпільненську) Січ, ...	**в Північній Америці** розпочалася війна за незалежність британських колоній.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/eT853L8 або за QR-кодом.

§ 45. ПІДКОРЕННЯ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА ТА ЙОГО ЛІКВІДАЦІЯ

Разом із Кліо проаналізуйте лінію часу. З якою державою пов'язані історичні події, відображені на лінії часу? На основі інформації, вміщеної на лінії часу, складіть коротеньку розповідь з 3-4 речень про цю державу.

1. Кримське ханство поміж двох імперій

У другій половині XVIII століття загострилася боротьба між Російською та Османською імперіями за контроль над Чорним морем і його північним узбережжям. У результаті війни між обома імперіями, яка тривала упродовж **1768–1774 років,** підписано вигідний для Російської держави **Кючук-Кайнарджійський мирний договір.**

Згідно з його умовами, Російська імперія отримала землі **між Дніпром та Південним Бугом,** кілька османських фортець, набула права **безперешкодного плавання російських кораблів** по Чорному морю. Окрім того, за наполяганням Катерини II, **Кримське ханство** було **визнане незалежним,** хоч насправді потрапило під пильний російський контроль.

Кримські татари не бажали миритися з такою російською опікою, тож невдовзі відмовилися від неї. У відповідь, на територію Криму відразу були введені російські війська. Прикриваючись гаслом допомоги братам-християнам,

Вірменки та вірмени (греки та вірмени складали найбільші християнські громади Криму)

протягом 1778–1779 років Катерина II організувала **відселення вірмен та греків** з Криму. Це завдало відчутного удару по скарбниці ханства, адже саме вірмени і греки були основними платниками податків.

1. Чим закінчилася війна між Російською та Османською імперіями?
2. Що передбачав Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774 року?
3. Які події відбувалися в Криму в 1778–1779 роках?

Відлуння минулого

Зі звернення християнського населення до кримського хана Шагін Ґерая (1778 рік)

«Ми ... ханом і вітчизною своєю задоволені; від предків своїх платимо данину ... *(ханові)*, і хоч шаблями нас рубати будуть, то ми все-таки нікуди не підемо. ...Ми слуги ваші й піддані триста років, ... і ніколи від вас образ не бачили. Нині ж нас хочуть звідси вивести. ... просимо *(нас)* від такої напасті позбавити, за що за вас Бога молити будемо».

1. Чи дійсно християни Криму хотіли звідти переселитися? Відповідь аргументуйте цитатами.

2. Ліквідація Кримського ханства

1783 року Катерина II силоміць приєднала Крим до своєї імперії. Півострів окупували російські війська. Всі мешканці півострова, котрі залишилися, отримали російське підданство. Однак значна частина кримських татар переселилась у володіння Османської імперії. Тим часом на їхній же батьківщині кримських татар витісняли на неродючі землі, а кращі угіддя віддавали російським дворянам. Почалося російщення краю. Кримськотатарські школи замінено російськими, одні мечеті замінювали на церкви, а інші нищили. Багато культурних пам'яток краю було зруйновано. **Мусульманське населення Криму скоротилося вдвічі.**

Мечеть Джума-Джамі. Євпаторія, Крим. Світлина

За допомогою Google-карти прокладіть маршрут від свого населеного пункту до міста Євпаторія в Криму.

Наступна війна між Російською та Османською імперіями **в 1787–1791 роках** закінчилась **Ясським мирним договором.** Згідно з ним, до Російської імперії відійшли території **між Південним Бугом та Дністром,** Османська імперія визнала приєднання Криму до російських володінь. Таким чином, внаслідок двох воєн Північне Причорномор'я та Крим увійшли до складу Російської імперії.

Українські землі були найближчим тилом російської армії, тож сповна відчули тягар війни. Вони **постачали людські та матеріальні ресурси.** Зокрема, у війні 1768–1774 років брали участь близько

10 тисяч козаків Нової Січі, а в 1787–1791 роках — 12-тисячне військо вірних козаків. З місцевого населення формувалися полки. Українці під примусом і, часто безкоштовно, постачали армію продовольством, боєприпасами, зброєю. Неодноразово кошти на російські «воєнні потреби» вилучали в українців. До прикладу, на війну 1768–1774 років з Малоросійського скарбу було взято близько 300 тисяч рублів (за 1 рубль можна було придбати 19 кг хліба). Окрім того, українців залучали до будівництва мостів, переправ, фортець.

1. Коли було приєднано Крим до Російської імперії?
2. Якими були умови Ясського мирного договору 1791 року?
3. Доведіть або спростуйте твердження: «Війни з Османською імперією в 1768–1774 та 1787–1791 роках Російська імперія провела за участю українських військ і на українські кошти».

Барвограй ідей

Попрацюйте в парах. Усно / письмово порівняйте Кючук-Кайнарджійський (с. 222) та Ясський (с. 223-224) мирні договори за критеріями: *сторони укладання, роки підписання, територіальні зміни.*

Відлуння минулого

Уривок з Маніфесту Катерини II від 8 квітня 1783 р. «Про включення до Російської держави Кримського півострова, півострова Таманія і цілого Кубанського краю»

«Святочно обіцяємо за себе і своїх наслідників обходитися з мешканцями краю, як із власними підданими, опікуватися ними, боронити їх достатки, їх святині, їх традиційну релігію, якої практикування згідно з традиційними звичаями не повинно бути заборонене. Так само обіцяємо признати за кожною верствою населення всі права і привілеї на рівні з відповідним соціальним станом у Росії».

1. Чи дотрималася російська імператриця обіцянок, даних у Маніфесті? Відповідь обґрунтуйте, скориставшись інформацією з другого пункту параграфа.

Барвограй ідей

Об'єднайтеся в четвірки. Попрацюйте з історичною картою «Наслідки війн між Російською та Османською імперіями другої половини XVIII століття» та виконайте завдання 1–4.

1. Відшукайте землі, приєднані до Російської імперії в 1774, 1783, 1791 роках.
2. Покажіть територію, межі та столицю незалежного Кримського ханства в 1774–1783 роках, яке в 1783 році було приєднане до володінь Російської імперії.
3. Порівняйте кордони Російської імперії до 1774 року та кордони в 1791 році.
4. Покажіть річки, які відмежовували приєднані до Російської імперії території в 1774 і в 1791 роках.
5. Назвіть нові міста, засновані в колишніх володіннях запорозьких козаків, Кримського ханства та Османської імперії.

Наслідки війн між Російською та Османською імперіями другої половини XVIII століття

3. Колонізація південноукраїнських земель

З переходом Північного Причорномор'я під владу Російської імперії, царський уряд на власну користь обернув заселення і **господарське освоєння нових територій**. Там, де колись були грецькі колонії, козацькі поселення, кримськотатарські чи османські фортеці, з'явилися **нові міста**, які стали центрами промисловості і торгівлі. Зокрема, в **Херсоні** відливали гармати. На спорудженних у **Миколаєві** та Херсоні верф'ях будували кораблі. Центром зовнішньої торгівлі стало портове місто **Одеса**. Багатьох приваблювала можливість легко і швидко розбагатіти, тому населення міст стрімко зростало. **Вільний вихід до Чорного моря сприяв** пожвавленню міжнародної торгівлі Російської імперії, розбудові нових та старих міст.

Право власності на новоприєднані земельні угіддя отримували переважно російські дворяни, але, щоб заселити їх робочим людом, земельні наділи роздавали **на пільгових умовах** бажаючим, тимчасово звільняючи їх від податків, окремих повинностей та військової служби. І хоча влада сприяла заселенню регіону іноземцями —

німцями, болгарами, сербами, вірменами, — **серед колоністів найбільше було українських селян.**

На землях Запорожжя, межиріч Дніпра і Південного Бугу, Південного Бугу і Дністра, Криму в 1796 році російський імператор Павло I створив **Новоросійську губернію** з центром у Новоросійську (згодом — Катеринослав, нині — Дніпро). Губернія поділялася на повіти. Управління губернією здійснював **губернатор**, а повітами — **справники**, які призначалися імператором. На початку XIX століття губернію було реорганізовано в **Новоросійське генерал-губернаторство.**

1. Якими були наслідки приєднання Північного Причорномор'я до Російської імперії?

2. Яких заходів вживала Російська імперія для заселення новоприєднаних земель?

3. Як здійснювалось управління новоприєднаними територіями?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що для явищ ошуканства і дезінформації вживають поняття «потьомкінські села»? У 1787 році губернатор Новоросії Григорій Потьомкін організував подорож по Дніпру для російської імператриці Катерини II та її гостей — іноземних послів. Він прагнув довести успішність російської колонізаційної політики у Північному Причорномор'ї. Задля цього було підготовлено декілька пересувних «сіл». Люди Григорія Потьомкіна, вбрані як заможні селяни, помітивши імператорське судно, починали радісно й завзято вітати імператрицю та її гостей. Та коли барка ховалася за поворотом, вони чимдуж сюдали святкові сорочки, розбирали декорації і за ніч переставляли їх нижче за течією річки. Очевидно, Катерина II дуже добре знала про ці хитрощі; пошитись у дурні мали передусім іноземні посли.

1. Доберіть 2–3 синоніми до поняття «потьомкінські села».

Галявина творчості

Після війн з Османською імперією в останній чверті XVIII століття та ліквідації Кримського ханства Російська імперія суттєво збільшила свою територію. Дізнайтесь, яким був етнічний і мовний склад Кримського півострова та Північного Причорномор'я у вказаний період, хто здійснював їхнє господарське освоєння.

Для виконання завдання об'єднайтесь у групи та підготуйте творчий проєкт (на вибір): «Крим після Кримського ханства» або «Як українці колонізували Північне Причорномор'я».

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
Крим було силоміць включено до складу Російської імперії, ...		**у США** завершилася війна за незалежність.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/BeT86fT або за QR-кодом.

§ 46. ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА У XVIII СТОЛІТТІ. КОЛІЇВЩИНА

Разом із Кліо розгляньте аверс та реверс пам'ятної монети «Холодний Яр», випущеної Національним банком України. Назвіть номінал монети та рік її випуску. Опишіть, кого / що зображено на монеті. За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтесь, які місця пам'яті зображено на монеті «Холодний Яр».

1. Господарське життя на Правобережжі

Після того, як російський імператор Петро I вивів свої війська з Правобережної України, ті землі перейшли під владу Речі Посполитої. Але після затяжної Північної війни цей край був спустошений. **Щоб заселити його селянами,** магнати та королівські урядники **звільняли новопоселенців від панщини на 15–20 років.** Завдяки тому за відносно короткий час сільське господарство на Правобережжі відновилося, чисельність населення збільшилася.

Маєтки магнатів за розміром та розкішшю не поступалися королівським. Але ж, щоб утримувати пишні палаци з військовими залогами, потрібні великі кошти. Тому після завершення пільгового терміну для новопоселенців, магнати швидко **відновили** на Правобережжі **фільварки,** а **панщина** подекуди сягнула до 4–6 днів на тиждень. Зросли й інші повинності: селян активно залучали до будівництва і ремонту панських осель, шляхів та мостів. Окрім того, з кожного селянського двору збирали продукти.

Ситуація в містах не була кращою. Багато з них адрібніли, **втратили магдебурзьке право** і перейшли під пряме управління королівських урядників або магнатів. Православні єпархії під тиском короля та сейму поступово приймали унію. За рішенням сейму до посад у містах допускалися лише греко-католики. В окремих містах,

наприклад у Кам'янці (нині — Кам'янець-Подільський), заборонялося мешкати євреям та православним.

1. Що сприяло відновленню сільського господарства на Правобережжі?
2. Як змінилося становище селян після завершення пільгового періоду?
3. Якою була ситуація в містах Правобережної України?

2. Гайдамаки. Коліївщина

Відновлення панщини, збільшення повинностей і переслідування православних зумовили часті селянські повстання на Правобережжі. Шляхта називала повсталих селян гайдамаками, тобто свавільниками, бунтівниками. **Повстанці-гайдамаки мріяли про відновлення козацького ладу й устрою на Правобережжі.** Тому і проголошували себе полковниками і гетьманами та починали творити козацьке військо і козацький суспільний лад. Інколи селянам допомагали запорожці, які мали кращий військовий досвід та озброєння. Гайдамаки руйнували маєтки землевласників, знищували документи на власність тощо, але їхні повстання були розрізненими й неорганізованими: то в одному місці селяни візьмуться за зброю, то в іншому, тож гайдамаки раз по раз зазнавали поразок.

У 1768 році польський король Станіслав II Август Понятовський під тиском Російської імперії зрівняв у правах православних, протестантів та католиків. Тоді римо-католицька шляхта об'єдналася в містечку Бар (нині Вінницька область) у конфедерацію (союз), щоб примусити короля відмовитися від свого рішення. Так утворилася **Барська конфедерація 1768 року.** Конфедерати здійснювали погроми в селах та містах, руйнували православні святині. Щоб втихомирити конфедератів, на допомогу королю прийшли російські війська.

Фрагмент картини «Коліївщина» Олександра Шупляка. 2011 рік

1. *Якою зброєю воювали повстанці-гайдамаки?*
2. *Портрет якого українського поета зобразив художник на картині? Поміркуйте, чому.*
3. *Висловте припущення. Що символізує птах над повстанцями?*

Населення сприйняло їхню появу як сигнал до дії. В **травні 1768 року** у Холодному Яру, поблизу колишньої гетьманської столиці — Чигирина, розпочалася **Коліївщина** (від слова «колоти») — велике гайдамацьке повстання. Символічно, що в цьому урочищі в 1919–1921 роках перебував штаб Холодноярської республіки, яка виборювала волю під знаменами незалежності України. Підтримане місцевим населенням, повстання за незначний проміжок часу з **Київщини** поширилося на **Волинь, Західне Поділля, Брацлавщину.** На звільнених землях запроваджували козацько-селянське самоврядування. Повстанці проголосили гетьманом запорожця **Максима Залізняка**, а іншого лідера — **Івана Гонту** — уманським полковником. Бойовими побратимами та очільниками гайдамацького руху також були **Семен Неживий, Микита Швачка, Іван Бондаренко.** Польський король придушив повстання за допомогою російських військ, спрямованих Катериною II на Правобережжя за його проханням. Окремі загони продовжили боротьбу до кінця XVIII століття.

1. Чому на Правобережжі часто відбувалися повстання?
2. Коли й чому виникла Барська конфедерація?
3. Назвіть дату початку Коліївщини, територію поширення та ватажків повстання.

Життєпис

Максим Залізняк
(1740 – після 1768)

Ім'я (повне). Максим Іевлевич Залізняк.

Народження. Народився в селі Медведівка або селі Інківці на Черкащині.

Походження. Родом із селян. Після смерті батька проживав у сім'ї старшої сестри. У тринадцять років подався на Запорожжя.

Життєпис

Іван Гонта
(? – 1768)

Ім'я (повне). Іван Гонта (ім'я батька невідоме).

Народження. Народився в селі Розсішки поблизу Умані.

Походження. Родом із селян.

Освіта. Добре писав і розмовляв польською, мав шляхетні манери.

Ключові події життя. Якийсь час був старостою Воздвиженської церкви міста Володарки на Київщині. На початку 1760-х років зарахований до козацької міліції (приватної охорони) київського воєводи Салезія Потоцького. Здобув прихильність воєводи, тому невдовзі очолив сотню уманської козацької міліції, отримав у володіння села Розсішки й Орадівку. Салезій Потоцький обіцяв надати йому шляхетство.

Подальшу долю Максима Залізняка та Івана Гонти поєднала Коліївщина.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що Коліївщину підготували кілька сміливців-запорожців? Вони знали про скрутне становище українців на Правобережжі, тому в 1767 році записалися послушниками до Матронинського монастиря (урочище «Холодний Яр») біля Чигирина і розпочали підготовку визвольного повстання. 18 травня 1768 року, у День Святої Трійці, після завершення Богослужіння запорожець Максим Залізняк перед велелюдним зібранням прочитав «Золоту грамоту», де імператриця нібито дозволяла гайдамакам піднятися на повстання. Цей документ був вигаданим, але люди в нього повірили. Спалахнуло повстання. Коли гайдамаки наблизилися до Умані, на бік повсталих перейшла уманська козацька міліція на чолі з Іваном Гонтою. Розпочалася облога, а згодом перемовини, під час яких шляхтичі в місті мало не повбивали делегатів від повстанців. Тоді гайдамаки вдерлися до Умані і вчинили там страшенний погром. 11 червня 1768 року вони проголосили Максима Залізняка гетьманом, а Івана Гонту — уманським полковником. У Київщині і Брацлавщині запровадили козацький устрій з поділом на полки та сотні. Тим часом до Умані підійшли війська Катерини II, яких повстанці вважали своїми союзниками. Генерали імператриці ввечері запросили старшину на бенкет, а зранку її роззброїли і полонили. Максима Залізняка та інших запорожців як «російських підданих» засудили до побиття батогами та довічного заслання до Нерчинських копалень. Івана Гонту та решту «польських підданих» королівські урядники стратили після катувань. Як представники свого часу, повстанці проявляли надмірну жорстокість до своїх ворогів і самі зазнавали такої ж, коли потрапляли до них у руки. В пам'яті українців вони залишилися героями і були оспівані в народних думах, піснях, легендах і переказах.

1. Займіть обґрунтовану позицію. Максим Залізняк та Іван Гонта — борці за права народу чи безжальні розбійники і бандити?

2. З допомогою додаткових джерел інформації дослідіть, у яких фольклорних, літературних, мистецьких творах увіковічена пам'ять про гайдамаків.

3. Включення Правобережної України до Російської імперії

Як ви знаєте з курсу всесвітньої історії, протягом усього XVIII століття спостерігалось ослаблення Речі Посполитої. Це призвело до трьох поділів території країни між її сильнішими сусідами: Росією, Пруссією, Австрією. Майже вся Правобережна Україна відійшла до Російської імперії за **другим поділом** Речі Посполитої, що відбувся **в 1793 році**, а саме: **Київщина, Брацлавщина, Поділля, частина Волині**. Відповідний царський маніфест зачитували у храмах, де до присяги приводилися військові. Представники інших соціальних станів, зокрема шляхта, духівництво, містяни, а також єврейське населення, подавали особисті присяжні листи, де засвідчували свою відданість імператриці Катерині II. Не складали присяги селяни, за них це робили їхні власники. Вільні мешканці, які відмовлялися складати присягу на вірність, мали виїхати за межі імперії. У результаті **третього поділу 1795 року Російська імперія** поширила владу на **Західну Волинь**. До Петербурга було вивезено всі польські та литовські державні архіви, король Станіслав II Август Понятовський зрікся влади, й у 1795 році Річ Посполита припинила своє існування.

На території Правобережжя, принаймні на деякий час, продовжували діяти Литовські статути і традиційна для Речі Посполитої система судочинства. На новоприєднаних до Російської імперії землях було ліквідовано воєводства, а натомість у 1796 році створено **Київську** (центр — Київ), **Подільську** (Кам'янець-Подільськ) і **Волинську** (Житомир) **губернії**, які управлялися **губернаторами**. Правобережні губернії об'єднувалися в генерал-губернаторство. Саме генерал-губернатору належала повнота влади, і він був намісником царя Південно-Західного краю. Губернії, в свою чергу, ділилися на **повіти**, які очолювали **справники**. На міста поширилася дія «Жалуваної грамоти містам» 1785 року, згідно якої **містом управляла** виборна **міська дума**, яка перейняла функції магістрату. Вона мала право відкривати майстерні, засновувати школи, влаштовувати торги і ярмарки, утримувати та передавати в оренду корчми. Міста володіли прилеглими угіддями та водоймами. В українських містах почали з'являтися перші мануфактури і регулярний поштовий зв'язок.

У соціальній сфері Російська імперія діяла традиційно. Шляхтичам було даровано титули дворян, греко-католицьку церкву почали силоміць повертати до православ'я і, водночас, утискати церкву римо-католицьку. Щоб якось зінвелювати українське населення краю, імперський уряд заохочував переселення сюди болгар, росіян, євреїв, німців та представників інших національностей, створюючи їм пільгові умови. У містах мешкало безліч різного люду, але повноправними містянами вважалися лише власники будинку чи землі в місті. Становище селян-кріпаків, якими були переважно українці, залишилося таким же складним, як і раніше, хіба що душу зігрівали думи та легенди про козацьке минуле, а забутися від тяжкої праці допомагала українська пісня.

1. Які результати другого і третього поділів Речі Посполитої?

2. Який адміністративний устрій було введено на Правобережжі?

3. Як діяла Російська імперія в соціальній сфері?

Барвограй ідей

Об'єднайтеся в трійки. Попрацюйте з історичною картою «Результати поділів Речі Посполитої та війн між Російською та Османською імперіями другої половини XVIII століття» та виконайте завдання 1–3.

1. Віднайдіть українські землі, які потрапили під владу Російської імперії в результаті поділів Речі Посполитої.

2. Відшукайте, які українські землі увійшли до складу Російської імперії в результаті війн з Османською імперією.

3. З'ясуйте, які територіальні переваги перед сусідами отримала Російська імперія завдяки новоприєднаним землям.

Результати поділів Речі Посполитої та війн між Російською та Османською імперіями другої половини XVIII століття

Галявина творчості

Упродовж XVIII століття населення Правобережної України пережило чимало випробувань: затяжну економічну кризу, посилення соціальних і національних утисків, наростання міжконфесійної напруженості, перерозподіл територій між імперіями.

Об'єднайтеся у групи та підготуйте творчий проект (на вибір): «Статус українців під владою Речі Посполитої та Російської імперії у 20–90-х роках XVIII століття» або «Гайдамаки очима сучасників».

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
в урочищі «Холодний Яр» поблизу Чигирина Максим Залізняк закликав до повстання, ...		**Франція** отримала від Генуї острів Корсику як оплату за борги.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/deGV6TOV або за QR-кодом.

§ 47. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 20–90-Х РОКАХ XVIII СТОЛІТТЯ. РУХ ОПРИШКІВ

Разом із Кліо проаналізуйте лінію часу. Які історичні процеси відображено на лінії часу? Як вони вплинули на українські землі? Визначте, про які історичні події йтиметься на уроці.

1. Буковина. Галичина. Закарпаття. Рух опришків

У XVIII столітті Буковина входила до складу Молдовського князівства, яке визнавало протекторат Османської імперії. Галичина — до Речі Посполитої, а Закарпаття — у складі Угорщини перейшло під владу австрійських імператорів. У всіх згаданих землях проходили **процеси денаціоналізації заможної частини українців**, котрі поступово забували про своє коріння і прагнули бути поляками, угорцями, румунами тощо, оскільки лише в такому випадку їм гарантувалося збереження прав, маєтків і привілеїв. Разом з тим, у всіх країнах однаково важко жилося селянам.

Селяни-кріпаки, наймити та інші знедолені тікали в Карпати, де створювали невеликі загони. Так зародився **рух опришків** (з латинської «знищувач», «порушник»). Саме **Карпати** поєднали народних месників Буковини, Галичини і Закарпаття. Опришки зненацька нападали та грабували заможних землевласників, купців, орендарів тощо і швидко відступали в гори, змінюючи час від часу місце розташування. Були озброєні рушницями, пістолями, сокирами і ножами.

Піднесення опришківського руху в **1738–1745 роках** пов'язане з ім'ям **Олекси Довбуша**. До його загону, що діяв у Галицькому

Прикарпатті, входило 30–50 людей, але завдяки частій зміні розташування у магнатів складалося враження, що їх значно більше. Селяни допомагали опришкам: повідомляли про небезпеку, переховували та годували. Тож галицька шляхта довго не могла спіймати повстанців. Тоді була оголошена винагорода тому, хто вб'є чи вполює Олексу Довбуша. Саме від кулі зрадника він і загинув. Але боротьба опришків та гайдамаків не пройшла безслідно.

1. *Що зумовило денаціоналізацію заможної частини українців?*
2. *Які особливості руху опришків?*
3. *Коли й з яким ватажком пов'язано піднесення опришківського руху?*

Життєпис

Олекса Довбуш (1700 – 1745)

Ім'я (повне). Олекса Васильович Довбуш. Батько мав прізвище Добош (той, хто б'є в барабани). Самого Олексу іменували Добощуком, сином Добоша. Довбушем він став у фольклорі.

Народження. Народився в селі Печеніжин біля Коломиї (нині Івано-Франківська область).

Походження. Довбуші не мали власної хати, тож знімали куток у багатшого селянина. Василь Довбуш був ковалем. Разом із синами випасав овець. Завдяки тому Олекса добре орієнтувався в горах.

Легендарний ватажок опришків. Ставши відомим ватажком, одягався Олекса, як звичайний гуцул. Завжди носив із собою два пістолі за поясом, сокиру (бартку) та рушницю. Відзначався силою. За спогадами очевидця, був він чорнявий, високий та кремезний. Загін Довбуша діяв на Гуцульщині, Буковині, Закарпатті, навіть на Галицькому Поділлі. Вночі вони долали великі відстані, а вдень відсипалися в безлюдних місцях. Атакували там, де їх ніхто не чекав. Одна з найуспішніших операцій — взяття Богородчанського замку. Збиралися навесні, коли в лісі можна було ховатися, а на зиму розходилися. Олекса ж зимував у горах, у таємних схованках із заздалегідь заготовленими харчами. Братів-опришків було двоє: поміркований Олекса та запальний Іван. Якось під час суперечки Іван поранив Олексу топірцем у ногу. З того часу Олекса став накульгувати, а шляхи братів розійшлися. Гроші не були для опришків метою, швидше засобом для існування ватаги. Часто гроші роздавали нужденним, жертвували кошти на храми. Загін Олекси так дошкулив польській владі, що за вбивство ватажка пообіцяли щедру винагороду: пожиттєве звільнення від повинностей і землю у власність. Таким вбивцею став Стефан Дзвінчук. Мертвого Олексу Довбуша довго возили по селах, щоб переконати людей у смерті героя.

1. *Усно укладіть історичний портрет Олекси Довбуша за алгоритмом: родина, погляди, діяльність.*
2. *Письмово сформулюйте наслідки діяльності ватажка опришків, використовуючи слова: грабіж, благодійність, прожиток, помста, рятунок, покарання, голодна смерть.*

Барвограй ідей

Об'єднайтеся у трійки. Попрацюйте з історичною картою «Опришківський та Гайдамацький рухи у середині – другій половині XVIII століття» та виконайте завдання 1–5.

1. З'ясуйте, які території охоплював гайдамацький рух у 1734, 1735–1740, 1750-х роках.
2. Знайдіть на карті район, охоплений Коліївщиною 1768 року.
3. Дізнайтеся, чи були в районі, охопленому Коліївщиною, гайдамацькі виступи раніше. Якщо так, то коли саме?
4. Назвіть територію поширення опришківського руху на чолі з Олексою Довбушем.
5. Знайдіть поселення, поблизу якого загинув легендарний ватажок.

Опришківський та гайдамацький рухи у середині – другій половині XVIII століття

2. Включення Галичини і Буковини до складу Австрійської імперії

Алегорія про перший поділ Речі Посполитої. Ілюстрація з британської газети 1772 року

Розгляньте ілюстрацію. Правителів яких країн на ній зображено?

Поділи Речі Посполитої відбувалися в три етапи, у них брали участь Російська, Австрійська імперії і Прусське королівство. Варто відзначити, що до перемовин про перші два поділи залучали навіть польського короля, і за них голосував сейм. У попередньому параграфі йшлося про включення майже всієї Правобережної України до Російської імперії в результаті другого і третього поділів Речі Посполитої. В **1772 році** до **Австрійської імперії** приєднали **Галичину**, до якої входили землі Руського й Белзького воєводств, а також **західні околиці Волинського і Подільського воєводств.**

1774 року Австрійська імперія приєднала до своїх володінь ще одну українську територію — **Буковину**. Це стало можливим по завершенню війни між Російською та Османською імперіями 1768–1774 років. Одним із її результатів було ослаблення Османської імперії, якій раніше підпорядковувалася Буковина.

Зважаючи на те, що Закарпаття потрапило під владу Австрійської імперії ще раніше, то в кінці XVIII століття в її складі перебували всі західноукраїнські землі: Галичина, Буковина й Закарпаття. Проте увійшли вони до різних адміністративно-територіальних одиниць. Галичина входила до Королівства Галичини й Лодомерії з центром у Львові й поділялася на 12 округів — дистриктів. Органом крайового самоврядування був сейм, де засідали представники шляхти й вищого духовенства. У 1786 році **до Королівства Галичини й Лодомерії на правах автономії увійшла Буковина.** Її адміністративним центром стало місто Чернівці, де діяло окружне управління зі старостою. **Закарпаття** не було самостійною адміністративно-територіальною одиницею, а **належало до угорської частини імперії.** Воно поділялося на жупи (комітати), які очолювали жупани. У західноукраїнських землях запровадили австрійське право.

1. Які українські землі увійшли до Австрійської імперії в 1772 році?
2. Коли й у результаті яких обставин Австрія включила Буковину до свого складу?
3. Стисло охарактеризуйте адміністративний устрій Галичини, Буковини, Закарпаття.

Барвограй ідей

Об'єднайтеся у трійки. Попрацюйте з історичною картою «Результати поділів Речі Посполитої та війн між Російською та Османською імперіями другої половини XVIII століття» на с. 232 та виконайте завдання 1–3.

1. Віднайдіть українські землі, які потрапили під владу Австрійської імперії в результаті поділів Речі Посполитої.
2. Відшукайте, які українські землі увійшли до складу Австрійської імперії в результаті війн між Російською й Османською імперіями.
3. Визначте, у складі якої країни опинилася більшість українських земель.

3. Реформи Марії-Терезії та Йосифа II

На кінець XVIII століття у складі Австрійської імперії перебувало близько 20% українських земель. Приєднання західноукраїнських територій співпало за часом з реформами, які здійснювали імператриця Марія-Терезія (правила в 1740–1780 роках) та її син-співправитель Йосиф II (1765–1790 роки). Реформи стосувалися різних сфер, але для українських земель важливе значення мали лише окремі з них. Аграрна реформа передбачала **обмеження панщини до 30 днів на рік, надання селянам земельних наділів**, хай і не у власність, але **в особисте користування, заборону панам самим судити своїх селян** — для цього призначалися спеціальні державні чиновники. Окрім того, **селяни отримували ряд особистих прав:** вільного одруження, торгівлі, навчання дітей, права особисто звертатися до суду тощо. Більше того, указами Йосифа II в 1780–1782 роках **селяни отримали особисту свободу.**

Йосиф II за плугом. Шарж початку XX століття

1. Яку ідею відобразив у шаржі автор?
2. Придумайте мем на основі шаржу.

Відбулися зміни в релігійній та освітній сферах. **Було зрівняно у правах римо-католицьку, греко-католицьку і протестантські церкви.** Церкву загалом підпорядкували державі, а священників прирівняли до державних службовців. У 1773 році в Австрії було розпущено орден єзуїтів. В українських землях дозволили проводити богослужіння рідною мовою. **Освітня реформа передбачала впровадження загальної освіти.** Для цього вводилося три типи шкіл: **одноклясні парафіяльні, в яких навчалися рідною мовою**; у малих містечках — трикласні з німецькою та польською мовами навчання; у

більших містах — чотирикласні, що готували учнів до навчання у гімназіях та університетах. У 1784 році на базі закритої єзуїтської гімназії відновив діяльність Львівський університет, при якому діяв Руський інститут з українською мовою навчання. Тимчасово у Відні і на постійній основі у Львові та Ужгороді діяли греко-католицькі духовні семінарії.

Не скрізь проголошені зміни однаково легко втілювалися в життя. Чи не найбільший **опір реформам чинили великі землевласники**, які не хотіли позбутися дармової, фактично рабської, праці кріпаків. **Деякі зміни не прижилися одразу.** До прикладу, після смерті Йосифа II було знову відновлено панщину, а українському селянину було ой як не просто відстояти, а то і дізнатися про свої права. І все ж **реформи Марії-Терезії та Йосифа II дозволили ліквідувати найпотворніші прояви кріпосного права, дали можливість селянам на законній основі боротися за свої права** і, зокрема, самим звертатися до суду. **В церкві і парафіяльних школах зазвучала українська мова.** Завдяки освітній реформі **початкова освіта стала доступною для селян та зросла освіченість греко-католицьких священників.** З часом саме вони, священники, стануть ідейними лідерами місцевої української людності.

1. Що змінилося в становищі селян завдяки аграрній реформі?
2. У чому полягає важливість релігійної й освітньої реформ?
3. Назвіть наслідки реформ Марії-Терезії та Йосифа II.

Галявина творчості

Клію пригадала вислів давньогрецького філософа Геракліта «У суперечці народжується істина». Як ви розумієте цей вислів? Чи розділяєте ви думку філософа? Відповідь об'рунтуйте.

Подискутуйте в класі на одну із запропонованих тем (на вибір): «Особистість впливає / не впливає на хід історії: на прикладі Олекси Довбуша» або «Поділи Речі Посполитої покращили / погіршили становище населення західноукраїнських земель».

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
Буковина була включена до складу Австрійської імперії після поразки Османської імперії в російсько-османській війні, ...		**у Франції** на престол зійшов король Луї XVI, якому судилося бути страченим під час Французької революції .

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/leGV61sM або за QR-кодом.

§ 48. ОСВІТА І НАУКА В РАННЬОМОДЕРНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Разом із Кліо розгляньте хмаринку слів. Чому, на вашу думку, хмаринка слів має саме таку форму? Випишіть у зошит із хмаринки назви міст та види навчальних закладів. Складіть із ними речення.

1. Початкова і середня освіта

У XVIII столітті в усіх українських землях **початкову освіту** можна було здобути в **парафіяльних школах** різних конфесій при церквах і монастирях. Щоправда, на Лівобережжі та Запорожжі таких шкіл було більше, а на Правобережжі — менше. В обов'язки сільських священників входило: навчати сиріт, не дозволяти їм блукати вулицями і займатися бродяжництвом. Заможніші люди наймали вчителів для **навчання вдома.** Після ліквідації козацького устрою та поділів Речі Посполитої в українських землях, що відійшли до Російської імперії, кількість початкових шкіл суттєво зменшилась, а в землях, що відійшли до Австрійської держави, навпаки, була запроваджена освіта рідною мовою навчання у парафіяльних школах.

Для надання середньої освіти в землях Лівобережної Гетьманщини і Слобожанщини діяли всестанові **Чернігівський, Переяславський, Харківський колегіуми.** У західноукраїнських землях освіту надавали школи при василіанських монастирях та греко-католицькі семінарії. Єзуїтські колегіуми були перетворені на світські (нецерковні) навчальні заклади — гімназії. У підросійській Україні гімназії запровадили з першого десятиліття XIX століття. До прикладу, Київська гімназія постала в 1809–1811 роках.

Проте для управління державою потрібні були освічені, відповідно до інтересів конкретної держави, люди. Тому в Російській імперії по **повітових містах** створювали російськомовні **2-річні малі училища** для дітей купців та містян, а по **губернських містах — 4-річні головні училища** для дітей дворян.

1. Де в українських землях можна було здобути початкову освіту?
2. Які заклади надавали середню освіту в різних українських регіонах?
3. Для кого діяли 2-річні малі училища та 4-річні головні училища?

Відлуння минулого

З вірша тогочасного учня

Казав мені бакаляр промовити: аз, аз,
А як же я не вимовив — він по лиці: раз, раз.
Кривнув же він удруге: ану кажи: буки.
Ой ще ж бо я не вимовив — попав в його руки.
Кривнув далі в третій раз, щоб вимовив: віде,
А вже його жвава рука до чуприни іде.
Ой, як сказав учетверте: вимовляй живіте,
Ну-те ж, хлопці, зараз його на лавку кладіте.
І просився, і молився, а ще більш злякався,
Бо задали такого хльосту, що й світа зчувався.
Примітка. Аз, Буки, Віде, Живіте — назви літер слов'янського алфавіту — А, Б, В, Ж, а бакаляр — це вчитель.

Ілюстрація Андрія Рябушкіна «Школа XVII століття». 1903 рік

1. Перерахуйте традиційні на той час способи покарання учня.
2. Чи було, на вашу думку, покарання дієвим способом заохочення учнів до навчання?
3. Пригадайте, які прислів'я ви знаєте про важливість навчання.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що парафіяльна школа, як правило, була поруч із церквою? Школа складалась із двох хат: в одній жив дяк, керівник церковного хору, а в другій — проводилися заняття. Учні сиділи за довгими столами. Їх поділяли на три класи: у першому навчалися читанню за букварем, у другому — за молитвословом, а в третьому — за псалтирем. Поруч із дітьми могли навчатися й дорослі. Записи робили або крейдою на невеликих дощечках, або чорнилами на папері. Третьокласники навчалися співу в церковному хорі. За навчання платили і продуктами, й грошима. По завершенню школи учень мав принести горщик з кашею, накритий хусткою. Хустку брав дяк, кашу поїдали учні, а горщик надворі розбивали на черепки.

Парафіяльна школа з Черкас (Національний музей народної архітектури та побуту України). Світлина

1. Доберіть факти з рубрики для захисту твердження: «Початкова освіта у XVIII столітті мала релігійний характер».
2. Розгляньте світлину. Висловте припущення, скільки дітей могло навчатися в такій школі.

2. Спеціалізована та вища освіта

У XVIII столітті в українських землях з'являються перші **спеціалізовані навчальні заклади** — такі, які навчають людей якоїсь окремої професії. Зокрема, в Єлисаветграді (нині — Кропивницький) відкрили першу **медико-хірургічну школу** при військовому шпиталі. Базові медичні знання надавали й у Києво-Могилянській академії. Проте, щоб отримати медичний диплом, українці мусили їхати в Москву і Петербург для навчання у спеціалізованих медичних закладах. У тому ж Єлисаветграді заснували **артилерійську школу** для підготовки спеціалістів по обслуговуванню гармат, а в Миколаєві — **штурманське училище** для підготовки фахівців із водіння кораблів. Тимчасово у Відні і на постійній основі у Львові та Ужгороді діяли **греко-католицькі духовні семінарії**.

Найавторитетнішим закладом вищої освіти залишалася **всестанова Києво-Могилянська академія**. В ній діяла власна бібліотека і навчалися студенти з різних куточків українських земель та інших слов'янських країн. Після 1709 року тут відбулися суттєві зміни. За наказом російського імператора Петра I кількість студентів скоротили з двох тисяч до двохсот, почали звільняти викладачів, котрих вважали недостатньо відданими російській владі, не допускали до навчання студентів з Речі Посполитої. Водночас заохочували переїзд викладачів та студентів Могилянки до Російської імперії: протягом 1701–1762 років на посади професорів і вчителів виїхало сто осіб. Із 21 ректора Московської академії 18 були вихідцями із Києва. До університету в Москві переїхало 250 науковців.

Будівля Йосифінського університету. Світлина кінця XIX століття

Центром науки та культури на західноукраїнських землях був **Йосифінський університет у Львові**, урочисто відкритий у 1784 році на базі єзуїтської академії. Будівлі для університету час від часу змінювали, оскільки вони не були пристосовані для навчання. В університеті діяли правничий, богословський, філософський і медичний факультети. Університет мав власну бібліотеку, друкарню та астрономічну обсерваторію. Навчання велося латиною. Старанних студентів заохочували грошовими нагородами, стипендіями, публічними похвалами, записом у книгу пошани. Лінькуватих — заносили в книгу ганьби, а за незадовільну поведінку виганяли з лекцій і навіть карали арештом. Розмір державної стипендії коливався від 50 до 100 гульденів на рік. Плата за навчання в цей же час становила 18 гульденів за рік. Упродовж 1787–1809 років при університеті діяв

Руський інститут, в якому готували греко-католицьких священників. Навчання для них проводили руською мовою.

1. Назвіть перші спеціалізовані заклади в Україні та їхню спеціалізацію.
2. Яким чином обмежувалися права українців у Могилянці?
3. Який заклад на західноукраїнських землях надавав вищу освіту?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що лише за 10 років свого існування (з 1788 року) Єлисаветградська медико-хірургічна школа підготувала 255 лікарів та підлікарів? За все XVIII сторіччя в Росії медичну освіту здобуло 2000 лікарів, тобто кожен восьмий здобував освіту в українському Єлисаветраді. Випускником, викладачем цієї школи, а згодом першим деканом медичного факультету Московського університету став засновник травматології Єфрем Мухін.

Єфрем Мухін

Чи знаєте ви, що Чорноморське штурманське училище було відкрито 1798 року? До училища приймали дітей службовців, різночинців та дворян у віці 9 років. Курс навчання був розрахований на 8 років і проводився на надзвичайно високому рівні. Викладали предмети: правопис, арифметику, геометрію, навігацію, астрономію, геодезію, користування морськими картами та інструментами, англійську мову, малювання і креслення планів.

1. На основі інформації з рубрики «Острів цікавинок» доведіть або спростуйте думку: «Українські спеціалізовані навчальні заклади надавали високий рівень освіти».

3. Наукові знання. Григорій Сковорода

З діяльністю Києво-Могилянської академії пов'язаний розвиток науки в Україні. У лекціях професорів використовувалися елементи біології, математики, фізики, астрономії, архітектури. Найвидатнішими українськими вченими XVIII століття стали: **Феофан Прокопович** та **Іреней Фальковський**, духовні діячі і математики; **Нестор Амбодик-Максимович**, засновник акушерства (лікарської допомоги жінкам під час вагітності, пологів і після них), дослідник педіатрії (лікування дітей) та фітотерапії (лікування травами); **Данило Самойлович**, член 12 академій світу, засновник епідеміології (науки про дослідження епідемій і боротьби з ними, передусім чумою); **Єфрем Мухін**, засновник травматології (лікування і попередження травм), ініціатор щеплень від віспи та холери. Більшість з них навчалися в Києво-Могилянській академії.

Філософія (з грецької — люблю і мудрість) — це наука про пізнання світу. Найвидатнішим українським філософом XVIII століття був випускник Києво-Могилянської академії **Григорій Сковорода**. Деякий час він викладав у Переяславському та Харківському колегіумах, але залишив викладацьку діяльність і протягом **25 років мандрував Україною**. Своїми філософськими думками ділився у **трактатах** — наукових творах. Щоб донести свої думки до звичайних людей, писав **вірші та байки**, які увійшли до збірки **«Сад божественних пісень»** та **«Байки харківські»**. Його вірші виконували кобзарі, а байки передавалися з вуст у вуста, ставши народними.

Григорій Сковорода був мандрівним філософом. Вважав, що гонитва за грошима, підлість, заздрість, підлабузництво, хитрість та інші духовні вади **призводять до хвороб**. Натомість давав практичні поради, як стати щасливим. **Основні умови щастя**, за Григорієм Сковородою, — це **справжня дружба, улюблена праця, свобода людини**. Григорій Сковорода був набожним, але вірив, що стати ближчим до Бога можна через пізнання самого себе. Щоб пізнавати і вдосконалювати себе, **треба навчатися протягом усього життя**.

1. Назвіть українських науковців XVIII століття та галузі науки, в яких вони уславилися. Чому, на вашу думку, в переліку видатних випускників Києво-Могилянської академії не вказано жінок?
2. Хто був найвидатнішим українським філософом XVIII століття?
3. Що, на думку філософа, робить людину щасливою, а що — призводить до нещасть?

Життєтека. Григорій Сковорода (1722 – 1794)

Ім'я (повне). Григорій Савич Сковорода. Пізніше любив називати себе Григорієм Вар-Савою, тобто Сином Спокою.

Народження. Народився в селі Чорнухах на Полтавщині.

Походження. Батько був малоземельним козаком.

Освіта. Закінчивши повітову школу, у 12-річному віці вступив до Могилянки, де з перервами навчався до 1754 року. Вільно володів церковнослов'янською, російською, німецькою, латинською, грецькою, польською мовами.

Ключові події життя.

До 1769 року. Мав чудовий голос. Завдяки цьому в дитинстві співав у церковному хорі, а в студентські роки був солістом придворної капели в Петербурзі. У 1750–1753 роках у складі російської місії перебував в Угорщині. Ймовірно, тоді відвідував інші європейські країни. Протягом 15 років учителював у Переяславському колегіумі, потім — у маєтку полковника Томари, згодом — у Харківському колегіумі. Навчав піїтики, синтаксису, етики, грецької мови. Залишив викладання через конфлікт із церковними діячами.

З 1769 року починається мандрівний період у житті Григорія Сковороди. Біблія, флейта, чоботи про всяк випадок і кілька підшивок робіт — весь його пожиток. Під час мандрівок писав трактати,

байки, вірші. Відзначався набожністю, здійснював паломництво до церковних святинь Києва та Москви. Жив із пожертв та дрібних заробітків. Його називали «українським Сократом». Помер у 72-річному віці. В день смерті сам викопав собі могилу, умився, вдягнув білу сорочку, підклав під голову свої книжки. Заповів написати на своєму надгробку: «Світ ловив мене, та не впіймав». Під впливом його творів та його способу життя виросло не одне покоління. Навіть через кількадесят років по смерті філософа Тарас Шевченко, згадуючи дитинство, писав: «...кругом листочки обведу й списую Сковороду...».

1. Сформулюйте власне судження щодо наслідків діяльності Григорія Сковороди.

2. Поміркуйте, що означає вислів, який філософ заповів написати на своєму надгробку.

3. Дізнайтеся, на якій купюрі зображений Григорій Сковорода. Яка будівля є основним малюнком зворотної сторони? Чому?

Барвограй ідей

Пригадайте, що Григорій Сковорода вважав основними умовами щастя. Визначте, про які цінності йдеться у наведених нижче висловах мудреця.

А) «Чи не дивина, що один у багатстві бідний, а інший у бідності багатий?».
Б) «Що може бути солодше за те, коли любить і прагне до тебе добра душа?».
В) «Одне мені тільки близьке, вигукну я: о школо, о книги!».
Г) «Щоб пізнати Бога, треба пізнати самого себе. Поки людина не знає Бога в самім собі, годі шукати Його в світі протягом усього життя».

Галявина творчості

Усі ви — творчі особистості. Поєднайте свої творчі зусилля, об'єднавшись у групи. Підготуйте один із проєктів про розвиток освіти і науки у XVIII столітті (на вибір): «Українська освіта: на стежинах знань і мудрості»; «Випускники Києво-Могилянської академії: історії успіху»; «Українська наука відкриває нові горизонти»; «Григорій Сковорода: думки летять над безмежжям часу». Результатами роботи поділіться у класі.

У той час, коли...	*Тоді...*
на теренах України	*у світі*
в Єлисаветграді (Кропивницькому) відкрили медико-хірургічну школу, ...	**у США** Джоном Фітчем був запатентований перший американський пароплав.

Перевірте себе, зайшовши за посиланням https://cutt.ly/neYBEdDk або за QR-кодом.

§ 49. АРХІТЕКТУРА. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО. МУЗИКА

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. До яких видів мистецтва вони належать? Опишіть кожну з ілюстрацій 2–3 реченнями. Подумайте, що їх об'єднує.

Гравюра «Теза на честь Рафаїла Заборовського». Григорій Левицький. 1739 рік

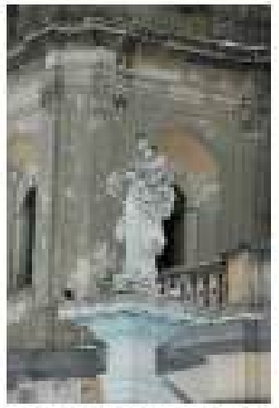

Колона із статуєю зі статуєю Пречистої Діви Марії у Городенці. Йоган Пінзель

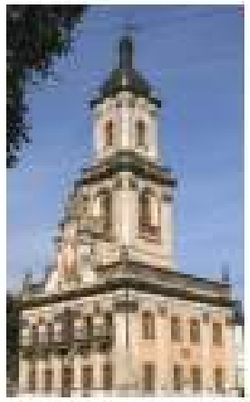

Ратуша в Бучачі, рококо. Бернард Меретин. 1751 рік

1. Архітектура

У кінці XVIII століття з розвитком військової справи та внаслідок входження до Російської імперії Північного Причорномор'я потреба в оборонних спорудах зменшилася. Неподалік старих фортець будували нові міста. Такими стали, до прикладу, **Херсон, Миколаїв, Одеса**. Для них характерне чітке планування вулиць і площ, збільшення громадської та житлової забудови. Поширення набули **палацово-паркові ансамблі** (поєднання палацу та парку), як-от — **Маріїнський палац у Києві**.

План міста Одеси наприкінці XVIII століття

Маріїнський палац у Києві. Бартоломео Растреллі. 1752 рік

Андріївська церква в Києві, рококо. Бартоломео Растреллі. 1754 рік

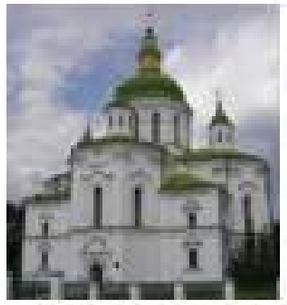

Преображенська церква у Великих Сорочинцях, українське бароко. 1732 рік

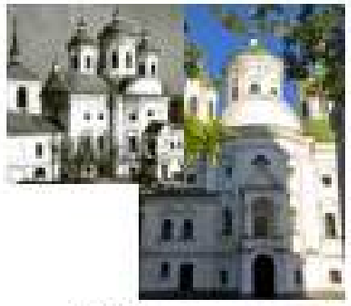

Покровська церква в Києві, українське бароко. Іван Григорович-Барський. 1766 рік

У XVIII столітті на території Гетьманщини та Слобожанщини продовжував розвиватися стиль **бароко.** Кращими його зразками того часу стали **Преображенська церква** в селі Великі Сорочинці 1732 року та **Покровська церква** в Києві 1766 року. З'являється також новий стиль, привнесений з Європи, — **рококо**. Його подекуди називають ще **пізнім бароко.** Він відзначався легкістю та вигадливістю оздоблень. Улюбленою деталлю декору стала мушля (французькою «рококо»), яка й дала назву цілому мистецькому стилю. **Андріївська церква** в Києві, **собор Святого Юра** у Львові, **Успенський собор Почаївської лаври, ратуша в Бучачі** — кращі архітектурні пам'ятки рококо в Україні.

Головний вхід собору Святого Юра у Львові, рококо. Бернард Меретин. 1762 рік

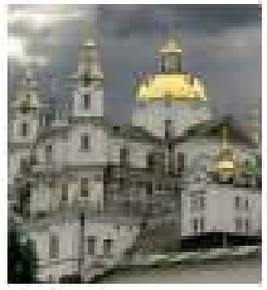

Успенський собор Почаївської лаври, рококо. Готфрід Гофман. 1783 рік

Відшукайте 2-3 спільні риси в будові соборів Львова і Почаєва.

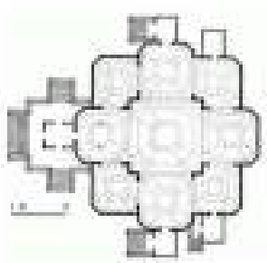

План та сучасний вигляд 9-зрубного Троїцького собору в Самарі (нині Дніпропетровська область), традиційна дерев'яна архітектура. Яким Погребняк. 1781 рік

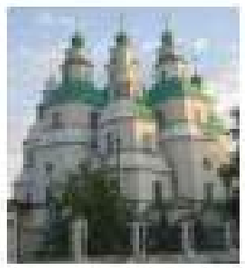

Палац Кирила Розумовського в Батурині, класицизм. Чарльз Камерон. 1799–1803 роки

Оскільки українські ліси були багаті на деревину, то й надалі **розвивалася самобутня дерев'яна архітектура.** Будували тризрубні і великі п'ятизрубні храми. Але справжнім шедевром того часу є **Троїцька соборна церква в місті Самарі** (сучасна Дніпропетровська область). Це єдина в Україні дев'ятикамерна церква з дев'ятьма банями. А от палаци та садиби, як правило, зводили у стилі класицизму, що орієнтувався на античне мистецтво. До прикладу, такими є палац Кирила Розумовського в місті Батурині.

1. Які нові міста виникли на Півдні України? Якими були особливості їх забудови?
2. Які архітектурні стилі використовували в Україні у XVIII столітті?
3. Який український дерев'яний храм вважають унікальним? Чому?

Барвограй ідей

Попрацюйте в четвірках. Укладіть план віртуальної екскурсії на тему: «Доторкнутися до історії: визначні пам'ятки української архітектури XVIII століття».

2. Образотворче мистецтво

Невід'ємним елементом нових будівель була **скульптура.** Її виготовляли з дерева, металу або каменя. Найчастіше з різьбленого і позолоченого дерева виконували **іконостаси.** Відомий **київський фонтан «Самсон»** також вирізьбили з дерева. Світські та церковні споруди оздоблювали **кам'яними скульптурами** та зрідка — металевим, найчастіше **олов'яним декором.**

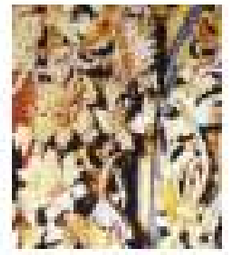

Фрагмент дерев'яного іконостаса з позолотою

Юрій-змієборець, скульптура на фасаді собору Святого Юра у Львові. Йоган Пінзель

В іконах та церковних розписах того часу простежуються народні мотиви. Образи святих набували рис, близьких до повсякденного життя. Персонажі багатьох ікон були одягнені в кунтуші (верхній одяг шляхтичів) або свити. **Це робило ікони схожими до портретних зображень.** Ще одна особливість ікон XVIII століття — їхні великі розміри.

Ікона «Моління» з Вознесенської церкви в Березні. 1762 рік

Ікона «Зустріч Марії з Єлизаветою» з церкви Покрови Богородиці, Супимівка, Київщина. Поч. XVIII століття

Портрет Павла Руденка. Володимир Боровиковський. Поч. 1780-х років

1. Зробіть словесний опис ікони чи портрета (на вибір).

Народна картина «Козак Мамай»

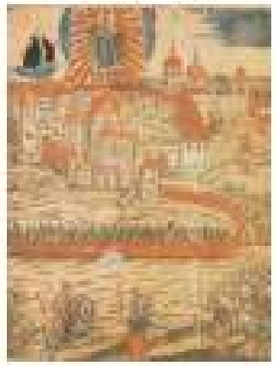

Гравюра Йосифа Гочемського «Облога Почаєва турками», підкольоровий мідьорит (гравірування на міді з друкуванням у кольорі)

Портрети також були реаліс-тичними, тобто наближеними до дійсності. Оскільки створити **портрет** тоді коштувало дорого, то їх замовляли переважно шляхтичі, дворяни та козацька старшина. Поряд з професійним, існувало народне мистецтво. Народні картини із зображенням **козака Мамая** можна було побачити майже в кожній українській хаті.

Для оформлення книг, передусім підручників, використовували **ілюстрації**, які виконували за допомогою гравюр. Осередками граверного мистецтва були Почаїв і Київ. Крім традиційного **гравірування на дереві, з'являється гравірування на міді**. Найвідомішими граверами того часу вважають братів **Йосифа** та **Адама Гочемських** (Почаївська лавра), **Григорія Левицького** (Київ).

1. З яких матеріалів виготовляли скульптуру?
2. Які особливі риси ікон та портретів XVIII століття?
3. Назвіть відомих граверів XVIII століття. На чому вони виконували граверні зображення?

3. Музика

У важкі моменти життя й у хвилини радості, працюючи на полі й борючись проти ворогів, український народ продовжував складати пісні. Народним улюбленцем залишався кобзар-бандурист. Розвивалось авторське пісенне мистецтво. Пісня **Семена Климовського «Їхав козак за Дунай»** стала народною. Була перекладена різними мовами, а німецький композитор Бетховен створив музичні варіації на цю пісню. Одну з кращих пісень **Григорія Сковороди** — **«Стоїть явір над водою»** — виконували в музичному супроводі. Як і раніше, розвивався **поліфонічний** (багатоголосий) церковний спів. Церковні піснеспіви видавали у збірниках — **«Богогласниках»**. Українською мовою друкували ноти із текстами.

Ще з другої половини XVII століття діяли професійні об'єднання музик — «музикантські цехи», діяльність яких регламентувалася статутами. По панських маєтках існували «кріпацькі капели». Зокрема, таку капелу в Батурині мав Кирило Розумовський. Музичну освіту з 1729 року надавала **Глухівська співоча школа**. Тут навчали вокального співу, гри на скрипці та флейті. Пізніше її було приєднано до Придворної хорової капели в Петербурзі. Нотну грамоту, хоровий спів, гру на музичних інструментах вивчали

студенти Києво-Могилянської академії. Спеціальні **музичні класи** працювали у **колегіумах**.

Українські композитори XVIII століття є авторами перших опер у Східній Європі, що були поставлені на італійській сцені. **Максим Березовський** — автор опери «Демофонт», **Дмитро Бортнянський** — «Креонт», «Алкід», «Сокіл». Опери були написані італійською мовою на античні сюжети. **Артемій Ведель** — автор понад 30 хорових концертів, найвідоміші з яких — «Літургія», «Всеношна», «На ріках Вавилонських», «Херувимська» та інші.

1. Які пісні українських авторів стали народними?
2. Які навчальні заклади надавали музичну освіту?
3. Назвіть українських композиторів XVIII століття.

Барвограй ідей

Попрацюйте в парах. Перейдіть за покликанням https://cutt.ly/QeYBU1yR або за QR-кодом і прослухайте пісню «Їхав козак за Дунай» у виконанні гурту «Дзвони» або пісню «Стоїть явір над водою» гурту «Черемшина».

За допомогою інтернет-ресурсів підшукайте картини українських художників для ілюстрації прослуханої пісні або ж намалюйте власну.

https://cutt.ly/eeYBP2BM

У той час, коли...	*Тоді...*
на теренах України	***у світі***
у Києві Бартоломео Растреллі збудував Андріївську церкву, ...	**у Нью-Йорку (США)** відкрився Королівський коледж — нині це престижний Колумбійський університет.

Галявина творчості

Клію вважає, що вивчення української культурної спадщини допомагає краще зрозуміти, як жили, працювали, що відчували і про що мріяли наші предки. Об'єднайтесь у групи та підготуйте лепбук про розвиток української культури у XVIII столітті на одну із тем (на вибір): «Український іконопис — духовний код нації», «Дивосвіт українського зодчества», «Українська музика лунає крізь століття». Представте результати своєї роботи у класі.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/QeYBDyrR або за QR-кодом.

§ 50. КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Практична робота № 5

Мета. На основі витягів із козацьких літописів XVII–XVIII століть визначити способи та засоби, до яких вдавалися гетьмани, старшина, аби відстояти суверенітет козацької держави.

Завдання 1. Об'єднайтеся в малі групи. Пригадайте:
1) що таке літописи; 2) які літописи вам відомі; 3) у чому цінність літописів як історичного джерела.

Завдання 2. Порівняйте вузьке значення поняття «літопис» з «Енциклопедії історії України» з характеристикою козацьких літописів сучасного дослідника. Чи співпадають визначення? Наведіть відповідні цитати для аргументації своєї думки.

З «Енциклопедії історії України» (Інститут історії України НАНУ) про літописи

«...У вузькому значенні літописами називають лише рукописні тексти, створені ... в минулі часи. ... З точно датованими за роками записами про те, що відбувалося, а (також) тексти записів, розташованих у хронологічному порядку без розбивки на річні статті».

Юрій Луценко (український мовознавець) про козацькі літописи

«За (Літописом Григорія Граб'янки), а також за літописами Самовидця і Величка закріпилася назва «козацькі літописи». Але така назва — досить умовна, бо кожен цей твір є складною, багатоплановою композицією, в якій поєднуються характеристики історичних діячів, описи подій — битв, повстань, змов тощо, окремі документи, тлумачення тих чи інших періодів життя України, — і яка надто далека від традиційної літописної форми».

Герб Війська Запорозького. Ілюстрація із Літопису Григорія Граб'янки

Прочитайте уривок вірша із Літопису Григорія Граб'янки. Що об'єднує уривок вірша та ілюстрацію?

Війська Запорозького воїн знаменитий
Щохвилини раден край свій боронити,
І хоч супостата не зрить пред собою,
Однак зброя завжди готова до бою.

Завдання 3. Прочитайте уривок з універсалу Богдана Хмельницького від 1648 року та витяг зі статті 65 чинної Конституції України. Визначте, що об'єднує ці документи.

Літопис Граб'янки. З універсалу Богдана Хмельницького

«Не бійтеся, отож, поляків, ваші милості, шляхетно уроджені малоросійські брати наші! Хай би й найбільші були їхні війська, але станьте за благочестя святе, за цілість вітчизни і бороніть давні права та вольності разом з нами проти цих наружників і руйнівників, як ставали за свою правду славні борці (що вже засвідчено), предки наші, руси. Майте надію, що звільнитеся від теперішнього свого лиха і що в наших прийдешніх битвах із супостатами допоможе нам всемогутня божа благодать».

Зі статті 65 Конституції України

«Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону».

Завдання 4. Ознайомтеся з уривком з літопису. Обґрунтовано доведіть чи спростуйте твердження: «Гетьман Богдан Хмельницький сприяв піднесенню міжнародного авторитету козацької держави».

Літопис Граб'янки про прийом Богданом Хмельницьким послів різних держав

«У цей же час у Хмельницького побували і посли багатьох королівств, бо, після повернення на Україну, він привернув до себе увагу народів. Ці посли везли з собою слова вітання і численні дарунки. Зокрема, Рокоцій сподівався від нього особливої допомоги, він хотів домовитися, щоб (коли він підступить до Кракова) козаки рушили на Варшаву, а за це обіцяв зробити Хмельницького удільним князем київським по обох берегах Дніпра, князівство ж це — Руссю мало прозиватися і повинне було Польщі підкорятися. Прийшли до нього з поклоном з Босній, прийшли румельці із-за Дунаю, як одновірці просили про допомогу. Були люди з господарства Мултянського і Волоського (Буркалабі) і від далеких татар (волзьких та ногайських), всі клялися у шанобі та говорили про готовність поряд із його головою та життям і своє класти. ...Навіть турки, обдарувавши його титулом руського монарха, надіслали каптан, меч, знамено та булаву і наказали паші силистрійському та хану кримському при потребі всіляку військову допомогу своїм воїнством надавати».

Ілюстрація з літопису Самовидця

Висловте припущення, який історичний діяч зображений на ілюстрації з літопису. Чому ви так вважаєте?

Завдання 5. Порівняйте уривок з літопису та витяг з твору Ліни Костенко. Яка проблема українського державотворення є спільною для XVII та XXI століть?

Літопис Самійла Величка про розбрат у Гетьманщині

«Отак у той нещасливий і пагубний час, Нужда з Бідою, розпростерши свої прапорці, нищили і вінець обертали Бідну малоросійську Україну, оскільки з одного боку, від Дніпра, виникла з низовнпровських лугів манія, згаданий Суховій, який зі своїм козацьким та ординським військом, як тільки хотів, спаволив і шкодив людям, а з другого боку, від Московського царства, знову для помсти, наступав на Україну із сильними військами князь Ромодановський.., прийшов до згоди і поєднався після недовгого воєнного змагання з тодішнім чернігівським полковником Дем'яном Ігнатовичем Многогрішним».

Фрагмент конверта, випущеного Укрпоштою у 2020 році, із зображенням Самійла Величка

Використовуючи інформацію зі світлини, обчисліть, коли народився автор козацького літопису.

Із твору Ліни Костенко «Записки українського самашедшого»

«Злагода! Єдність!» — товчуть, як у ступі, а де ж та єдність? Перегризлися між собою. Хочуть збудувати державу. Так державу ж треба будувати з підмурка, щоб кожен свою цеглинку поклав. А з того каміння, що за пазухою, держави не збудуєш».

Завдання 6. Ознайомтеся з літописними уривками, наведеними нижче. Доберіть з документів цитати, які доводять думку: «Мудрий господар — сильна країна».

Літопис Самійла Величка про Івана Сірка

«...це був той їхній (низовців) справний і щасливий вождь, який із молодих літ аж до своєї старості, бавлячись воєнними промислами, не тільки значно воював Крим і палив у ньому деякі міста, але й також погромлював у диких полях, було то на різних місцях, численні татарські чамбули і відбивав полонений християнський ясир».

Літопис Самовидця про початок гетьманування Івана Мазепи

«...новопоставлений гетьман, постановивши порядок у війську, розіслав по всій Україні, щоб ту сваволю припинили, а тих бунтівників втихомирили, а якщо кому якась кривда від когось є, щоб законно вирішували, а самосуд не чинили...»

Літопис Григорія Граб'янки про Семена Палія

«З-посеред тих вільноохочих запорозьких ватагів або охочих полковників виділявся Семен Палій... не допускав, щоб татари Польщу та Росію воювали і опустошали, але й сам ходив і свої загони посилав на села татарські... і руйнував їх... Супроти нього не раз ходили походами Кримські та Білгородські татари, ведучи з собою як підмогу яничар. Вони підходили навіть до Фастова (де була резиденція Палія), хотіли тут його взяти. Проте він... їх побивав і проганяв».

Завдання 7. Попрацюйте в парах. Створіть короткий літопис (5-6 подій) з життя Гетьманщини XVIII століття. Поясніть свій вибір подій.

Завдання 8. На основі опрацьованих документів та власних міркувань запропонуйте кілька варіантів продовження речення: «Щоб Україна горя не знала та в Європі процвітала, ...». Результати роботи представте на загал.

§ 51. УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ: «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 20–90-Х РОКАХ XVIII СТОЛІТТЯ»

Дорогі діти! Ось ви засвоїли матеріал п'ятого розділу підручника й дізналися, що, всупереч ліквідації козацького устрою на Правобережжі і Лівобережжі, зруйнуванню останньої Запорозької Січі, українці не втратили своєї ідентичності. Права і свободи вони відстоювали то поміркковано разом з Павлом Полуботком і Кирилом Розумовським, то відчайдушно разом з Олексою Довбушем і Максимом Залізняком. Кліо настільки вражена тією добою, що вирішила ще раз пережити події буремних років. Не залишайтесь осторонь і ви, адже щасливо там жити, де гуртом робити. Щоб здійснити мандрівку в часі, вам потрібно пройти сім історико-географічних регіонів та виконати сім завдань: або в зошиті, або в гаджеті, використавши QR-код. Отже, вдалої вам мандрівки!

https://cutt.ly/FeYBGA7N

Слобідська Україна

З'ясуйте, які слова в логічному ланцюжку зайві і чому.

А Іван Скоропадський, Павло Полуботок, Данило Апостол, Кирило Розумовський.

Б Паланка, Нова Січ, кріпацтво, річка Підпільна.

В Самійло Величко, Самовидець, Григорій Граб'янка, Максим Березовський.

Г Російська імперія, Подільське воєводство, Османська імперія, Кримське ханство.

Д Іван Гонта, Умань, Максим Залізняк, Олекса Довбуш.

Ж Бароко, рококо, готика, класицизм.

https://cutt.ly/SeYBJg3H

Лівобережна Україна

Реставруйте давній документ, заповнивши в ньому пропуски, і запишіть відновлений текст у зошит.

Протягом усього ____ століття спостерігалося ослаблення ____ Посполитої. Останні польські королі фактично були ставлениками ____ імператорів. Водночас набирали потуги сусідні ____ та Пруссія. Це призвело до поділів країни між її сильнішими сусідами. Перший поділ Речі Посполитої відбувся в ____ році. До ____ імперії приєднали Галичину. За другим поділом, що відбувся в ____ році, до Російської імперії увійшла фактично вся ____ Україна. У результаті третього поділу ____ року Росія поширила владу на Західну ____. Крім того, скориставшись ослабленням ____ імперії, Австрія в 1774 році приєднала ____. А оскільки ____ потрапило під її владу ще раніше, то наприкінці XVIII століття всі українські землі опинились у складі двох імперій — Російської та Австрійської.

Крим

Допоможіть Клію виконати завдання «Кросворд навпаки». Складіть запитання до кросворда та дайте йому назву. Запитання та назву запишіть у зошиті.

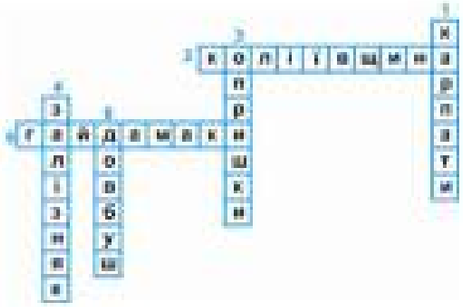

https://cutt.ly/PeYBK8JU

Правобережна Україна

Установіть відповідність між історичними подіями та їхніми наслідками.

1 Розпуск першої Малоросійської колегії	**А** включення Буковини до складу Австрії
2 Діяльність другої Малоросійської колегії	**Б** скорочення чисельності мусульман краю вдвічі
3 Війна між Російською та Османською імперіями 1768–1774 років	**В** ліквідація автономії Гетьманщини
4 Скасування полково-сотенного устрою на території колишньої Гетьманщини	**Г** приєднання межиріччя Південного Бугу і Дністра до складу Росії
5 Війна між Російською та Османською імперіями 1787–1791 років	**Д** створення Малоросійського генерал-губернаторства
6 Включення Криму до Російської імперії	**Ж** обрання гетьманом Данила Апостола

https://cutt.ly/UeYBZwSq

Закарпаття

Розділіть сторінку зошита на три колонки. В одну колонку випишіть факти, пов'язані з діяльністю Павла Полуботка, в іншу — Кирила Розумовського, ще в іншу — Петра Калнишевського.

1) Останній кошовий отаман; 2) відбудував Батурин і переніс туди столицю; 3) наказний гетьман; 4) здійснив кілька поїздок до Петербурга, щоб відстояти давні межі Вольностей Запорозьких; 5) запровадив обов'язкове навчання козацьких дітей; 6) спільно з козацькою старшиною розробив і подав цареві Коломацькі чолобитні; 7) нагороджений орденом Андрія Первозванного за участь у війні між Російською та Османською імперіями; 8) увів однакову уніформу та однакове озброєння для козаків; 9) придушив «бунт сіроми»; 10) помер у Петропавлівській в'язниці; 11) перебував у засланні в Соловецькому монастирі; 12) останній гетьман.

https://cutt.ly/weYBZVqJ

Галичина

Разом із Клію розташуйте у хронологічній послідовності події, які засвідчують наступ Російської імперії на українську автономію.

1) Зруйнування Нової Січі; 2) остаточна ліквідація гетьманства; 3) запровадження кріпацтва на Лівобережжі і Слобожанщині; 4) скасування полково-сотенного устрою у Гетьманщині; 5) ліквідація полково-сотенного устрою на Слобожанщині.

Буковина

Уявіть, що вас запросили працювати в рекламне агентство. Складіть рекламу культурних здобутків на українських теренах у XVIII столітті за напрямками (на вибір): *освіта, наука, архітектура, образотворче мистецтво, музика*. Результати роботи оформте у вигляді плаката / малюнка / буклета / сценки та представте на загал.

§ 52. УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЕПОХИ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ»

Розгляньте монети, випущені Національним банком України, та дізнайтеся детальніше про події, явища, історичну постать, яким вони присвячені. Пригадайте, як називають спеціальну історичну дисципліну, яка вивчає монети.

Монета «500 років козацьким поселенням. Кальміуська паланка». Із серії «Герої козацької доби»

Монета «Гопак». Реверс. 2011 рік. Світлина

Монета «Галшка Гулевичівна» Реверс. 2015 рік. Світлина

Монета «400 років Луцькому Хрестовоздвиженському братству». Реверс. 2017 рік. Світлина

1. Цивілізаційні здобутки українського суспільства

Ранньомодерна доба в історії українських земель виявилася складним і суперечливим періодом. Йому були притаманні як значні здобутки в різних сферах життя тогочасного українського суспільства, так і втрати й розчарування. Цей період ще називають козацькою добою. **Козацтво** формувалося на Великому кордоні, що розділяв європейську та азійську цивілізації. Воно стало провідною соціальною верствою, яка впливала на суспільно-політичне, економічне, повсякденне життя населення упродовж усього ранньомодерного часу. Розгляньмо, які найбільш важливі здобутки мало українське суспільство в цей період.

Під час козацької революції середини XVII століття виникла держава — **Військо Запорозьке.** Сформувалася нова політична еліта — **козацька старшина.** В оточенні Богдана Хмельницького були талановиті полководці, успішні адміністратори та дипломати: Іван Богун, Михайло Кричевський, Філон Джалалій, Максим Кривоніс, Іван Виговський, Юрій Немирич, Іван Золотаренко, Данило Нечай та багато інших. Попри нетривалий період свого існування, Військо Запорозьке впливало на геополітичну ситуацію в Центральній та Східній Європі. Щоправда, козацьку державу не вдалося зберегти. Гетьманщину було поділено між Московським царством, Річчю Посполитою. З часом козацький устрій ліквідовано на Правобережжі і Лівобережжі. Проте, упродовж тривалого періоду по завершенні революції козаки, селяни, містяни користувалися спричиненими нею позитивними соціально-економічними змінами.

Упродовж **XVI-XVIII століть українські землі стали частиною загальноєвропейського економічного простору, що формувався на основі капіталістичних ринкових відносин.** Звідси постачали продовольство і сировину на європейські ринки. Виникли фільварки, зорієнтовані на ринок. Набули поширення форми господарювання, тотожні фермерству. Саме завдяки ним українські селяни і козаки здійснювали активне господарське освоєння земель **Дикого Поля, Слобідської України, Причорномор'я, Кубані.** Хоча за рівнем розвитку промисловості і торгівлі Гетьманщина й відставала від економічно розвинених у той час Англії, Нідерландів, усе ж у середині XVII століття зароджувалося мануфактурне виробництво, насамперед на Лівобережжі й Слобожанщині. Одними з перших виникли мануфактури у текстильній галузі, згодом в інших. Розвивалася внутрішня торгівля. Основними місцями, де здійснювалися торговельні операції, були ярмарки, базари і торги. Найбільшими і найбагатшими були ярмарки в Києві, Ніжині, Кролевці, Стародубці, Харкові, Сумах, Львові. Кожен з елементів внутрішньої торгівлі сприяв формуванню внутрішнього ринку на українських землях, пов'язуваи місто з селом, регіони між собою, стимулював спеціалізацію окремих районів.

1. Чому ранньомодерний час в історії України називають козацькою добою?
2. Хто сформував нову політичну еліту в українських землях?
3. Які нові риси з'явилися в економічному житті Гетьманщини?

Барвограй ідей

Виберіть чотири найважливіших події з історії України ранньомодерної доби. Поясність, які наслідки мали вибрані вами події. Свою відповідь оформте у вигляді таблички і розмістіть її в зошиті.

Подія	Наслідки події

2. Особливості суспільного життя України в XVI–XVIII століттях

У ранньомодерну добу в країнах Європи відбувалися важливі суспільні зміни. Не стали винятком у цей час і українські землі. Динаміку їхнього життя визначало кілька факторів. Насамперед відсутність упродовж тривалого часу єдиної держави та територіальна роз'єднаність українських земель. Тому на суспільні процеси значний вплив мали ті держави, до яких були приєднані українські території. Зокрема, **1569 року** в результаті Люблінської унії більшість із них підпорядковано Речі Посполитій, що спричинило поширення як передових європейських традицій, так і ополячення населення, насадження католицької віри. В цей час урізноманітнилася станова структура суспільства: поряд із селянами, містянами, духівництвом і шляхтою з'явився новий стан — козацтво.

Козацька революція середини XVII століття була однією з ланок протестних рухів у Європі. Так, у 1640 році розпочалася революція в Англії, 1647 року — антиіспанська боротьба в Південній Італії та острові Сицилія, в ході якої місто Неаполь проголошено республікою, зросла соціальна напруга у Франції, де назрівала Фронда. В ході козацької революції оформовано державний устрій — один із передових у тогочасній Європі. **Військо Запорозьке — республіка,** в якій влада поділялася на законодавчу, виконавчу, судову. Козацька старшина перетворилася у провідну економічну і політичну силу. Змінилося становище селян: вони стали вільними і власниками землі. Міста зберігали магдебурзьке право. Після козацької революції Гетьманщина опинилася у складній ситуації. Тривала боротьба козацької старшини, **одним із завдань якої було зберегти єдність держави.** В це протистояння втрутились інші країни. Гетьманщина втратила територіальну цілісність. Проте упродовж XVIII століття козацька старшина на Лівобережжі і Слобожанщині відігравала помітну роль у суспільно-політичному житті.

Західноукраїнські землі упродовж ранньомодерної доби входили початково до різних держав, а в 1770-х роках стали частиною Австрійської імперії. На ці території поширилися реформи імператорів Марії-Терезії та Йосифа II — **селянська, релігійна, освітня,** проведені в дусі освіченого абсолютизму. Вони мали на меті модернізувати суспільне життя в державі. Було ліквідовано особисту залежність селян, обмежено відробіткову ренту, заборонено в селян забирати землю; зрівняно у правах з римо-католиками греко-католицьке духовенство. Для його навчання засновано освітні заклади у столиці імперії Відні та Львові; українці могли відкривати початкові школи, з українською мовою навчання.

1. Як вплинуло на українські землі входження до Речі Посполитої?
2. Визначте результати козацької революції.
3. В яких сферах життя суспільства австрійськими імператорами Марією-Терезією та Йосифом II були проведені реформи?

Барвограй ідей

Попрацюйте в групах. Охарактеризуйте особливості суспільного розвитку історико-географічних регіонів України: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщини, Півдня, західноукраїнських земель у раньомодерну добу за критеріями: *соціальні стани, основні суспільно-політичні події, історичні постаті регіону, вплив політики держав, до яких входили українські землі, на становище населення.* Обговоріть результати свого дослідження з однокласниками та однокласницями.

3. Внесок України у формування європейської цивілізації

Українські землі розвивалися в руслі європейської цивілізації. Однією з характерних ознак того часу є поширення **освіченості населення.** Іноземні мандрівники відзначали високий рівень грамотності жителів Гетьманщини, зокрема жінок і дітей. Вже з XVI століття тут формувалася загальнодержавна система освіти з православними колегіумами і Києво-Могилянською академією, в якій навчалися вихідці не лише з українських земель, але й інших країн Східної Європи. Освіта ввібрала в себе кращі зразки місцевих традицій та західноєвропейських. Українці могли навчатися також у європейських університетах і, повертаючись додому, поширювали знання на Батьківщині. Прикладом політичної думки є «Пакти й конституції прав і вольностей Війська Запорозького» Пилипа Орлика 1710 року. В цій історичній пам'ятці втілено ідею договору між народом та владою, коли чинна влада обмежена законом і має дбати про свій народ. Унікальними стали також пам'ятки книговидавничої справи.

Динамічним і суперечливим було **релігійне життя.** Релігія і надалі залишалася визначальною формою суспільної свідомості. Поширювались ідеї Реформації і Контрреформації. Під їхнім впливом відбувалася реформаторська діяльність митрополита Петра Могили. Його зусиллям Київська митрополія постала добре зорганізованою, більш близькою і зрозумілою для народу. Значну роль у підтримці православної церкви відіграли братства, які діяли в більшості міст західноукраїнських земель і Правобережжя. В результаті Берестейської церковної унії утворено греко-католицьку церкву, яка згодом відіграла визначальну роль в українському національному відродженні на західноукраїнських землях.

Архітектура і містобудування розвивалося в руслі західноєвропейських традицій. З XVI століття в архітектурі утверджується **ренесансний стиль.** Міський простір у західноукраїнських містах характеризувався регулярною забудовою з площею Ринок, ратушею у центрі міста. З XVII століття поширився оригінальний мистецький стиль — **козацьке бароко,** який яскраво виявився в архітектурі, образотворчому мистецтві, літературі, музиці. Розквіт бароко припав на час гетьманування Івана Мазепи та його наступників. Неперевершеними зразками вирізнялася палацова та замкова архітектура.

1. Наведіть приклади, які свідчать про високий освітній рівень населення Гетьманщини.
2. Які зміни відбулися в релігійному житті українського суспільства в раньомодерну добу?
3. В яких видах мистецтва виявив себе стиль бароко?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що в серпні 1686 року на вулиці Шоссергассе у Відні православний шляхтич Юрій-Франц Кульчицький у подарованому йому будинку за участь у битві під Віднем 1683 року відкрив кав'ярню? Вона була декорована в турецькому стилі, а на знак перемоги над османами в тій битві до кави подавалися рогалики у вигляді османського півмісяця. Адаптувавши турецьку каву до європейського смаку шляхом додавання молока, меду і цукру, Юрій-Франц Кульчицький створив відому і сьогодні «каву по-віденськи», яка зробила його кав'ярню популярною. Завдяки цьому широкого поширення в Австрії набули і рогалики, які здебільшого подавалися з кавою. 1770 року вони з'явилися у Франції після переїзду туди дочки австрійського імператора і дружини французького короля Луї XVI Марії-Антуанетти. Згодом такі рогалики стали відомі в світі як круасани.

Скульптура Еммануїла Пендля «Юрій-Франц Кульчицький». Відень. 1885 рік. Світлина

Використовуючи Інтернет, дізнайтеся:
1. Чому Юрія-Франца Кульчицького називають «героєм Відня».
2. За яких обставин було встановлено у Відні бронзову скульптуру Юрію-Францу Кульчицькому.

Галявина творчості

Кліо любить подорожувати. Запропонуйте Кліо одну з віртуальних екскурсій на тему (на вибір): «Історичні постаті в історії України раньомодерної доби», «Міський простір раньомодерного міста», «Стежками козацької звитяги», «Лицарі степу».

У той час, коли...

на теренах України

в Зборові укладено договір між королем Речі Посполитої Яном II Казимиром і гетьманом Богданом Хмельницьким, який легалізував самоврядність Війська Запорозького.

Тоді...

у світі

у Англії парламент прийняв «Акт, про проголошення Англії республікою».

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

Дата	Подія
1556 р.	Зведення Хортицького замку Дмитром Вишневецьким (Байдою)
1556–1561 рр.	Створення Пересопницького Євангелія
1569 р.	Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої
1574 р.	Створення Іваном Федоровичем «Апостола» і «Букваря»
1576 р.	Заснування Острозької академії
1581 р.	Видання Іваном Федоровичем Острозької Біблії
1591–1593 рр.	Козацьке повстання на чолі з Криштофом Косинським
1594–1596 рр.	Козацьке повстання під проводом Северина Наливайка
1596 р.	Берестейська церковна унія
Перша чверть XVII ст.	«Доба героїчних походів»
1618 р.	Похід козаків на Москву під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного
1621 р., вересень	Хотинська битва
1625 р.	Козацьке повстання на чолі з Марком Жмайлом. Куруківська угода
1630 р.	Козацьке повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила)
1632 р.	Заснування Києво-Могилянського колегіуму
1632 р.	«Пункти для заспокоєння руського народу»
1635 р.	Зруйнування фортеці Кодак запорожцями Івана Сулими
1637–1638 рр.	Козацьке повстання під проводом Павла Бута (Павлюка), Якова Острянина (Остряниці), Дмитра Гуні
1638 р.	Уведення в дію «Ординації реєстрового Війська Запорозького…»

1648 р., 5–6 травня	Битва на Жовтих Водах
1648 р., 16 травня	Битва під Корсунем
1648 р., 11–13 вересня	Битва під Пилявцями
1649 р., серпень	Збаразько-Зборівська кампанія. Укладення Зборівського договору
1650 р., 1652 р., 1653 р.	Козацькі походи в Молдову
1651 р., червень	Битва під Берестечком
1651 р., вересень	Білоцерківський договір
1652 р.	Батозька битва
1653 р.	Жванецька облога
1653 р., грудень	Кам'янецька угода
1654 р., січень	Переяславська рада
1654 р., березень	Березневі статті
1656 р., жовтень	Віленське перемир'я
1658 р.	Гадяцька угода
1659 р., 28 червня	Конотопська битва
1667 р.	Андрусівське перемир'я
1669 р.	Корсунська угода
1678–1679 рр.	«Великий згін»

1681 р.	Бахчисарайський договір
1686 р.	Вічний мир
1702–1704 рр.	Повстання під проводом Семена Палія
1708 р., жовтень	Українсько-шведський договір
1708 р.	Зруйнування московськими військами Батурина
1709 р., березень	Зруйнування Чортомлицької Січі
1709 р., 27 червня	Полтавська битва
1710 р.	Конституція Пилипа Орлика
1714 р.	Ліквідація Правобережного козацтва
1734 р.	Заснування Нової (Підпільненської) Січі
1738–1745 рр.	Опришківський рух під проводом Олекси Довбуша
1764 р.	Ліквідація гетьманства
1764–1765 рр.	Скасування полково-сотенного устрою на Слобожанщині
1768–1769 рр.	Коліївщина
1772 р.	Перший поділ Речі Посполитої
1774 р.	Приєднання Буковини до Австрійської імперії
1775 р.	Остаточна ліквідація Запорозької Січі
1780–1782 рр.	Скасування особистої залежності селян в Австрійській імперії
1781 р.	Скасування полково-сотенного устрою на Лівобережній Гетьманщині
1783 р.	Ліквідація Кримського ханства
1783 р.	Закріпачення селян Лівобережної та Слобідської України
1793 р.	Другий поділ Речі Посполитої
1795 р.	Третій поділ Речі Посполитої

Добірка джерел цікавої інформації

1. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Либідь, 1993. 284 с.
2. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Київ: Корбуш, 2022. 720 с.
3. Магочій П.-Р. Ілюстрована історія України. Переклав з англ. С. Біленький. Київ: Критика, 2012. 446 с.
4. Мицик Ю., Плохій С. Як козаки Україну боронили. Київ: Кліо, 2018. 368 с.
5. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Переклав з англ. Р. Клочко. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2021. 512 с.
6. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Київ: Парламентське видавництво, 2020. 752 с.
7. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків у 3-х томах. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 1. 596 с.; Т. 2. 566 с.; Т. 3. 586 с.
8. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2006. 584 с.
9. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Київ: Критика, 2008. 469 с.
10. Дерев'яні храми України: Wooden Churches of Ukraine. https://www.google.com/search
11. Енциклопедія історії України: http://www.litopys.com.ua/encyclopedia
12. Замки і храми України: http://www.castles.com.ua/
13. Ізборник: http://izbornyk.org.ua/ Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (джерела в pdf-форматі):
    http://archeos.org.ua/?page_id=79
    http://archeos.org.ua/?page_id=6369
    http://archeos.org.ua/?page_id=75
    http://archeos.org.ua/?page_id=157
14. Музейний простір. Музеї України та світу: http://prostir.museum/ua
15. Український історичний журнал: http://history.org.ua/?askAbout=journal

Навчальне видання

Хлібовська Ганна Миколаївна
Крижановська Марія Євгенівна
Наумчук Оксана Володимирівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

У виданні використані ілюстрації з інтернет-видань, що розміщені у вільному доступі

Редактор *Ігор Миколів*
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Картографічні роботи *Мирослава Зінкевича*
Художнє оформлення *Мар'яни Дячинської, Тетяни Волошин*

Формат 70x100 1/16.
Ум. друк. арк. 21,45. Обл.-вид. арк. Наклад прим.

ТзОВ «Видавництво Астон», 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Академія — назва дослідницьких організацій та закладів вищої освіти.

Вертеп — пересувний ляльковий театр, де ставилися релігійні та світські п'єси.

Гайдамаки — учасники повстанських рухів на Правобережжі у XVIII столітті, які виступали проти кріпацтва та проти польських магнатів і шляхти. Найбільше повстання гайдамаків — Коліївщина 1768–1769 років.

Генеральна військова рада — найвищий орган влади козацької держави в 1648–1764 роках. У її роботі могли брати участь усі козаки.

Генеральна старшина — вища державна адміністрація в Українській козацькій державі, найближче оточення гетьмана; до її складу входили: генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний, генеральний осавул.

Гетьман — у XVI–XVII століттях — ватажок козацтва; в XVII–XVIII століттях — воєначальник козацького війська, глава козацької держави — Війська Запорозького, що наділявся вищою виконавчою і судовою владою.

Гетьманщина — неофіційна назва козацької держави до 1764 року. Офіційна назва — Військо Запорозьке.

Гравюра — друкований відбиток на папері з металевої пластини чи дошки, де вирізьблено малюнок.

Греко-католицька церква — католицька церква східного обряду, створена в результаті Берестейської унії 1596 року частиною єпископату православної Київської митрополії і Папою Римським.

«Доба героїчних походів» — переможні морські і суходільні походи козацтва першої третини XVII століття проти Кримського ханства та Османської імперії.

Запорозька Січ — фортеця-укріплення нереєстрового Війська Запорозького Низового другої половини XVI – кінця XVIII століття, що розташовувалася за Дніпровськими порогами. Збереглися відомості про вісім Запорозьких Січей. У сучасності термін «Запорозька Січ» також іноді вживається для позначення усієї території та устрою Війська Запорозького.

Козак — «вільна людина», «воїн», член самоврядних військових громад на теренах Дикого Поля на межі християнського і мусульманського світів. Першу згадку про козаків у 1489 році містить «Хроніка Польщі» Мартина Бєльського.

Козацька старшина — адміністративне і військове керівництво Запорозької Січі, реєстрового козацтва, Гетьманщини, Слобідської України. Поділялася на генеральну, полкову і сотенну.

Козацькі клейноди — спеціальні військові знаки та атрибути Війська Запорозького, зокрема: корогва (прапор), булава, бунчук, печатка тощо.

Козацькі літописи — назва писемних рукописних пам'яток XVII–XVIII століть про козацько-гетьманську добу в історії України, зокрема літопис Самовидця, літопис Григорія Граб'янки та літопис Самійла Величка.

Колегіум — назва деяких закритих середніх і закладів середньої і вищої освіти.

Кошовий отаман — найвища виборна керівна посада в Запорозькій Січі. Вибори проводили щороку 1 січня на козацькій раді Війська Запорозького Низового.

Кріпацтво — система суспільних відносин, за якої землевласник мав право на особу, працю і майно залежних від нього селян.

Курінь — організаційно-господарська ланка Запорозької Січі. В Гетьманщині — найнижча організаційно-господарська і військова одиниця козацької сотні.

Магдебурзьке право — норми права, за яким міста звільнялися від управління і суду великих землевласників чи короля та створювали органи місцевого самоврядування.

Магнати — великі землевласники (бояри, князі, шляхтичі, пани, старшини) в Речі Посполитій та деяких інших країнах Європи.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Малоросійська колегія — орган державного управління Російської імперії, заснований для керівництва Гетьманщиною. Було дві Малоросійські колегії: перша існувала упродовж 1722–1727 років; друга — в 1764–1786 роках.

Опришки — учасники боротьби проти соціального гноблення в XVI – першій третині XIX століття на території Галичини, Буковини і Закарпаття.

Паланка — адміністративно-територіальна одиниця Нової Січі (1734–1775 роки). Всього було 8 паланок.

Покозачення — самовільний і добровільний перехід селян, містян у козацький стан. Наприкінці XVI – в першій половині XVII століття — форма соціального протесту проти закріпачення та утисків зі сторони шляхти.

Полемічна література — літературно-публіцистична творчість церковно-релігійного та національно-політичного змісту в українських землях XVI–XVII століть. Автори творів у формі дискусії заперечували богословські, політичні та інші погляди своїх противників.

Полк — військова й адміністративно-територіальна одиниця у Правобережній, Лівобережній і Слобідській Україні XVII–XVIII століть.

Протекторат — форма залежності, коли одна держава бере на себе обов'язок захисту території іншої держави, але одночасно ставить під свій контроль її внутрішню і зовнішню політику.

Ранньомодерна доба — відтинок часу, який тривав від кінця Середньовіччя до кінця XVIII століття і характеризувався глибинними змінами у всіх сферах суспільного життя.

Реєстрове козацтво — частина українського козацтва, взятого на військову службу польською владою в другій половині XVI–XVII столітті і внесеного до спеціального списку — реєстру.

Реформа — докорінні перетворення, нововведення, у різних галузях державного та/або суспільного життя, які не порушують основи існуючого ладу.

Руїна — назва періоду другої половини XVII століття в історії України, що пов'язаний із соціальними конфліктами, боротьбою старшинських угруповань за владу, втручанням іноземних держав. Ці події призвели до поділу земель Гетьманщини між Річчю Посполитою, Османською імперією та Московською державою, до спустошення Правобережної України.

Слов'яно-греко-латинська школа — навчальний заклад, який надавав середню освіту. Учні вивчали «сім вільних наук» — граматику церковно-слов'янської, грецької і латинської мов, риторику (ораторське мистецтво), діалектику (логіку), арифметику, геометрію, астрономію, музику.

Сотня — військова й адміністративно-територіальна одиниця у Правобережній, Лівобережній і Слобідській Україні XVII–XVIII століть. Складова частина полку.

Старшинська рада — козацька рада, що складалася з полковників і генеральної старшини.

Універсал — розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру польських королів та українських гетьманів (іноді представників генеральної старшини) в XVII–XVIII століттях.

Унія — назва міжнародних світських або церковних союзів. Люблінська унія 1569 року, Берестейська церковна унія 1596 року.

Фільварок — велике аграрне багатопрофільне господарство, орієнтоване на ринок і засноване на підневільній праці селян.

Церковні братства — релігійні та культурно-просвітницькі об'єднання містян, які створювалися при православних церквах у XV–XVII століттях. Перші братства — Львівське Успенське, Київське Богоявленське, Луцьке Хрестовоздвиженське.

Чигиринські походи — походи османських і кримськотатарських військ на місто Чигирин — гетьманську столицю.

Шляхта — привілейований панівний стан у Польському королівстві, Великому князівстві Литовському, в українських і білоруських землях, що в XIV–XVIII століттях входили до складу Великого князівства Литовського, Польського королівства, згодом — до Речі Посполитої.